

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШІНСЬКОГО**

На правах рукопису

КИСЕЛЬОВА ОЛЬГА ІГОРІВНА

УДК 649.68+370.114+398

**МОРАЛЬНО-ЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ**

13.00.08 – дошкільна педагогіка

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник

ТРИФОНОВА ОЛЕНА СЕРГІЇВНА,

кандидат педагогічних наук, доцент

Одеса – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОГО	
ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	11
1.1. Етика й мораль як наукові категорії.....	11
1.1.1. Сутність морального й етичного виховання.....	11
1.1.2. Історичний аспект становлення морально-етичного виховання.....	29
1.2. Проблема морального й етичного виховання дітей у педагогічній теорії.....	36
1.2.1. Педагогічний аспект дослідження морально-етичного виховання дітей дошкільного віку.....	36
1.2.2. Психологічні засади морально-етичного виховання дітей дошкільного віку.....	41
1.2.3. Сучасні дослідження проблеми морально-етичного виховання у дошкільній педагогіці.....	44
1.3. Український фольклор як засіб морально-етичного виховання.....	51
1.4. Стан морально-етичного виховання дітей у сучасних дошкільних навчальних закладах.....	65
Висновки з першого розділу.....	85
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МЕТОДИКА МОРАЛЬНО-	
ЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	
ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ.....	
2.1. Характеристика рівнів сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку.....	88
2.2. Теоретичні засади організації експериментального дослідження.....	117
2.2.1. Модель морально-етичного виховання дітей.....	120

2.2.2. Зміст морально-етичного виховання дітей засобами українського фольклору.....	123
2.3. Порівняльна характеристика рівнів сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору.....	155
Висновки з другого розділу.....	175
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	182
ДОДАТКИ.....	203

ВСТУП

Актуальність дослідження. Відповідно до державних документів (Закони України «Про освіту» (1991), «Про дошкільну освіту» (2001), «Про охорону дитинства» (2001), «Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст.» (2002), Базовий компонент дошкільної освіти в Україні (1998)) провідним завданням дошкільної освіти є всебічний розвиток людини як особистості, як найвищої цінності суспільства; виховання високих моральних якостей майбутніх громадян, збагачення їхнього культурного потенціалу, що ґрунтується на культурно-історичних та моральних цінностях українського народу, його традиціях і духовності; оволодіння цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями. Отже, морально-етичне виховання дошкільників є досить складним і довготривалим процесом, який охоплює весь період дитинства і продовжується в дорослому житті та розглядається в його кінцевому результаті як сформованість морально-етичної вихованості.

Аналіз праць учених засвідчив, що досліджено такі питання морально-етичного виховання: психологічні механізми становлення й розвитку моральних почуттів, уявлень, суджень, переконань і поведінки (К. О. Альбуханова-Славська, С. Ф. Анісімов, Л. І. Божович, Д. Б. Ельконін, О. В. Запорожець, С. Н. Карпова, О. Л. Кононко, Г. Д. Кошелева, В. А. Малахов, Ж. Піаже, Т. О. Репіна, Є. В. Субботський та інші); специфіка й закономірності морального розвитку дошкільника (Ю. А. Аркін, Р. М. Ібрагімова, Є. В. Субботський, С. Г. Якобсон); педагогічні умови й засоби формування моральних норм у дітей (А. М. Виноградова, І. В. Княжева, Т. О. Маркова, Л. П. Стрелкова); моральної свідомості (Л. В. Артемова, І. Д. Бех, Л. І. Божович, Р. С. Буре, Л. С. Виготський, В. В. Зеньковський, В. Г. Нечаєва, Ж. Піаже, С. Л. Рубінштейн та ін.).

Особливу увагу привертають сучасні праці науковців, у яких досліджено: формування оцінно-етичних суджень у художньо-мовленнєвій діяльності дошкільників (А. М. Богуш, О. С. Монке); виховання колективних взаємин

дітей (О. В. Булатова, В. Г. Нечаєва), гуманних взаємин старших дошкільників і першокласників (А. М. Гончаренко, С. А. Литвиненко), моральної поведінки в дошкільників (Т. Є. Колесіна, Г. І. Савицька, Т. С. Фасолько, М. А. Федорова); педагогічний вплив на становлення морального вибору дошкільників (О. І. Кошелівська), роль емоцій у моральному становленні особистості (Л. Г. Подоляк), виховання милосердя в старших дошкільників (І. А. Княжева).

Одним із провідних засобів морально-етичного виховання дітей дошкільного віку як класики вітчизняної педагогіки (С. Ф. Русова, М. Г. Стельмахович, В. О. Сухомлинський та інші), так і сучасні вчені (А. М. Богущ, В. Г. Бойко, О. Т. Губко, Л. М. Кіліченко, В. І. Кононенко, Г. Д. Кошелева, В. Г. Кузь, П. Я. Лещенко, І. М. Проценко) вважають український фольклор. Усну народну творчість здавна широко використовували в народній педагогіці як засіб формування в дітей моральних норм і оцінок з позицій добра, справедливості, розуміння ними вчинків та поведінки дорослих, збагачення лексичного запасу дітей і розвитку їхніх творчих здібностей.

Аналіз дисертаційних досліджень засвідчив, що різні жанри фольклору вчені застосовували з метою морально-етичного виховання: формування соціально-етичних норм поведінки учнів засобами етноетикету (Н. А. Григор'єва), виховання моральних почуттів молодших школярів засобами казок народів світу (С. Ю. Бакуліна), використання прислів'їв і приказок у вихованні гостинності дітей старшого дошкільного віку в сім'ї (Х. І. Касимова), гуманістичне виховання першокласників засобами української народної казки (С. А. Литвиненко). Проте відсутні дослідження, у яких різні жанри українського фольклору (пісні, ігри, казки, малі форми) використовувалися б у комплексному розв'язанні завдань з морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку. Крім того, недостатньо досліджено педагогічні умови морально-етичного виховання в практиці дошкільних закладів.

Відтак, протиріччя, що виникли між: 1) необхідністю формування всебічно розвиненої й морально вихованої особистості, яка відображає ментальність українського народу, та реальним рівнем сформованості морально-етичної

вихованості дітей старшого дошкільного віку; 2) нагальною потребою вдосконалення змісту, форм і методів морально-етичного виховання в ДНЗ і відсутністю цілісного дослідження, присвяченого формуванню морально-етичної вихованості старших дошкільників засобами українського фольклору; 3) потребою в інтеграції виховних можливостей педагогів і батьків з морально-етичного виховання дошкільників та недостатньою розробленістю теоретико-методичного алгоритму розв'язання завдань з морально-етичного виховання, і зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження виконано в межах наукової теми кафедри теорії і методики дошкільної освіти «Взаємозв'язок форм і методів навчально-виховної роботи в сучасних дошкільних закладах» (протокол № 5 від 29.12.2005 р.), що входить до плану науково-дослідної роботи Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Тема дисертації затверджена Вченою радою Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (протокол № 3 від 26.10.2006 р.) й узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 9 від 28.11.2006 р.).

Мета дослідження – визначити й науково обґрунтувати педагогічні умови морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору.

Завдання дослідження:

1. Визначити сутність і структуру поняття «морально-етична вихованість дітей старшого дошкільного віку»; уточнити поняття «етичне виховання».
2. Виявити критерії, показники і схарактеризувати рівні сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку.
3. Визначити педагогічні умови морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору.
4. Розробити, теоретично обґрунтувати й експериментально апробувати

методику морально-етичного виховання старших дошкільників засобами українського фольклору.

Об'єкт дослідження – морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – зміст і методика морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору.

Гіпотеза дослідження: морально-етичне виховання старших дошкільників відбуватиметься успішно, якщо зреалізувати такі педагогічні умови: забезпечення розуміння дітьми морально-етичних категорій і змісту фольклорних творів та усвідомлення їх моралі; комплексне розв'язання завдань з морально-етичного виховання дітей у різних видах діяльності (художньо-мовленнєва, ігрова, театралізована, навчальна) як на заняттях, так і в повсякденному житті; стимулювання оцінно-контрольної діяльності в морально-етичній поведінці дітей; спільна робота ДНЗ із сім'єю з морально-етичного виховання дітей.

У процесі дослідження використано такі методи: *теоретичні* – вивчення та аналіз педагогічної, історико-педагогічної, психологічної, філософської і методичної літератури з метою визначення й обґрунтування феномена «морально-етична вихованість дітей старшого дошкільного віку», розкриття його компонентно-структурного складу, уточнення сутності поняття «етичне виховання», визначення педагогічних умов формування морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору; *емпіричні* – аналіз програм, вивчення навчально-методичної документації, анкетування вихователів дошкільних навчальних закладів на пошуково-розвідувальному етапі для з'ясування стану морально-етичного виховання дітей у сучасних ДНЗ; спостереження за поведінкою дітей старшого дошкільного віку, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний етапи) з метою з'ясування рівнів сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору і формування в них морально-етичної вихованості; *статистичні* – методи математичної

статистики для узагальнення одержаних експериментальних даних.

Базою дослідження виступили: дошкільні навчальні заклади № 31 (м. Рівне), № 175 і № 239 (м. Одеса), № 25 (м. Миколаїв). На різних етапах дослідження експериментальною роботою було охоплено 300 дітей, які взяли участь у педагогічному експерименті, і 240 вихователів дошкільних навчальних закладів, які взяли участь у пошуково-розвідувальному етапі експерименту.

Наукова новизна дослідження: уперше визначено поняття «морально-етична вихованість дітей старшого дошкільного віку», компоненти морально-етичної вихованості (пізнавально-інформаційний, емоційно-мовленнєвий, діяльнісно-поведінковий), критерії (когнітивний, почуттєво-ціннісний та оцінно-рефлексивний) і показники оцінювання її сформованості; визначено й науково обґрунтовано педагогічні умови морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку (забезпечення розуміння дітьми морально-етичних категорій і змісту фольклорних творів та усвідомлення їх моралі; комплексне розв'язання завдань з морально-етичного виховання дітей у різних видах діяльності (художньо-мовленнєва, ігрова, театралізована, навчальна) як на заняттях, так і в повсякденному житті; стимулювання оцінно-контрольної діяльності в морально-етичній поведінці дітей; спільна робота ДНЗ із сім'єю з морально-етичного виховання дітей). Розроблено й науково обґрунтовано модель морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору; схарактеризовано рівні морально-етичної вихованості старших дошкільників (високий, достатній, середній і низький), уточнено сутність поняття «етичне виховання»; подальшого розвитку дістала теорія і методика морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку.

Практична значущість дослідження: розроблено експериментальну методику морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору; методику діагностики рівнів сформованості морально-етичної вихованості старших дошкільників; серію казок і оповідань морально-етичної спрямованості; кросворди, ігри; семінар-практикум для батьків з теми «Морально-етичне виховання дітей у сім'ї». Результати

дослідження можуть бути використані в практиці морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку, зокрема в організації співпраці дошкільного навчального закладу із сім'єю, а також у створенні методичних посібників для вихователів дошкільних навчальних закладів та в процесі підготовки майбутніх вихователів у вищих педагогічних навчальних закладах.

Матеріали дослідження впроваджено в роботу освітнього комплексу економіко-гуманітарного напрямку «Дитячий садок – початкова школа «Надійка» (м. Краматорськ Донецької області) (акт про впровадження № 37 від 23.04.2007 р.); дошкільного навчального закладу № 31 (м. Рівне) (акт про впровадження № 5/06 від 20.06.2008 р.); дошкільного навчального закладу № 37 (м. Миколаїв) (акт про впровадження від 22.12.2008 р.); Лівадійського дошкільного навчального закладу № 5 Масандрівської ради Південного берегу Криму (акт про впровадження від 25.11.2008 р.); дошкільного навчального закладу № 175 (м. Одеса) (акт про впровадження № 10 від 10.06.2008 р.); дошкільного навчального закладу № 239 (м. Одеса) (акт про впровадження від 05.06.2008 р.) Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (акт про впровадження № 5916 від 09.12.2008 р.).

Достовірність результатів дослідження забезпечено методологічною обґрунтованістю вихідних положень дослідження, використанням комплексу методів, адекватних меті й завданням дисертаційної роботи, репрезентативністю вибірки, кількісною обробкою та якісним аналізом результатів експерименту, апробацією й упровадженням їх у практику роботи дошкільних навчальних закладів.

Особистий внесок здобувача в праці в співавторстві полягає в розробці експериментальних завдань з визначення рівнів обізнаності дітей з жанрами українського фольклору і доборі фольклорних творів до методики формування мовної особистості дітей дошкільного віку.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження обговорено на міжнародній «Християнські цінності в освіті та вихованні» до 190-річчя Південноукраїнського державного педагогічного

університету імені К. Д. Ушинського (Одеса, 2007); всеукраїнських: «Всеукраїнські науково-практичні читання студентів і молодих науковців, присвячені педагогічній спадщині К. Д. Ушинського» (Одеса, 2005, 2006, 2007); «Управління якістю підготовки фахівців у вищій школі: історія, досвід, перспективи» (Одеса, 2006); «Реалізація принципу наступності дошкільної та початкової ланок у контексті суб'єктної парадигми освіти» (Слов'янськ, 2007); «Дошкільне дитинство: інноваційний досвід освіти, проблеми, традиції та перспективи» (Переяслав-Хмельницький, 2008); «Передшкільна освіта: проблеми та перспективи»: до 95-річчя Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського і 10-річчя спеціальності «Дошкільне виховання» (Миколаїв, 2008); «В. О. Сухомлинський і сучасність: до 90-річчя з дня народження В. О. Сухомлинського» (Одеса, 2008) науково-практичних конференціях, а також на засіданнях кафедри теорії і методики дошкільної освіти Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (2005-2008 рр.).

Основні результати дослідження викладено в 16 публікаціях автора, з них: 8 – у фахових наукових виданнях України, 1 – у колективній монографії.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, 10 додатків. Основний текст дисертації викладено на 181 сторінці. Робота містить 18 таблиць, 3 схеми, що займають 5 сторінок основного тексту. Додатки викладено на 76 сторінках. У списку використаних джерел 242 найменування, що охоплюють 21 сторінку.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Етика й мораль як наукові категорії

1.1.1. Сутність морального й етичного виховання. Аналіз літератури з проблеми морально-етичного виховання (Т. Г. Аболіна, В. П. Андрущенко, В. С. Горський, А. А. Гусейнов, О. Г. Дробницький, В. В. Єфіменко, В. Г. Іванов, О. М. Лінчук, В. О. Лозовий, В. М. Карагодін, В. А. Малахов, М. І. Панов, М. С. Свідло, В. В. Шкода) засвідчив, що значення термінів «етика» й «мораль» упродовж тривалого часу ототожнювали. Пізніше, у процесі історико-культурного розвитку, зокрема розвитку науки і суспільної свідомості, мораль стали розуміти як реальні явища (звичаї суспільства, усталені норми поведінки, оцінні уявлення про добро, зло, справедливість тощо). Етику ж визначили як науку, що вивчає мораль. Проте в повсякденному слововживанні цієї різниці у значенні не завжди дотримуються.

Розглянемо ключові поняття дослідження – етику й мораль. Етика (від гр. *ἠθικός* – той, що стосується моралі, або моральний) трактують як звичку, характер, філософську науку про мораль, що осмислює, узагальнює і систематизує історичний розвиток моралі, історію становлення й розвитку етичних теорій, концепцій, які обґрунтували природу, сутність, специфіку, функції моралі, закономірності її розвитку і функціонування, взаємозв'язок з іншими формами матеріального та духовного життя людей [70: 5-6]. Етика як моральна філософія — це теоретичне знання, що відбиває моральну свідомість у всій її складності та суперечливості й конкретно-історичну моральну практику в її розмаїтті та колізіях [70: 3]. У словниках «етика» визначається як філософська наука про походження й сутність моралі, моральної свідомості людини. Вона систематизує, класифікує й пояснює норми і правила, які регулюють поведінку людини в суспільстві з урахуванням особистих, колективних та громадських інтересів [145: 255]. Етика вивчає і з'ясовує місце моралі в системі суспільних

відносин, досліджує моральні категорії, за допомогою яких розкриваються моральні принципи, норми, оцінки, правила поведінки тощо [173: 114-115], [211: 119]. Метою етики є раціональне обґрунтування моралі та виявлення її природи, сутності, місця і значення у розвитку людини й суспільства. У ній осмислюються, узагальнюються, систематизуються історичні форми моральності, аналізуються етичні доктрини, які прагнуть пояснити природу, закономірності розвитку, функції моралі, а також здійснюється аналіз механізмів моральної орієнтації і регуляції, виражених у системі цінностей, норм, принципів, понять моральної свідомості. Етика як наука базується на двох засадах: фактах реального морального життя (вчинках індивідів і діяльності соціальних груп) та філософському світогляді [84].

Предметом вивчення етики є мораль (лат. *moralis* – моральний, від *mores* – звичаї) – одна з форм суспільної свідомості, система поглядів й уявлень, норм та оцінок, що регулює поведінку людей і виконує пізнавальну, оцінну, виховну функції [173: 201]. Моральна діяльність (вчинки, поведінка людини, моральні відносини, моральна свідомість), норми і принципи моралі, моральні ідеали, почуття становлять систему моралі, яка визначає життєву позицію певної соціальної спільності чи індивіда, орієнтування їх у світі цінностей. Мораль – явище соціальне, вона підкорюється законам суспільного життя, є однією з форм суспільної свідомості, отже, мораль розвивається, змінюється разом із суспільством – відтак, це явище історичне [173: 201].

Зауважимо, що поняття «мораль» і «моральність» часто ототожнюються. Так, за Г. В. Гегелем, мораль розуміється як форма суспільної свідомості, сукупність усвідомлюваних людьми принципів, норм, приписів, правил поведінки, а моральність — як утілення цих принципів, правил і норм у реальній поведінці людини й її стосунках з іншими людьми [43: 45]. Водночас О. В. Сухомлинська під поняттям «моральність» розуміє практичний бік моралі, що втілюється у поведінці людей. Це здатність творити добро не за зовнішнім примусом, а завдяки внутрішній свідомості й добровільності. Моральність охоплює такі складові: моральні почуття, сенсожиттєві орієнтації (ідеали, традиції, норми, категорії, принципи, заповіді, канони, кодекси),

моральні переконання, моральні відносини (моральна діяльність і моральна поведінка) [206]. У педагогічних словниках [172: 297], [173: 216] моральність визначається як: 1) етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом моралі; 2) характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами.

Основою становлення моралі (моральності) є моральна свідомість, яка залежно від носія, поділяється на індивідуальну й суспільну. Головними компонентами індивідуальної моральної свідомості є моральні почуття обов'язку, совісті, гідності, справедливості тощо – вони в сукупності складають емоційно-почуттєвий рівень. Раціонально-теоретичний рівень пов'язується із системними знаннями, уявленнями про поняття, їх зміст, взаємозв'язок, наприклад, про добро, зло, щастя, сенс життя, справедливість, відповідальність, що дають уявлення про моральні цінності. Почуттєвий і раціональний рівні індивідуальної моральної свідомості є основою моральних переконань. Важливою її складовою є воля, що концентрує зусилля особистості, перетворює індивіда на активного суб'єкта і переводить переконання, бажання, цілі в конкретні дії, вчинки. Індивідуальна моральна свідомість у єдності почуттєвого, раціонального й вольового складників формується у взаємодії з суспільною моральною свідомістю у повсякденній моральній творчості [53: 38].

Суспільна моральна свідомість, носієм якої є суспільство, акумулює не тільки і не стільки моральну практику сучасників, а здебільшого використовує досвід минулих поколінь та історичних епох, їх пошуки і досягнення. Суспільна моральна свідомість також структурується за двома рівнями. Основою емоційно-почуттєвого її рівня є моральні почуття, невідрефлектовані моральні судження й відповідні оцінні уявлення, судження. Такий рівень свідомості та її компоненти відрізняються нечіткістю, суперечливістю і пов'язані з безпосередніми потребами людини, носять більш конкретний, поєднаний з інтересами соціальних груп, спільнот, прагматичний, утилітарний характер. Раціонально-теоретичний рівень суспільної моральної свідомості, спрямований на вирішення головних питань сенсу життя, має чіткий, послідовний, раціональний і системний характер. Це за своєю сутністю –

моральна філософія, або етика. У моральній діяльності (аспектах) і моральних відносинах реалізуються моральні почуття, знання, переконання, уявлення людей про моральні цінності [53: 40-41].

Суспільна моральна свідомість – цілісний феномен, де теоретичний рівень відбивається у системі понять. Поняття моральної свідомості відіграють важливу роль у духовно-практичному освоєнні світу. Вони, з одного боку, – інструмент пізнання моральної сфери життя, з іншого, – ступені пізнання, які доповнюють і закріплюють отримані знання. Зміст понять моральної свідомості наповнюється й змінюється з історичним розвитком людства (етносів, націй), світової (національної) духовної культури. Специфіка понять моральної свідомості полягає у тому, що вони своєрідно відбивають моральне життя суспільства, спільнот і людини, використовуються для оцінки різних дій, вчинків як людини, так і інших соціальних суб'єктів [53: 83].

Питання формування моральної свідомості досліджували психологи (К. О. Альбуханова-Славська, І. Д. Бех, С. Л. Рубінштейн та інші). Так, С. Л. Рубінштейн пропонує таке визначення моральної свідомості особистості: «Свідомість – це не тільки відображення, а й ставлення людини до сприйнятого, таким чином у процесі відображення явищ зовнішнього світу відбувається і визначення їх значення для індивіда й тим самим його ставлення до них (що психологічно виражається у формі прагнень і почуттів). Через це предмети і явища зовнішнього світу виступають не лише як об'єкти і знання, але й як рушії поведінки, спонукання» [188: 244, 264]. Моральна свідомість, на думку К. О. Абульханової-Славської, тісно пов'язана з моральною поведінкою, а поведінка, є засобом становлення відносин між людьми і характеризується етичним рівнем цих відносин. На думку вченої, активна чи пасивна моральна позиція особистості виявляється не стільки через ступінь реалізації в поведінці норм і цінностей, скільки через її здатність виявляти активність у створенні ціннісних відносин між людьми [2: 179].

На погляд А. А. Гусейнова, найбільш чітко, всебічно поняття моральної свідомості опрацьовуються моральною філософією (етикою), а найбільш складні, суттєві з них, що відбивають вузлові сфери морального життя, отримують

категоріальний статус (добро і зло, сенс життя і щастя, обов'язок і совість, моральний вибір і відповідальність, любов тощо) [54: 84]. Зазначимо, що поняття моральної свідомості та етичні категорії є нетотожними. Поняття моральної свідомості формуються у процесі безпосереднього відбиття, опанування і оцінки соціальних відносин, поведінки людей у суспільній та індивідуальній свідомості [54: 84]. Моральна діяльність – це моральний бік суспільної діяльності, що спричиняється моральними мотивами: бажанням творити добро, підкорятися почуттю обов'язку, досягати морального ідеалу [147: 44].

Формування моральної свідомості і моральної діяльності є завданням морального виховання, яке полягає в цілеспрямованому розвитку моральних почуттів і формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології; здійснюється шляхом засвоєння національних традицій, багатства духовної культури народу, моральних норм і якостей, що є регуляторами взаємовідносин у суспільстві узгоджених дій і вчинків людей [186: 544]. У широкому розумінні слова, моральне виховання – це засвоєння підростаючими поколіннями моральних цінностей, переконань, норм, принципів, правил, звичок, традицій, що в сукупності становлять моральну культуру суспільства, в якому живуть діти; у більш вузькому значенні, моральне виховання – безперервний процес, спрямований на опанування людьми правил й норм поведінки, що починається з народження людини і триває все життя [173: 216]. У філософській літературі моральне виховання визначається як процес формування моральних цінностей, норм і правил, почуттів, принципів, навичок і звичок поведінки, рис характеру, моральних якостей [202: 367]. Етичне виховання – це цілеспрямоване формування в дітей етичних норм, формул спілкування і правил поведінки прийнятих у суспільстві стосовно зовнішнього прояву їх у взаєминах між людьми (зовнішня обрядовість у спілкуванні).

Аналізуючи праці вчених (А. М. Виноградова, В. О. Лозовий, М. О. Оссовська, М. І. Панов та інші) із проблеми морально-етичного виховання загалом, ми насамперед спробували визначити складові морально-етичного виховання (див. схему 1.1.). З'ясуємо їх сутність.

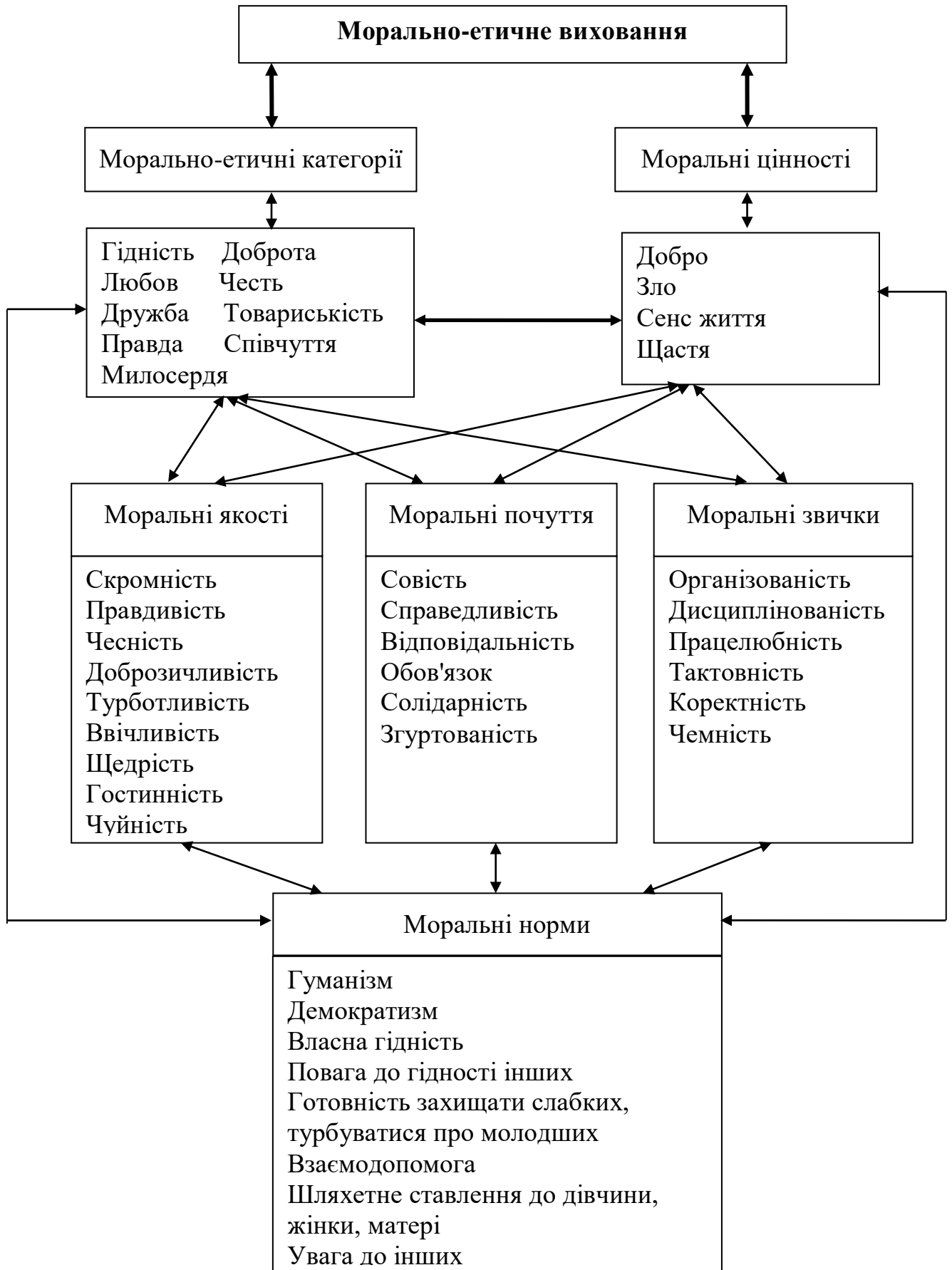

Схема 1.1. Складові морально-етичного виховання

Теоретичну основу морально-етичного виховання становлять морально-етичні категорії, до яких учені (Р. Г. Апресян, А. А. Гусейнов, В. О. Лозовий, М. І. Панов) відносять «честь», «правду», «товариськість», «дружбу», «любов», «співчуття», «милосердя» тощо. Розглянемо сутність морально-етичних категорій, якими будемо оперувати в ході дослідження: «товариськість», «дружба», «повага», «гідність», «співчуття».

Товариськість і дружба виступають показниками гуманності, людяності та видами міжособистісних стосунків, і специфічними емоційно-почуттєвими й морально-естетичними станами [70: 183]. Так, товариськість — це міжособистісні стосунки, які базуються на єдності інтересів у спільній діяльності і передбачають духовну (ідейну) єдність та відповідний ступінь рівності [168: 185]. Товариськість передбачає наявність спільної діяльності, єдності цілей і відповідної емоційної забарвленості відносин, прагнення до взаємодопомоги, солідарності й підтримки. Товариські стосунки є одним із виявів принципу колективізму, які забезпечують особистості взаємоповагу, довіру, моральну і психологічну захищеність [70: 184].

На відміну від товариськості, дружба передбачає внутрішню близькість і навіть любов. Розуміння моральної цінності дружби залежить від рівня внутрішньої культури особистості, на формування якої спрямована виховна система суспільства. За словами М. О. Оссовської, на кожному етапі формування особистості, в кожному віці існує властиве йому розуміння дружби. Так, у дитинстві дружба пов'язана з груповою діяльністю – грою. Моральні якості однолітка оцінюються у ставленні до самого себе. Це той час, коли закладається основа дружніх стосунків, розвивається здатність розуміти інших, співпереживати, а також виникають уявлення про чесність і вірність. Дружнє спілкування має високу моральну цінність, а наявність друзів вважається однією з найважливіших передумов психологічного комфорту і задоволення життям [168: 187]. Зазначимо, що дружба базується на особистій симпатії, передбачає не лише взаємодопомогу і взаєморозуміння, а й внутрішню духовну близькість, довіру, любов. Дружні стосунки є потенційно

цінними, бо дають упевненість у тому, що є з ким поділитися, є до кого іти за допомогою. Глибокий етичний зміст дружби полягає в тому, що друзі ставляться один до одного краще, ніж до інших людей, тобто приблизно так, як повинні ставитись один до одного всі люди. Дружба прагне до ідеалу моральної досконалості [71: 169-170].

Наступна морально-етична категорія – повага. Це таке ставлення до людини, що реалізує на практиці (в певних діях, поведінкових актах, формах суб'єктивного відношення) визнання людської гідності. Повага, як практична реалізація визнання людської гідності, знаходить доповнення в пошані, що реалізує насамперед визнання особистих чеснот індивіда та його належності до певних спільнот, а також передбачає активність особистості, спрямовану на реалізацію нею потенціалу власної людяності. Вид поваги – моральна самоповага, як і повага до своїх ближніх, – відкритий для кожного шлях утвердження поваги до людини взагалі, що є невід'ємною основою повноцінного людського спілкування [152: 334-336].

Співчуття – це розуміння почуттів і думок іншої людини, переживання того, що переживає вона [32: 22]. Співчуття – це одна з елементарних і разом з тим фундаментальних якостей людини як суспільної істоти, що певним чином обмежує власний егоїзм кожної людини, дозволяє кожному поставити себе на місце іншої людини і уявити в ній собі подібного [199: 298]. Співчувати людині – значить поділяти її радість чи тугу, пристрасть або страждання, захоплюватися її успіхами – чи жаліти її в її болях і невдачах. За словами В. А. Малахова, для егоїстичної свідомості співрадість є чимось важчим, душевно менш досяжним, ніж жаль або співстраждання. Проте є підстави твердити, що онтологічно (тобто за своєю заглибленістю у реальне людське буття) співстраждання глибше; недарма саме цей відтінок домінує здебільшого у визначенні «співчуття» [152: 337-338]. Як зазначає Е. Левінас, співстраждання передбачає дещо більше, ніж звичайне співчуття. Воно означає добровільне моральне залучення до того полюса людського самопочуття, котрий найбільшою мірою сприймає всю «трудність»,

стражденність, уразливість реального життя людини [139: 114].

Гідність, як морально-етична категорія, визначається як об'єктивна, суспільно-моральна цінність особистості, а також потреба, і власне оцінка людиною своєї моральної цінності. Це потреба позитивної самооцінки своїх вчинків, самоповага, осмислена гордість за себе [233: 178]. Поняття гідності є настільки тісно взаємопов'язаним із поняттям честі, що іноді досить складно чітко визначити відмінності в їх змісті, різниця між цими поняттями полягає у тому, що гідність – це моральне ставлення до самого себе, внутрішнє визнання, самоповага, а честь означає зовнішнє визнання, оцінку дій, діяльності особистості з боку інших. Феномен визнання і поваги особистості іншими людьми називається честю. Так, категорія честі пов'язується із суспільною оцінкою і визнанням моральних заслуг і достоїнств людини як представника певної спільноти (нації, держави, міста, трудового колективу тощо) виконання конкретної соціальної ролі, діяльності [70: 99].

Отже, ми розглянули основні морально-етичні категорії, які становлять теоретичні засади морально-етичного виховання.

Моральні цінності – загальновизнані поведінкові стандарти, розроблені суспільством чи соціальною групою, переконання з приводу мети, яку необхідно досягнути, основних шляхів і засобів, що призводять до них. Це елемент культури, система соціального регулювання поведінки людей, основа вироблення моральних норм [186: 387]. Так, провідними поняттями, що відбивають ціннісний бік моралі, є добро і зло, під якими нерідко уявляється моральне й аморальне.

На різних етапах суспільного розвитку уявлення про добро включали в себе ідею корисності, цінності, зокрема і матеріальних благ, майна тощо. З розвитком духовної культури й моралі як її складової, під добром розуміється все те, що забезпечує розвиток у суспільстві й людині гуманності, свободи, єднання людей, духовної злагоди [83: 86]. Це доброзичливість і взаємодопомога, взаєморозуміння і співпраця, милосердя і повага, співчуття і співпереживання, все те, що забезпечує не стільки етикетну, скільки моральну

культуру спілкування. Отже, добро є одним з найзагальніших імперативно-оцінювальних понять моральної свідомості, категорія етики, в якій виражається позитивне моральне значення явищ суспільного і морального життя у їх співвіднесеності з суспільством і моральним ідеалом [83: 86]. С. І. Варюхіна зазначає, що доброта серед багатьох цінних людських якостей є головним показником розвиненості людського в людині... Вона включає всілякі якості, що здавна цінуються людьми. «Доброю можна назвати людину, в якій розвинені любов до Батьківщини, довколишніх людей, активне прагнення робити добро, здатність до самозречення в ім'я блага інших, чесність, совісність, правильне розуміння сенсу життя й щастя, почуття обов'язку, справедливості, працьовитості» [30: 9].

Під моральним злом розуміється все те, що перешкоджає єднанню людей, гармонізації суспільних відносин. Це насильство і злочинність, скупість і грубість, байдужість до інтересів людини й суспільства, крайні форми егоїзму, агресивності, підлість. Зло є одним з основних понять моральної свідомості й категорія етики, в якій відбиваються негативні сенси, боки суспільного і морального життя людей і стосунків між ними [83: 86].

Стрижневим у понятті «мораль», на думку вчених (А. М. Виноградова, О. А. Кузнецова, Ф. О. Шохін), є поняття «норми». Довідкова психолого-педагогічна література визначає моральні норми (від лат. *norma* – правило, взірець) як правило, зразок, еталон, прийняті в певній спільноті стандарти поведінки, що регламентують відносини людей. Основною сутністю моральної норми виступають вимоги суспільства. Засвоєні людиною норми здебільшого визначають її діяльність і поведінку [173: 234]. Норми – гуманізм, демократизм, що виявляються в ідеалі вільної людини, здатної до чесної співпраці, з високорозвиненим почуттям власної гідності і такої ж поваги до гідності іншої людини: любов до батьків, Вітчизни, рідної мови; правдивість і справедливості, працьовитості і скромності; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, зокрема дітей; шляхетне ставлення до дівчини, жінки, матері, бабусі; вміння скрізь і всюди діяти благородно, шляхетно,

виявляти інші чесноти [186: 362].

Моральні вимоги, виражені у вигляді норм, відображаються у моральній свідомості, є елементами суспільної свідомості, й визначаються у вигляді відповідних правил, заповідей, моральних відносин. Одне із завдань виховання дітей полягає у тому, щоб прості норми моральності стали внутрішньою потребою, набули форму нахилів, звичок і виконувалися без зовнішніх і внутрішніх спонукань [173: 234]. Норми виконують функції щодо взаємовідносин людей, зокрема дітей: регулятивну, оцінну, стабілізуючу тощо. Норми дають можливість людині оцінювати свої і чужі вчинки, відповідність їх прийнятним еталонам, відбирати потрібні і відкидати недопустимі форми поведінки, спрямовувати і регулювати свої відносини з іншими людьми, функціонування норм безпосередньо пов'язано із соціальним контролем з боку суспільства [132: 9-10].

За словами О. А. Кузнецової, становлення моральних поглядів, переконань, ідеалів відбувається саме в умовах вибору моральних норм, перед яким постає кожна людина у своїй поведінці і діяльності і проявляється у ставленні особи до фактів моральної поведінки. Усвідомлена оцінка їх може виражатись у моральному судженні, яке функціонує не лише як думка, але і як певна готовність до моральної дії [132: 9-10]. Учені (Ф. О. Сохін, В. Й. Ядешко та інші) зазначають, що норми поведінки дітей відображають їхнє ставлення до дорослих, однолітків, до власної діяльності, обов'язків, таким чином проявляється культура поведінки. Дитина опановує норми поступово, засвоюючи правила, що регулюють їхні стосунки з людьми. Правила конкретні й доступні для розуміння дітей, засвоюються у процесі різноманітної діяльності і взаємовідношень з оточуючими, переходять у навички й формують стійкі звички поведінки [64: 260-261]. На думку А. М. Виноградової, моральне правило – це узагальнена регламентація трудової діяльності дитини, у ньому міститься декілька вимог, формулювання правила має бути зрозумілим для дитини, допомагати в її діяльності, а не просто стримувати небажані дії [32: 89]. Правила регулюють суспільне життя людей і створені на основі моральних

принципів. У них відображаються вимоги суспільства. У дошкільному дитинстві людина засвоює найперші правила поведінки, що складають абетку моралі [40: 20-21].

Оскільки засвоєння дошкільниками моральних норм і правил, як наголошують психологи (Л. І. Божович, Д. Б. Ельконін та інші), відбувається через емоційне ставлення, через почуття, звернімося до визначення поняття «моральне почуття». У педагогічному словнику [173] подано таке визначення: почуття – форма безпосередньо переживаного ставлення людини до явищ навколишньої дійсності, до інших людей, вчинків, самого себе і своїх дій. Це переживання може бути стійким (любов, ненависть, повага тощо), короткочасним, викликане наявною конкретною ситуацією (радість, смуток тощо), їх називають також емоціями. Почуття формуються у зв'язку з пізнавальними процесами й тісно пов'язані з діяльністю людини. Цілеспрямований вплив на емоційну сферу дитини призводить до того, що почуття поступово перетворюються в характеристики особистості [173: 266-267]. В етиці моральні почуття визначаються, як сталі прояви суб'єктивного, особистого ставлення людини до себе самої, інших людей, предметів і явищ, що мають для неї особисте значення, пов'язані з особистими потребами та інтересами. Почуття – це умова інтеріоризації, засвоєння моральних норм [70: 219-221]. Специфіка моральних почуттів, на думку Л. С. Виготського, як форма відображення, полягає у тому, що явища довкілля відображаються не тільки понятійно, а й у формі переживання через призму власного ставлення, переконання. Почуття виявляють спрямованість, потребу особистості. Моральні почуття характеризують суб'єктивну позицію особистості, за своїм змістом є суб'єктивним ставленням людини до різних аспектів життя: до самого себе, сім'ї, родичів, суспільства тощо [41: 416-436].

Одним з моральних почуттів є справедливість, що виражає загальне співвідношення цінностей і конкретний розподіл їх між суб'єктами, визначає міру, співрозмірність, відповідність між правами й обов'язками людей, заслугами і їх визнанням, злочинними діями і покаранням [71: 98-100].

Невідповідність чи порушення цієї норми оцінюється моральною свідомістю як неприйнятне, несправедливе. Морально-етичний зміст справедливості тісно пов'язаний з економічними, політичними, правовими проблемами. У розвитку правових основ справедливості моральні цінності відіграють роль кінцевих орієнтирів, що мають забезпечити послідовність та гуманістичну спрямованість цього розвитку. Справедливість як моральне почуття втілюється в уявленнях (поняттях) обов'язку, відповідальності тощо [71: 98-100].

Моральна звичка – це корисна для суспільства стійка форма поведінки, виконання якої стає життєвою необхідністю для людини. Саме наявність потреби виконати певну дію відрізняє звичку від навиків поведінки. Звичка – це дія, яка здійснюється нібито машинально, постійно і при певних умовах, існують звички-помічники, корисні звички та негативні звички. Моральний досвід людини є необхідною складовою моральної звички [166: 131-132]. Моральні звички, на думку Л. Ф. Островської, розкриваються у культурі спілкування, організованості, дисциплінованості, працелюбстві, культурі діяльності, тактовності, коректності, чемності тощо [169: 23].

Оскільки в дослідженні оперуватимемо такими моральними якостями як: скромність, правдивість, чесність, доброзичливість, турботливість, ввічливість, гостинність, то зупинимось на цих поняттях більш докладно.

Відтак, скромність – моральна якість, що характеризує особистість щодо її ставлення до довколишніх й самого себе й проявляється у тому, що людина не визнає за собою ніяких виняткових достоїнств або виключних прав, самовільно підпорядковує себе вимогам суспільної дисципліни, обмежує свої потреби відповідно до наявних у певному суспільстві матеріальних умов, ставиться до всіх людей з повагою, проявляє терпимість до їхніх недоліків, й одночасно критично ставиться до власних заслуг і недоліків, це форма усвідомлення особистістю своїх обов'язків перед суспільством й людьми [199: 316-317]. Скромність – це стримана, врівноважена поведінка, що є виявом уміння людини володіти собою і є показником самоповаги й поважного

ставлення до інших [70: 182].

Правдивість – моральна якість, що характеризує людину, яка взяла собі за правило говорити істину, не приховувати від себе та інших людей дійсний стан речей; виражає й формує моральну довіру між людьми, і визначається як загальнолюдська умова співіснування та взаємодії [199: 266].

З правдивістю тісно пов'язана моральна категорія чесності, під якою розуміють моральну якість, що відображає одну з найважливіших умов моральності, містить правдивість, принциповість, вірність взятим на себе зобов'язанням, суб'єктивну впевненість у власній правоті й істинності виконуємої справи, щирість з іншими і самим собою відносно тих мотивів, якими керується людина, визнання і дотримання прав інших людей на те, що їм законно належить [199: 266].

Як зазначає Т.І. Поніманська, доброзичливість передбачає співчутливе, прихильне ставлення до інших людей, піклування про них. У поведінці старших дошкільників вона виявляється у загальному емоційно-позитивному ставленні до маленьких дітей, турботі про них, відчутті радості і задоволення від взаємодії з ними [179: 246].

Турботливість є діяльною емоційно-вольовою якістю особистості, зміст якої – уважність, чуйність до людей, вболівання за них і їхні справи, увага до їхніх потреб тощо. Старші дошкільники, виявляючи турботливість про молодших дітей, допомагають їм у всіх справах, готові поділитися з ними своїми іграшками тощо, підказати, порадити, поступитися заради них своїми інтересами [179: 246].

Така морально-етична якість, як ввічливість на думку вчених (В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська та інші) полягає у доброзичливості, привітності. Привітний вираз обличчя, уважне, поважне, доброзичливе ставлення до людей забезпечують комфорт взаємних зв'язків, дають можливість запобігти конфліктам і привернути до себе співбесідника [70: 182]. Зовнішніми виявами ввічливості є посмішка на обличчі, слова подяки,

вибачення чи прохання, небайдужі очі, прихильні жести і пози. Коректність – уміння тримати себе в межах загальноприйнятих норм порядності в будь-яких ситуаціях. Грубість, нестриманість тільки шкодять стосункам, роблять неможливим спілкування [70: 182].

Однією з моральних якостей є гостинність, яка, як наголошує Х. І. Касимова, є не тільки моральною якістю, а й – складним явищем, яке має багато функцій і є показником внутрішньої культури, вона розвиває почуття дружби, товариства, виховує щедрість, доброзичливість, поважне ставлення до старших, до особистості людини [98: 42]. Розвинуті форми гостинності орієнтовані на малознайому людину, що прибула здалеку, але гостем може бути і близька людина – рідний або сусід. Ритуал гостинності організований так, щоб підкорити гостя своєму сценарію, гість має поводитися пасивно (пригощатися, підтримувати розмову, розпочату господарем). Господар має турбуватися про гостя, пригощати його всім найкращим, розважати його [98], [228].

Отже, з усього вищезазначеного можна дійти таких висновків: поняття «мораль», «моральні принципи», «цінності», «оцінка», «норма» та ін. складають теоретичні засади морально-етичного виховання дітей, вони є взаємозалежними й не можуть розглядатись ізольовано одне від одного; моральне і етичне виховання тісно і невідривно пов'язані між собою, оскільки етика визначає теоретичну базу виховання, а мораль її практичне втілення. Відтак, морально-етичне виховання – це процес формування моральної свідомості особистості, шляхом засвоєння нею загальноприйнятих морально-етичних категорій, моральних цінностей, переконань, норм і принципів; формування морально якостей, навичок і звичок культурної поведінки.

Оскільки в дослідженні об'єктом морально-етичного виховання є діти старшого дошкільного віку, то, як нам убачається, результатом морально-етичного виховання є морально-етична вихованість дітей старшого дошкільного віку, структуру якої подано у схемі 1.2. Розглянемо її сутність.

Схема 1.2. Структура морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку

На погляд учених (Л. І. Божович, Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, Г. О. Люблінська) найбільш доступними для розуміння дітей дошкільного віку є такі складові морально-етичного виховання: моральні якості (ввічливість, гостинність, скромність, правдивість, чесність), морально-етичні категорії (дружба, доброта, повага, співчуття) і моральні норми (турбота про молодших, повага до інших, взаємодопомога). Компонентами морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку було визначено: пізнавально-інформаційний, емоційно-мовленнєвий і діяльнісно-поведінковий.

Так, пізнавально-інформаційний – це наявність моральних знань про морально-етичні категорії, моральні норми, якості; адекватне розуміння сутності певних морально-етичних категорій відповідно до віку дітей. Емоційно-мовленнєвий компонент характеризують уміння висловлювати свої почуття, володіння своїми емоціями і поведінкою, адекватне використання в мовленні слів, що позначають морально-етичні категорії.

Зауважимо, що важливою частиною морального фонду особистості і дієвим вираженням таких морально-етичних якостей є культура поведінки, а саме тому у структурі морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку було визначено діяльнісно-поведінковий компонент, що передбачав готовність дитини до варіативних дій у життєвих ситуаціях морального вибору, наявність адекватної оцінки моральних дій і вчинків.

Науковці (Р. С. Буре, В. І. Логінова, С. В. Петеріна, П. Г. Саморукова та інші) розглядають культуру поведінки, як широке й багатогранне поняття, що розкриває сутність моральних норм у системі найбільш значущих, життєво важливих відношень, ставлення до людей, праці, предметів матеріальної і духовної культури, до самого себе. Учені (Т. Я. Довга, С. Г. Мельничук) виховання культури поведінки розглядають як важливу соціальну, педагогічну та психологічну проблему, яка не зводиться до формального виконання етикету. По суті, культура поведінки, це дієве вираження таких моральних норм, як турбота про молодших, тварин, взаємодопомога, що виявляються у людині повсякденно і в найрізноманітніших умовах. Показниками

сформованості культури поведінки, на думку Т. Я. Довгої та С. Г. Мельничук, є добровільність виконання вимог культури, стабільність культурної поведінки незалежно від наявності чи відсутності контролю, здатність протистояти негативним впливам, вчинкам, необхідність шукати і знаходити оптимальний варіант поведінки [156]. М. А. Федорова під культурою поведінки старших дошкільників і шестирічних першокласників розуміє сукупність способів самоорганізації діяльності відповідно до морально-естетичних вимог суспільства шляхом зіставлення власних «етичних інстанцій» з соціальними очікуваннями рідних, старших, однолітків. Культура поведінки характеризується у двох аспектах: з одного боку, вона визначає міру засвоєння дитиною уявлень і знань про правила поведінки, сформованість моральних почуттів, соціальних мотивів діяльності, з іншого, – фіксує здатність виразити їх у поведінці соціально схвалюваними засобами [226: 157-158].

Критеріями відповідно було обрано: когнітивний (показники: обізнаність дітей з морально-етичними категоріями (дружба, доброта, повага, співчуття), обізнаність дітей із моральними якостями (ввічливість, гостинність, скромність, правдивість, чесність), нормами (турбота про молодших, повага до інших, взаємодопомога); обізнаність дітей з фольклорними творами морально-етичної спрямованості, розуміння моралі фольклорних творів), почуттєво-ціннісний (з показниками: вміння співчувати героям казок, здатність піклуватися про молодших, поважати старших), оцінно-рефлексивний (показники: самооцінка морально-етичних учинків і власної поведінки, оцінка морально-етичних вчинків та поведінки героїв фольклорних творів і однолітків).

Отже, під морально-етичною вихованістю дітей старшого дошкільного віку, розуміємо сформовану у процесі морально-етичного виховання здатність свідомо відтворювати власну поведінку на засадах загальноприйнятих моральних якостей, норм і правил, адекватно оцінювати власну поведінку та поведінку однолітків, розуміти, доречно й адекватно використовувати в мовленні слова, що позначають морально-етичні категорії.

1.1.2. Історичний аспект становлення морально-етичного виховання. Уявлення про мораль сформувалося ще в стародавньому суспільстві. Мораль як особлива форма людських відносин зароджувалась і формувалась поступово разом зі становленням людського суспільства. Особливого значення в історії становлення етики і системи моральних уявлень і норм набули давньогрецькі філософи. Афінський філософ Сократ абсолютизував мораль, розуміючи її фундаментом достойного життя, основою культури. Він прагнув створити систему стійких загальних понять, основу яких шукав у сфері духовного [238: 12]. Розглядаючи людину як моральну істоту, Сократ дійшов висновку, що існують об'єктивні моральні норми. Їх дотримання є виявом сформованості людського «мос». Сократ першим визначив місце людини як моральної істоти, розглядаючи людину саме в цьому аспекті. Він дійшов висновку, що існують об'єктивні моральні норми, а також визначив шляхи формування моральності, найголовніший з яких, на його думку, шлях моральних знань. Сократ уважав, що не мораль підпорядкована природному прагненню до щастя, а, навпаки, щастя залежить від моральності (добročинності) людини, отже, завдання етики – допомогти людині стати моральною. Сократа можна вважати родоначальником етики як філософської науки [56: 51].

Учень Сократа Платон уперше систематизував етичні проблеми. З його погляду, моральність то є вічна, незмінна безвідносна ідея, яка не залежить від простору і часу [229: 23]. Найвищою є ідея добра – джерела істини, краси, гармонії, – вона увінчує піраміду ідей Платона, який одним з перших висунув ідею виховуючого навчання. В образній формі Платон (в діалозі «Федон») висловив дуже важливу істину: характер людини, стан її душі визначаються характером стосунків з іншими людьми. Саме мораль унормовує людське співіснування, вона і є тим, що пов'язує, поєднує людей, робить спільне життя можливим, в цьому і полягає основне значення моралі [176: 312-314].

Послідовник Сократа і Платона Аристотель першим виділив етику «ethos», як вчення про мораль, в окрему галузь філософії. Ним було прочитано цикл лекцій, які його учні видали під назвою «Етика до Нікомаха». У цьому творі

вперше визначається об'єкт етики. Це – процес формування добродійності (моральності) [9: 324-325]. Перекресливши теорію «ідей» як безтілесних форм речей, Аристотель створив учення об'єктивного ідеалізму. Філософ уважав, що в основі моральної діяльності лежить об'єктивна доцільність. Найвище благо – це мета, до якої люди прагнуть заради неї самої [9: 207].

Так, античні філософи, Сократ, Платон і Аристотель уперше з наукового погляду обґрунтували проблеми морального виховання, наголошуючи на соціальній природі моралі і, розглядаючи її як засіб організації суспільного життя [1: 13], [9: 48]. Відтоді етика виділяється із філософії як одна з її галузей, з'являється два способи мислення про світ: етичний і філософський [82: 230].

У той час як Сократ ототожнював розум і мораль, Конфуцій ставив мораль над освіченістю, він уважав, що бути моральним – значить бути мудрим [229: 35]. Так, у древній китайській філософії опорою у формуванні духовного світу людини вважалися моральні та естетичні почуття, зокрема почуття прекрасного, піднесеного, ніжності, повноти і сили життя. Конфуцій сформулював «золоте правило етики», яке понад двадцять п'ять століть є яскравим показником рівня сформованості моральної свідомості індивіда. Він першим спробував розробити принципи та першооснови формування моральної свідомості особистості (гуманність, справедливість, обов'язок, ритуальність, знання, довіра) [229: 35].

Щодо походження терміна «мораль», то в латині здавна існувало слово «mos», що означало характер, вдачу, звичай, припис, закон, правило. Марк Тулій Цицерон (106-43 до н.е.) римський оратор, письменник і політичний діяч утворив від цього іменника «mos» прикметник «moralis» – той, що стосується вдачі, характеру, звичаїв. Після Цицерона цей неологізм використовував Сенека старший, інші римські філософи й письменники, а вже в IV ст. н.е. термін «мораль» стає загальноживаним [152: 14].

В епоху середньовіччя заперечуються принципи античної моралі, основою інтерпретації моральності стає не розум, а релігійна віра. Найповніше це виявилось у теологічній етиці – богословському вченні про мораль.

Засновниками християнської теологічної етики вважають «батьків церкви» – Афанасія Олександрійського, Василя Великого, Григорія Нісського, Августина Блаженного, Фому Аквінського та інших [65: 214-228]. Вирішальну роль у моральному вихованні відігравали сім'я та вчитель. Система виховання представлена системою лицарського і майстрового (учнівського) виховання, крім навичок професійного характеру, майстер передавав учневі неписані закони професійної етики, в основі якої – чесність, порядність, обов'язковість, взаємоповага, вірність своєму слову (слово майстра) [56: 41]. Ідеал лицарського виховання передбачав такі риси, як жертвність, слухняність, особисту свободу. Лицар мав бути взірцем моральності, сили, мужності, вихованості [56: 97].

Філософи епохи Відродження звертаються до мотивів античності, всупереч середньовічному феодально-церковному аскетизму, нова гуманістична мораль звеличує людину. Це знайшло відображення у творах Дж. Боккаччо, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Ф. Петрарки, Рафаеля, Ф. Рабле, Т. Тассо та інших. Моральним визнано прагнення на вільний розвиток, вияв здібностей, утвердження блага людини як критерій оцінки суспільних взаємин. Моральними проголошуються принципи рівності, свободи, справедливості, норми взаємовідносин між людьми. Моральне виховання засновано на гуманістичних тенденціях, спрямованих на людину та її інтереси, потреби, цінності, природа людини більше не вважається гріховною, а її потреби, прагнення до чуттєвих радощів визнаються моральними, якщо вони не перечать загальнолюдським нормам моралі [228], [230].

Дев'ятий розділ «Великої дидактики» Я. А. Коменського – «Метод морального виховання» започатковується підзаголовком: «Все попереднє не є таким суттєвим порівняно з головним – моральністю і благочестям». Учений формулює 16 правил мистецтва виховувати моральність, серед добродійностей, насамперед ставиться мудрість, помірність, мужність, справедливість. Я. А. Коменський рекомендував прищеплювати дітям такі риси, як: скромність, слухняність, працелюбність, повагу до старших. Особливого значення у вихованні моральної поведінки надавав дотриманню суворої дисципліни на

засадах гуманності. Я. А. Коменський був переконаний, що дисципліна має бути однаковою для усіх людей, і «ніхто не повинен порушувати законів, починаючи з вищих і завершуючи нижчими» [86: 33]. На думку Я. А. Коменського, головним завданням морального виховання у ранньому віці є розвиток позитивних якостей особистості, духовних здібностей [120: 77].

Англійський філософ Джон Локк у книжці «Думки про виховання» найважливішим завданням визначає виховання джентльмена, у становленні якого значну роль відіграє моральна сфера. Дж. Локк наголошував, що у вихованні моральної поведінки необхідно зосередити зусилля на розвитку в дитини дисципліни духу, вміння підпорядковувати бажання контролю розуму. Він радив починати моральне виховання з раннього віку: «коли молода душа найбільш ніжна і найлегше піддається впливу», виховання має спиратися на дитячий інтерес, допитливість, прагнення до різноманітної діяльності [148: 128-146]. На його думку, мистецтво виховання полягає у створенні і використанні кожного сприятливого випадку для спонукання дитини до моральних вчинків [148: 157-160]. Такий підхід пізніше знайшов продовження у розробленому Ж. Ж. Руссо методі створення виховуючих життєвих ситуацій.

Автор всесвітньо відомого твору, «Еміль або Про виховання» французький мислитель Жан-Жак Руссо, який пропагував ідею виховання загальнолюдських ідеалів, сформулював три завдання: виховання добрих почуттів, добрих міркувань і доброї волі. Він створив систему природовідповідного виховання, що передбачає врахування потреб і нахилів дитини, забезпечує її підготовку до виконання суспільних обов'язків. Виходячи з цього, провідним завданням виховання, за Ж. Ж. Руссо, є створення умов, за яких дитина на власному досвіді переконалася б у шкідливості для себе тих вчинків, від яких застерігав її вихователь. Для цього він створив метод природних наслідків, виходячи з чого, виховання поведінкових звичок дитини має відбуватися не шляхом декларації, роз'яснення, а шляхом переживання нею наслідків негативних вчинків і накопичення морального досвіду. Розумовий розвиток та цілеспрямоване засвоєння правил моральної поведінки у віці 6-7 років, за Ж. Ж. Руссо,

приносять лише шкоду, оскільки вихованець ще не може зрозуміти словесні пояснення вчителя щодо правил поведінки [192: 161-192, 232].

Педагогічні ідеї Дж. Локка, Ж. Ж. Руссо знайшли своє продовження у творах Й. Г. Песталоцці. Учений уважав, що у вихованні дітей дошкільного віку визначальними є принципи родинності й індивідуального підходу до дітей, реалізація яких передбачає максимальне задоволення всіх потреб вихованця, відчуття ним власної захищеності та психологічного комфорту. Й. Г. Песталоцці, на відміну від Ж. Ж. Руссо, рішуче відкидав ідею саморозвитку особистості дитини, навпаки, він не уявляв її повноцінного розвитку в ізоляції від соціального середовища, тобто від виховного впливу довколишніх. Відкидаючи словесні методи морального виховання і вважаючи активність дитини визначальним фактором виховання моральності, Й. Г. Песталоцці приділяв велику увагу «вправам у доброчесності» – участі дітей у добрих та корисних справах, оскільки саме вони спрямовані на формування моральних почуттів [174: 170]. На думку Й. Г. Песталоцці, моральне виховання здійснюється трьома етапами: досягнення засобами чистих почуттів позитивного морального стану; вправлення у моральній діяльності; формування моральної свідомості [174: 63]. Найвищий рівень моральності міститься у «досконалому пізнанні добра, в досконалому вмінні та бажанні творити добро» [174: 385].

Ідеї Й. Г. Песталоцці знаходять своє продовження у творах А. Ф. Дістерверга. На його думку, визначальними у вихованні моральної поведінки є принципи природовідповідності і культуровідповідності. Відтак, основні умови ефективного виховного процесу, за А. Ф. Дістервергом, це такі: 1) врахування вікових та індивідуальних особливостей при формуванні поведінкових звичок; 2) спрямованість виховного процесу на засвоєння дитиною цінностей своєї нації; 3) залучення дитини до загальнолюдських цінностей [57: 136-203, 195].

Моральна філософія І. Канта, представника німецької класичної філософії, знаменує собою перехід від опису і пояснення моралі на емпіричному ґрунті до теоретичного аналізу моральності, як особливого, специфічного явища. Мораль

(за І. Кантом) – це сфера свободи людини, воля якої тут автономна і визначається нею самою, але узгоджується з вищим етичним законом – категоричним імперативом [94: 65, 248]. На його думку, не наука стоїть над мораллю, а моральність – над наукою. І. Кант розглядав моральне виховання як одну з найважливіших сфер людської діяльності. «Людина може стати людиною тільки через виховання. Вона – те, що робить з неї виховання» [94: 248].

Ф. Г. Гегель – послідовник Канта, виводив поняття моралі з надприродного початку. Загальновідомим став його вислів «Педагогіка є мистецтвом робити людей моральними» [43: 108].

Дослідження свідчать, що вчення про мораль, сформувалося ще в часи Київської Русі, про що свідчать давньоукраїнські літературні пам'ятки – «Велесова книга», «Повість минулих літ», «Руська правда», «Слово про Закон і Благодать», «Напучення багатим», «Слово про терпіння Федосія», «Послання Климентія Смолятича», «Златоуст» Кирила Туровського, – які висвітлювали релігійно-етичну тематику. Особливе місце серед повчань і наказів займає «Повчання» Володимира Мономаха, де в коротких словесних формулах закладено найбільш вагомі етичні норми часів Київської Русі, які й досі є основою загальнолюдської моралі: будь милосердним, скромним, поважай старших, люби ближніх, не вбивай, будь працьовитим, чесним, гостинним, дбай про свою честь і честь свого роду, рідної землі тощо. Філософська картина пізнання світу, людина в аспекті вчинкової діяльності розглядалися крізь призму вічного конфлікту добра і зла [49], [51], [82], [229], [230]. Визначальною рисою філософської думки Київської Русі є те, що в тогочасній філософській картині світу, яку ми пізнаємо через міф, переказ, легенду, літопис, взагалі відсутні етично нейтральні сили та явища (тобто чітке розмежування і протиставлення добра і зла морального й аморального). Отже, склалися засади давньоукраїнської моралі: піклування про старих, дітей, жінок, культура людських стосунків, усталена система морального виховання, дотримання дисципліни праці, звичаєве право [49: 43].

Видатний український філософ Г. С. Сковорода, найкращою людською

ресою вважав доброту, а її виявом – добродійність. Принцип близькості («сродності») Г. С. Сковороди зумовлюється гуманним духовним началом. «Якщо будеш дім, – пише він, – будуй для двох сутностей твоїх – душі і тіла. Якщо укриваєш й одягаєш тіло, не забувай і серця...» [198: 16-21, 45]. Він засуджував штучне, чисто зовнішнє виховання. На його думку, у формуванні моральної поведінки треба звертати увагу на «благе серце», бо воно «є те саме вічне життєдайне джерело, яке струмить чисті струмені, або думки». Виховання серця тісно пов'язане з вихованням розуму, оскільки він керує вчинками людини. Найбільш цінним почуттям людини є вдячність – «твердь і здоров'я серця» [198: 114]. Г. С. Сковорода мріяв про вільну духовну людину, в якій гармонійно поєднано матеріальне і духовне, яка живе в гармонії з природою, власною совістю і Богом. Він створив етичний ідеал вільної, незалежної людини з високим почуттям, котра володіє скарбом «спокою нерушеного», «здоров'я міцного», «серцем незламним», «зрівноваженим духом», «мудрою розсудливістю», «веселістю ясною», «дружбою, що цінніша за все інше», займається спорідненою працею на благо суспільства [198: 16-211].

Ідеал доброї, чесної, благородної людини-громадянина відстоювали у своїх працях такі видатні діячі XVIII – поч. XIX ст., як П. І. Величковський, П. С. Могила, Ф. Ф. Прокопович [31], [159], [184]. Проблемі морально-етичного виховання, формуванню високих моральних ідеалів, норм і якостей, морального ставлення до держави, сім'ї присвячено чимало праць видатних українських письменників (О. Т. Гончар, П. А. Загребельний, І. П. Котляревський, П. О. Куліш, І. С. Нечуй-Левицький, Г. С. Сковорода, Г. М. Тютюнник, Леся Українка, І. Я. Франко, Т. Г. Шевченко та інші), у яких проголошувалася важливість свободи вибору дій, прагнення людини до морального ідеалу.

Отже, аналіз світової та української етичної думки в аспекті філософського вчення про мораль та моральне виховання засвідчує, що філософія і виховання нерозривно пов'язані, адже саме філософія визначила зміст основних етичних понять і моральних категорій, які і в наш час залишаються актуальними і вимагають подальшого осмислення.

1.2. Проблема морального й етичного виховання дітей у педагогічній теорії

1.2.1. Педагогічний аспект дослідження морально-етичного виховання дітей дошкільного віку. Серед досліджень класиків вітчизняної педагогіки особливу увагу привертають праці Є. М. Водовозової, А. С. Макаренка, С. Ф. Русової, В. О. Сухомлинського, К. Д. Ушинського, в яких наголошено на важливості морально-етичного виховання в дошкільному віці. Так, Є. М. Водовозова наголошувала на необхідності «розумної», тобто посильної діяльності для дитини, формуванні моральних звичок, волі й характеру в нерозривному зв'язку їх з розвитком свідомості. На думку вченої, з дитинства потрібно формувати характер нової людини [85: 237].

Ідеал виховання, за Є. М. Водовозовою, – виростити здорову людину із твердою волею, із сильним і великодушним характером, розумово й морально розвинену. Для цього необхідно розвивати прагнення до особистого самовдосконалення, виховувати в душі невтомну спрагу діяльності на користь ближнього. Виховання впливає на розвиток і напрямок звичок, що зумовлюють увесь склад характеру людини, її діяльність, здоров'я, моральність, стан її розумових здібностей, нарешті, навіть щиросердечний настрій [85: 239]. У нарисі «Моральне виховання» зазначено, що для морального виховання насамперед необхідно з перших років свідомого життя дитини виховувати її волю й характер. Воля – наймогутніший важіль морального самовдосконалення [85: 240]. Учена вважає, що найперша умова морального розвитку дітей до школи – відповідні віку заняття, що природно впливають із потреб дитячої природи і водночас розвивають її розум і серце. Розвиток гарних звичок – одне із найсуттєвіших завдань виховання. За словами Є. М. Водовозової, шляхом звички в ранньому дитинстві можна домогтись акуратності, охайності, працьовитості, можна привчити дитину стримувати афекти, розвинути в неї бадьорий настрій, прищеплювати схильність до помірності в їжі тощо [85: 243]. На думку вченої, вихователі повинні звертати особливу увагу на пробудження в дитині жалю, співчуття, інтересу й любові до ближнього. Ці почуття слугують

основою моральності й найбільш придатні для надання волі дитини чесного і корисного напрямку [85: 261].

Одне з центральних місць у педагогічній спадщині вітчизняного педагога і суспільного діяча XIX ст. К. Д. Ушинського посідає питання морального виховання дітей. Висока моральність, на думку К. Д. Ушинського, має формуватись як усвідомлена вільна поведінка. «Закони природні, – наголошував учений, – за якими здійснюються всі природні явища, не можуть не виконуватися; закон же моральний, що даний людині богом і виражається у священному писанні, виконується людиною вільно завдяки любові до Бога і ближнього» [223: 578]. К. Д. Ушинський великого значення надавав вихованню свободи особистості дошкільника, як умови моральності. «Мораль і свобода, – писав К. Д. Ушинський, – два таких явища, які зумовлюють одне одного й одне без одного існувати не може, тому що моральний тільки той вчинок, який виходить з власного вільного рішення, і все, що робиться не вільно, під впливом чужої волі, або під впливом страху не морально» [222: 48]. Учений застерігав проти виховання дітей під впливом страху, ще в дошкільному віці дитина повинна привчатися свідомо й вільно робити вибір між моральними й неморальними вчинками, керуючись внутрішніми переконаннями й почуттями, навчити цього дитину – головна мета дошкільної ланки освіти. На думку К. Д. Ушинського, одним із провідних засобів морального виховання дошкільників є усна народна творчість, приказки, примовки, скоромовки, загадки, утішки, колискові пісні тощо. Видатний педагог уважав, що твори малих фольклорних жанрів доречно використовувати вихователям як маленькі розумові задачі, посильні для дітей, а також, роз'яснюючи дітям щось корисне і захоплююче, тим самим сприяючи формуванню високих моральних якостей. Ушинський попереджав проти моралізування, яке може викликати у вихованців лише негативні емоції. На моральне почуття дітей, підкреслював педагог, повинен впливати безпосередньо сам літературний твір: «...той літературний твір моральний, який змушує дитину полюбити моральний вчинок, моральне

почуття, моральну думку, що простежуються в цьому творі... Суха сентенція анітрохи не допоможе справі, а, навпаки, тільки пошкодить їй» [36: 102-104]. Серцевиною моральності людини, на думку видатного педагога, є патріотичні почуття, що формуються внаслідок вивчення рідної мови, усної народної творчості, художньої літератури.

Цінні поради з морального виховання дітей дає С. Ф. Русова. За переконанням ученої, для виховання характеру і моральності в дитини необхідно розвинути розум, волю і пам'ять дитини, бо «в розумі закладено закон, що координує, нормує почуття, емоції, нахили», оскільки «пам'ять і воля стримують бажання дитини, не дають розвинутися її примхам» [191: 229]. Серед механізмів впливу на дітей дошкільного і молодшого шкільного віку С. Ф. Русова пропонує сугестію, яка допоможе дитині компенсувати нестачу розумової критики і досвіду. Розглядаючи слухняність як підлягання сугестії, учена вважає, що «потроху слухняність дитини дає їй звичку до морального поведіння» [191: 171, 201]. Для виховання моральної поведінки педагог пропонує формування внутрішнього наслідування, яке з'являється пізніше від зовнішнього [191: 188]. С. Ф. Русова пропонувала привчати дитину до чужих людей, створювати для неї товариський осередок, розвивати почуття ласки до всього живого, вимагати свідомих дій на допомогу іншій людині, вправлятися у моральній діяльності. У такий спосіб можна допомогти дитині зрозуміти добро і зло, сформувати чіткі оцінні еталони. З метою морального виховання С. Ф. Русова радить у виховному процесі використовувати ігри, ігри-драматизації, різні види праці, художню і творчу діяльність, усну народну творчість [190: 16-105].

Значним внеском у розвитку морально-етичного виховання є праці А. С. Макаренка, за словами якого, мета морального виховання полягає у тому, щоб виховати не лише людину-творця, людину-громадянина, а й людину, яка зобов'язана бути щасливою. Педагог уважав, що у вихованні домінуюча роль належить формуванню характеру, що проявляється в добрих людських почуттях,

гарних звичках, вироблення яких, на його думку, є важчою справою, ніж виховання свідомості [150: 33, 51]. А. С. Макаренко надавав великого значення колективу як умові всебічного розвитку особистості. Згідно з А. С. Макаренком, основними факторами, які впливають на моральне виховання, є повага і вимогливість, щирість і відвертість, принциповість, піклування й увага, заохочення, покарання й нагорода, знання і вправи, колектив і сім'я [151: 27]. Досвід поведінки, що відповідає моральним правилам, формується в дітей за умови організації вправ у їхньому виконанні [151: 20].

На погляд В. О. Сухомлинського, засвоєння молодого людиною загальнолюдських норм моралі є важливим етапом морального виховання особистості. Привчаючи дітей додержувати азбучних істин моралі, виховуючи в них перші громадянські спонукання, першу турботу про інтереси інших людей, суспільства, можна домогтися того, щоб кожна дитина могла щасливо жити і працювати, у зв'язку з цим, на думку В. О. Сухомлинського, важливе значення має єдність роз'яснення, повчання, переконання, спонукання до діяльності. Загальнолюдські норми моральності стають особистою совістю людини лише за тієї умови, якщо ця активна діяльність має яскраво виражений характер суспільних вчинків. Учити жити в суспільстві, серед людей – це означає вчити здійснювати суспільні вчинки, тобто вчити передавати своєю поведінкою ставлення до людей [207: 146]. В. О. Сухомлинський цілеспрямовано формував у кожного вихованця вміння бути маленьким філософом, осмислювати світ у дусі української етнофілософії через категорії волелюбності, лицарства, моральної доблесті, дисципліни душі й волі. Учений на практиці довів необхідність з найніжнішого віку вчити дитину жаліти, співчувати, допомагати одноліткам не епізодично, а допомагати завжди і робити це щиро. Він наголошував на необхідності поступово виховувати в малюків розуміння добра і зла, почуття любові та обов'язку перед рідними, однолітками, самим собою та перед батьківщиною. Учив відчувати і розуміти поняття правди, що має вилитись у зародженні почуттів справедливості та

обов'язку, адже моральне виховання починається з перших кроків свідомого життя дитини, задовго до того, як вона зможе усвідомити істини моральної культури людства. Саме тому, В. О. Сухомлинський уважав, що в молодшому віці, душа дуже піддатлива до емоційних впливів, не страх і почуття вини, а любов, тому рекомендував педагогам розкривати в цей період перед дітьми загальнолюдські норми моральності, вчити їх азбуки моралі. На його думку, бажання бути хорошим у дитини виховується багатьма способами: красою, людяністю, добротою, чуйністю; на прикладі педагогів і батьків; правдою; повчанням; через подолання труднощів тощо [207: 145-146]. Поважне ставлення до людської гідності, людської особистості вихованця є, за словами В. О. Сухомлинського, найважливішим педагогічним інструментом, оскільки дає змогу зберегти всі гарні людські якості, що були закладені в дитини від народження – доброту, людяність, невгамовність, і не дає змоги розвинутися поганим властивостям – безвольній і мовчазній покірності, безсердечності, жорстокості [207]. Як зазначає В. О. Сухомлинський, кінцева мета такого підходу – творити дуже ніжну, тонку річ: бажання бути хорошим, стати сьогодні кращим, ніж був учора. Видатний педагог уважав, що перед кожною дитиною, навіть найпосереднішою і найважчою, вихователь повинен відкрити ті сфери, де вона зможе досягти своєї вершини, сформуванню своєї людської гідності, своєї душі, тому й створив «Азбуку моралі», котра вчила осягати суть добра і зла, честі й безчестя, справедливості і кривди. Ця азбука стала засобом подолання емоційної нерозвиненості [207].

Отже, як бачимо, погляди класиків вітчизняної педагогіки на морально-етичне виховання дітей дошкільного віку й досі залишаються актуальними в умовах сьогодення; вчені підтверджують правильність нашого вибору відносно тих моральних якостей (ввічливість, гостинність, скромність, правдивість, чесність) і морально-етичних категорій (доброта, дружба, повага, співчуття), на формування яких буде спрямоване дослідження.

1.2.2. Психологічні засади морально-етичного виховання дітей дошкільного віку. Особливу увагу вітчизняні психологи приділяли вихованню моральних рис особистості (Є. А. Аркін); психологічним механізмам становлення морально-етичної поведінки та засвоєнню моральних знань, правил і мотивації поведінки (І. Д. Бех, Л. І. Божович); значенню емоцій у процесі морального розвитку особистості (Д. Б. Ельконін); дослідженню якостей особистості та їх впливу на формування характеру дитини (С. Л. Рубінштейн); умовам становлення поведінки дитини (К. О. Альбуханова-Славська); виникненню первинних етичних уявлень (О. М. Леонтьєв).

Так, передумовою формування рис характеру особистості С. Л. Рубінштейн уважав мотиви поведінки і діяльності [189: 69, 223]. Учений наголошував на єдності витоків волі та емоцій, оскільки ми усвідомлюємо предмет, від якого залежить задоволення наших потреб, у нас з'являється спрямоване на нього бажання і формується те чи інше почуття та оцінка [188: 519]. Крім того, вивчаючи проблеми формування моральних якостей особистості, С. Л. Рубінштейн відзначав, що стійко сформовані якості особистості визначають характер людини і зумовлюють її поведінку [189: 69, 222].

І. Д. Бех наголошує на тому, що всі психологічні утворення, особливо ті, які є рушійними силами поведінки, мають сильний енергетичний компонент. Сила кожного особистісного утворення – якості, почуття, цінності – залежить саме від сили емоційного переживання, від його емоційної напруги [18: 122]. Для того, щоб у дитини виховувати високі соціальні емоції (співпереживання, співчуття), необхідно знати особливості інших проявів її емоційної чутливості. Вихователю дуже важливо розуміти, чи вміє дитина переживати своє горе, невдачу, втрату, неуспіх і як вона їх переживає; чи може вона радіти удачі, успіху, приємній хвилині, цікавій іграшці, веселим розвагам; як дитина страждає, коли їй погано, та як радіє, коли їй добре. Значний вплив на емоційний стан дитини має оцінка вихователем її вчинків. У більшості дітей позитивні оцінки вихователя підвищують тонус нервової системи, збільшують

ефективність діяльності, що виконується. Водночас негативні оцінки, особливо якщо вони повторюються, створюють пригнічений настрій, гальмують фізичну й розумову активність [18: 151, 153].

І. Д. Бех зазначає, що морально-духовна свідомість має бути тією платформою, на якій розгортатиметься виховання і розвиток підростаючої особистості. Звичайно, процес такої самосвідомості неможливий без розвитку свідомості, яка є джерелом постачання значущого змісту. Саме зміст задаватиме траєкторію особистісного зростання людини. Власне, йдеться про єдність процесів свідомості і самосвідомості у вихованні гармонійно розвиненої особистості. Засобами морально-етичного виховання І. Д. Бех виділяє працю, гру і колективну діяльність дітей [18: 113-114, 157].

За словами О. М. Леонтьєва, виникнення первинних етичних уявлень є процесом засвоєння зразків поведінки, пов'язаних з їх оцінкою з боку дорослих [29: 192]. Учені (Л. І. Божович, Д. Б. Ельконін) зауважують, що саме тому дитина постійно, свідомо або неусвідомлено, прагне діяти відповідно до вимог старших і поступово засвоює ті норми, правила й оцінки, які від них ідуть. Велике значення для засвоєння етичних норм має гра. У грі дошкільники беруть на себе ролі дорослих людей, грають «дорослий зміст життя» й, таким чином, уявлювано, підкоряючись правилам ролі, засвоюють і типові форми поведінки дорослих людей, і їхні взаємини, і ті вимоги, якими вони керуються. Таким чином формуються в дітей уявлення про те, що добре й що погано, що таке добро й що таке зло, що можна робити, а чого не можна, як треба поводитися з іншими людьми і як ставитися до своїх власних учинків [29: 192].

Особливої уваги заслуговують результати досліджень, проведених Л. І. Божович з морально-етичного виховання дошкільників. За Л. І. Божович, моральні знання дитини перетворюються у її переконання, а відповідно, і в мотиви її вчинків, але все це вимагає підготовленого морально-психологічного ґрунту. Цей ґрунт створюється у практиці суспільної поведінки дитини, де вона діє відповідно до інтересів інших людей й в інтересах досягнення загальних для всього колективу суспільно значущих цілей. У практиці суспільної поведінки в

дітей формується певна система моральних почуттів і звичок, що становлять той необхідний ґрунт, на основі якого засвоєння моральних норм і правил відбувається глибоко й неформально [29: 50].

За Л. І. Божович, засвоєння у дошкільному віці моральних правил і норм поведінки ще не пояснює, за якими закономірностями в дітей з'являється потреба дотримуватися засвоєних норм і прийомів. На думку вченої, це відбувається у такий спосіб: спочатку виконання необхідних норм поведінки сприймається дітьми як обов'язкова умова для одержання схвалення з боку дорослих [29: 193]. Прагнення дотримуватися вимог дорослих, а також засвоєних правил і норм постає перед дитиною-дошкільником у формі деякої узагальненої категорії, яку можна було б позначати словом «треба». Це і є та перша моральна мотиваційна інстанція, якою починає керуватися дитина, і яка виступає для неї не тільки у відповідному знанні (треба вчинити так), але й у безпосередньому переживанні необхідності діяти саме так, а не інакше. У цьому переживанні, на думку Л. І. Божович, представлено у своїй первісній, зародковій формі почуття боргу, відповідальності, яке й є основним моральним мотивом, що вже безпосередньо спонукає поведінку дитини. Відтак, моральні мотиви – це якісно новий тип мотивації, що спричиняє, у свою чергу, і якісно новий тип поведінки [29: 193-194].

Суттєвого значення вихованню моральних рис особистості, зокрема вихованню мужності, надавав Є. А. Аркін: «Мужність виховується не нотаціями, не різними прийомами залякування, а на живих прикладах поведінки довколишніх, спілкуванням з мужніми товаришами, читанням книг про людей, що проявили в житті цю високу якість. Мужність проявляється в готовності до подвигу самопожертви, але є мужність й у справедливій оцінці вчинку близького друга, особливо в тому випадку, коли ця оцінка може викликати його глибоке невдоволення» [10: 387]. Чим старшою стає дитина, тим потреба почувати себе членом колективу й необхідність загальних переживань успіхів і невдач робиться усе більше складною і глибокою. Свідоме засвоєння світогляду кожною окремою

людиною завершується до настання повної зрілості людської особистості, але робота з її виховання, за твердим переконанням Є. А. Аркіна, повинна починатися з дитинства, оскільки фундамент її розумового, морального й культурного розвитку починає закладатися з перших проблисків самостійної думки дитини [10: 390-391].

Д. Б. Ельконін, досліджуючи формування у дошкільників моральних уявлень й оцінок, великого значення у процесі морально-етичного виховання надавав емоційному розвитку і наголошував на тому, що формування етичних оцінок, а отже, й уявлень, вочевидь, іде шляхом диференціювання дифузійного ставлення, у якому поєднані воєдино безпосередній емоційний стан і моральна оцінка [236: 163]. Згідно з Д. Б. Ельконіним, на рубежі дошкільного дитинства дорослий стає зразком для дитини, цим і визначається розвиток усієї морально-вольової сфери дитини-дошкільника [236: 143].

Отже, аналіз праць психологів довів, що формування моральної свідомості і становлення моральної поведінки (діяльності) відбуваються паралельно, ці процеси є взаємозалежними й одночасними, заснованими на емоційному переживанні, сприйманні й оцінюванні запропонованого прикладу (еталону). Відповідно до рекомендацій учених було розроблено методику формування морально-етичної вихованості у дітей старшого дошкільного віку, про що йдетеметься у другому розділі дисертаційної роботи.

1.2.3. Сучасні дослідження проблеми морально-етичного виховання у дошкільній педагогіці. Проблема морально-етичного виховання досліджувалася вітчизняними педагогами в таких аспектах: зв'язок морально-етичного виховання і розвитку оцінно-етичних суджень у мовленні дошкільників (А. М. Богуш, О. С. Монке); виховне значення трудової діяльності дітей дошкільного віку (З. Н. Борисова, К. А. Клімова, Т. І. Поніманська); етичних бесід (А. М. Богуш, О. І. Смовська), виховання колективних взаємин дітей (О. В. Булатова, Т. О. Маркова, В. Г. Нечаєва та інші); гуманні взаємини старших дошкільників (А. М. Гончаренко); виховання

моральної поведінки у дошкільників (Т. Є. Колесіна, Г. І. Савицька, Т. С. Фасолько, М. А. Федорова); становлення морального вибору дошкільників у процесі педагогічного впливу (О. І. Кошелівська); психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників (Н. М. Дятленко); значення емоцій у моральному становленні особистості (Л. Г. Подоляк); використання національних традицій у моральному вихованні дітей у сім'ї (Х. І. Касимова); формування морально-етичної культури молодших школярів у художньо-творчій дозвіллевій діяльності (В. В. Салко); гуманістичне виховання першокласників (С. А. Литвиненко, І. М. Тадєєва); виховання моральних почуттів молодших школярів засобами казок народів світу (С. Ю. Бакуліна); формування моральних відносин молодших школярів (О. П. Штихалюк); формування моральної свідомості та самосвідомості молодших школярів (Р. В. Павелків, В. І. Плахтій); психологічні особливості моральної поведінки і саморегуляції молодших школярів (О. С. Безверхий, О. В. Осика); історичний аспект розвитку морально-етичного виховання дітей в Україні (Р. В. Зозуляк, Т. Д. Тхоржевська).

У руслі нашого дослідження відповідно до діяльнісно-поведінкового компонента морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку заслуговують на увагу дослідження сучасних учених, спрямовані на формування культури поведінки дошкільників у різних видах діяльності.

Так, А. М. Гончаренко досліджувала педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників. Автор стверджує, що гуманні взаємини старших дошкільників є взаємоспрямованим і позитивно забарвленим зв'язком партнерів, здатних до встановлення, узгодження та збереження контактів, розгортання конструктивної спільної діяльності. Взаємоінтерес, взаєморозуміння, взаємопідтримка проявляються у культурі поведінки, в емоційному переживанні задоволення від спільного результату діяльності та процесу спілкування. Становлення та розвиток гуманних взаємин відбувається у специфічних для дошкільного віку видах діяльності: продуктивній, ігровій, художній і спілкуванні [47].

Дослідження Т. С. Фасолько було спрямоване на виховання відповідальної поведінки в дітей старшого дошкільного віку, в ньому обґрунтовано підхід до представлення відповідальності на етапі дошкільного дитинства у вигляді моральної норми поведінки, яка конкретизується у наборі правил. У роботі запропоновано поетапний підхід до виховання відповідальної поведінки, який охоплює створення емоційних передумов для поведінки відповідного типу: ознайомлення дошкільників з конкретними способами взаємодії: формування власного досвіду відповідальної поведінки [224].

Проблемі стимулювання морального вибору дошкільників у процесі педагогічного впливу присвячена наукова робота О. І. Кошелівської. Ученою конкретизовано сутність поняття «моральний вибір особистості», під яким розуміється акт поведінки особистості, який за своєю сутністю є складним етико-психологічним процесом і включає комплекс послідовних етапів: потреби, спонукання, мотиви, рішення, дію, результат та оцінку. На думку О. І. Кошелівської, характер дитячої поведінки в ситуаціях морального вибору зумовлюється присутністю та контролем вихователя, а також присутністю інших дітей. За наявності впливу однолітків та дорослих позитивні дії дитини не завжди є свідченням її морального вибору [127].

Дослідження М. А. Федорової, спрямоване на виховання культури поведінки в дітей 6-7-го років життя (в умовах навчально-виховного комплексу «школа – дитячий садок»), довело, що формування культури поведінки дітей 6-го року життя відбувається на базі таких особистісних новоутворень: емоційна уява, афективно-гностичні комплекси, здатність до емпатії, формування «етичних інстанцій», оцінних еталонів, елементарна саморегуляція поведінки, механізми психічного захисту, «ієрархія мотивів». Зазначені вище новоутворення розвиваються в ігровій, трудовій, навчальній, творчій діяльності і зумовлюють формування стилю поведінки. Зміст та рівень розвитку культури поведінки суттєво залежить від особливостей виховання у сім'ї, взаємин з однолітками і вихователями [226].

Досліджуючи питання формування оцінно-етичних суджень у художньо-

мовленнєвій діяльності дітей старшого дошкільного віку, А. М. Богуш та О. С. Монке було визначено поняття оцінно-етичні судження, це – висловлювання, у яких на основі аналізу процесу і результату діяльності (змісту художніх творів) стверджується або заперечується адекватність поведінки чи вчинку людини (героя художнього твору) до морально-етичних норм, прийнятих у суспільстві; це характеристика певного ставлення особистості до поведінки (чи окремого вчинку) іншої людини (героя художнього твору); розкриття мотивів, що спонукали дитину до вибору відповідної оцінки [28].

Результати досліджень учених урахувалися при доборі діагностувальних завдань до оцінно-рефлексивного критерію морально-етичної вихованості старших дошкільників.

Оскільки в дослідженні із-поміж морально-етичних категорій, які виховувалися в дітей дошкільного віку визначено й таку, як повага, то слугує на увагу дисертаційна робота Н. М. Дятленко, в якій висвітлено психологічні умови розвитку самоповаги в дошкільників. За словами вченої, самоповага – це як інтегрована та узагальнена характеристика та в ієрархічно вибудованій структури Я-образу, зокрема його емоційно-ціннісного компонента, що займає наступну позицію над більш чи менш усвідомленими короточасними епізодичними переживаннями. Ціннісне ставлення до себе виникає на основі ставлень особистості до інших людей, речей, ставлення інших людей до певної особистості. Як зазначає автор, процеси вироблення ціннісного ставлення до себе ґрунтуються не лише на зовнішніх детермінантах, а здебільшого зумовлюються особливостями внутрішніх соціально-психологічних опор [68].

Погоджуючись із думкою учених (М. І. Лісіна, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський та інші) відносно того, що сім'я відіграє велику роль у розвитку дитини загалом, й морально-етичному, зокрема, було проаналізовано дослідження Х. І. Касимової, спрямоване на використання національних традицій у моральному вихованні дітей старшого дошкільного віку саме в сім'ї. Особлива увага в дослідженні приділялася вихованню таких моральних

якостей, як гостинність, працелюбність із використанням народних традицій, фольклорних творів (прислів'їв та приказок) узбецького народу та батьківського прикладу в моральному вихованні дітей [94]. На нашу думку, заслуговує схвалення те, що учена у своїй роботі розкриває і пояснює сутність народних традицій і звичаїв, завдяки чому вони стають більш близькими й зрозумілими сучасним дітям. Кінцевою метою морального виховання старших дошкільників у дослідженні Х. І. Касимової зазначено сформованість моральної теоретичної (моральні знання) та практичної (моральні вчинки, діяльність) готовності, проте, відсутній зв'язок між знаннями і діяльністю дітей, а також оцінювання дітьми власних вчинків і діяльності інших людей.

Необхідністю чіткої, цілеспрямованої, логічно послідовної системи роботи з морально-етичного виховання, яка б започатковувалась у дошкільному закладі й органічно продовжувалась у школі (враховуючи принцип наступності і безперервності освіти в ланках «дошкільний заклад – початкова школа») зумовлюється аналіз деяких сучасних досліджень, присвячених різним аспектам морально-етичного виховання дітей молодшого шкільного віку. Ученими (О. С. Безверхий, С. А. Литвиненко, О. В. Осика, В. І. Плахтій, Р. В. Павелків, В. В. Салко та інші) створено ефективну систему формування моральних якостей у початковій школі.

Так, В. В. Салко досліджував формування морально-етичної культури молодших школярів у художньо-творчій дозвіллевій діяльності, організованої за принципом моральної спрямованості. Організацію роботи з формування морально-етичної культури автор здійснює поступово: від наслідування норм поведінки, закріплених у вимогах народної педагогіки, сім'ї, родинної школи, творах мистецтва тощо (1 етап) через прийняття емоційно-чуттєвою сферою (2 етап) до здійснення морально-етичних вчинків на рівні свідомості (3 етап). Складовими у виборі дітьми своєї поведінки, за словами автора, є ставлення молодших школярів до найважливіших життєвих цінностей, їхня обізнаність з правилами поведінки вдома, у транспорті, в гостині та на вулиці, а також оцінювання дітьми прикладу батьків, учителів, друзів [193].

Оскільки в дослідженні засобом морально-етичного виховання було обрано український фольклор, то слугує на увагу дослідження С. А. Литвиненко, присвячене питанням гуманістичного виховання першокласників, під яким учена розуміє цілеспрямований процес виховання учнів у дусі гуманізму, оволодіння системою узагальнених уявлень і понять. Гуманні поняття – це поняття, які характеризують різноманітні стани людини; в них відображені суттєві сторони гуманних відносин, тобто ставлення людини до інших людей, природи і суспільства. Ефективним засобом виховання гуманних понять у першокласників у дослідженні виступила українська народна казка. Показниками вихованості гуманних понять учена визначила: усвідомлення змісту, істотних ознак гуманних понять, вміння самостійно застосовувати гуманні поняття в реальних ситуаціях, використовувати у практичному досвіді [143]. На нашу думку, заслуговує схвалення робота з українською народною казкою: спочатку знайомство з нею, надалі пропонувався змістовий аналіз казки, розглядались ілюстрації, розігрувались різноманітні ігри за сюжетами українських народних казок. Рекомендації С. А. Литвиненко лягли в основу нашого дослідження.

Проблему виховання моральних почуттів молодших школярів засобами казок народів світу за умов загальноосвітньої школи досліджувала С. Ю. Бакуліна. Науковець відзначає важливу роль моральних почуттів у формуванні сучасної особистості, автором дано визначення дефініцій: «тло оптимізму», «моральний імпульс» і «ситуація ролі» [15]. У ракурсі нашого дослідження, представляє інтерес визначені С. Ю. Бакуліною критерії вихованості моральних почуттів молодших школярів (понятійний, емоційно-оцінний, емоційно-регулятивний, поведінковий), вважаємо цей розподіл доцільним і результативним. Рекомендації С. Ю. Бакуліної застосовувались нами при розробці методики констатувального етапу експерименту.

У руслі дослідження слугує на увагу дисертаційна робота В. І. Плахтій, спрямоване на формування основ моральної свідомості молодших школярів

засобами дитячої літератури. У дослідженні В. І. Плахтій дитяча література, як своєрідна форма відображення й пізнання довкілля через художні образи, стала системоутворювальним засобом впливу на процес формування основ моральної свідомості молодших школярів, що й зумовило, як зазначає дослідниця, значні позитивні зміни у її когнітивній, комунікативній, емоційній і поведінковій сферах [177]. На нашу думку, слугує на увагу те, що провідним методом у дослідженні обрано різножанрову дитячу літературу, за допомогою якої учні навчилися співвідносити моральні ситуації літературного сюжету з конкретною життєвою ситуацією. Започатковуючи експериментальне дослідження і визначаючи почуттєво ціннісний та оцінно-рефлексивний критерії морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку, ми керувалися порадами В. І. Плахтій щодо виховання у них вміння співчувати героям казок, та співвідносити їх вчинки з власними та поведінкою довколишніх.

З-поміж методів і прийомів морально-етичного виховання учені називають: оцінні судження (А. М. Богуш), самовплив, виховна транзакція, конфлікти, виховні ситуації, аналітичне усвідомлення протилежних моральних категорій, побутові ситуації, вчинки героїв, семінари для батьків, символдрама (О. С. Безверхий), розвивально-корекційні вправи (Р. В. Павелків), бесіди, читання й обговорення книг, розповіді, заучування напам'ять (Р. В. Зозуляк), народні традиції, обряди (В. В. Салко), дитяча література (Р. В. Зозуляк, В. І. Плахтій), прислів'я, приказки (Х. І. Касимова), казка (А. М. Богуш, А. М. Виноградова, С. А. Литвиненко, О. С. Монке). Як бачимо, деякі жанри фольклору (казки, прислів'я, приказки) використовувались як засоби у морально-етичному вихованні, натомість відсутні дослідження, в яких застосовувались усі жанри українського фольклору (казка, пісня, народна гра, малі фольклорні жанри) у морально-етичному вихованні старших дошкільників. Саме тому, в дослідженні було обрано український фольклор як засіб морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку, характеристику якого подано в наступному параграфі.

1.3. Український фольклор як засіб морально-етичного виховання

В умовах сьогодення національна система освіти передбачає насамперед широке використання народної педагогіки, культури, усної народної творчості, зокрема фольклору як засобу морально-етичного виховання [161: 4]. З метою розмежування сфер матеріальної і духовної творчості народу, що органічно взаємодіють, але не є тотожними, здебільшого використовуються терміни: усна словесність, народна словесність, усна народна творчість, народнопоетична творчість, народна творчість. Найпоширенішим поняттям є фольклор. Учені (Г. Н. Волков, В. В. Кузьменко та інші) зазначають, що народний фольклор – це універсальна педагогічна система, в якій тисячоліття народного досвіду вже відібрали самі природні й необхідні форми розвитку мови, музикальних здібностей, логічного й образного мислення, трудових навичок, естетичних та моральних ідеалів [134].

Як явище складне і синтетичне фольклор увібрав у себе елементи різних видів духовної культури. Саме тому народна творчість є предметом вивчення не тільки фольклористів, а й етнографів, мовознавців, літературознавців, педагогів і представників інших галузей науки [204: 8-9].

Термін «фольклор» увів англієць В. Томс, котрий 1846 р. під псевдонімом А. Мертон надрукував у часопису «Атенеум» (№ 982) статтю «The Folklore». «Folk» означало народ, «lore» – мудрість, а їх поєднання вчений визначив як «неписану історію, що фіксує залишки давніх вірувань, звичаїв і подібного в сучасній цивілізації» [154: 31]. Так, він дав ім'я явищу, яке вивчали в Європі вже впродовж століть, але називали по-різному, розпливчасто й описово. Проте, навіть на сучасному етапі, у визначенні терміна «фольклор» й досі немає єдиного підходу. Так, зарубіжні дослідники фольклору (М. О. Барб'ю, Р. А. Вотермену, А. Ван Геннеп) приймають широке або універсальне розуміння фольклору, інші (В. С. Гусев, П. І. Динєков, Х. М. Ясон) – вузьке або літературознавче. Відомий французький теоретик А. Ван Геннеп запропонував найкоротше із західних «широких» визначень фольклору: це «універсальний об'єкт із специфічним

елементом, що міститься у слові «народний». Той же зміст М. Барб'ю передає описово, і визначення його займає цілу сторінку в капітальному американському «Стандартному словнику фольклору, міфології та легенд» [203: 447]; наведемо лише кінцеву частину: «Щоразу, коли в безлічі професій знання, досвід, мудрість, майстерність, звичаї передаються за допомогою особистого прикладу або пояснення розмовною мовою, від старших – новим генераціям, без допомоги книжки, гравюри або шкільного вчителя – це і є фольклор у його власних володіннях, завжди у праці, живий та рухливий...» [154: 34].

При такому «широкому» розумінні фольклор – це все, що твориться народом і передається традиційно – від казки до гаптованої сорочки... Але, на нашу думку, все вищеназване вивчає етнографія, наука про життя народу, етносу. У західній фольклористиці останнім часом набуває авторитету оксюморонне словосполучення «усна література». Так, А. Б. Лорд захищає цей термін, виходячи з того, що література – це «ретельно побудований словесний вираз», водночас фольклор для нього «усною літературою» не обмежується. На Заході звертання до «вужького», вербального розуміння фольклору пов'язане насамперед з давньою традицією суто літературознавчого вивчення його текстів [154: 36-37].

У вітчизняній фольклористиці теж немає одностайності щодо змісту терміна «фольклор». Так, учені визначають: «фольклор як одну з найтриваліших і всеохоплюючих систем духовного життя народу, тісно пов'язану з народним побутом (як окремою системою), з літературою (яка, зрештою, витворилась із фольклору і зберігає з ним тісний зв'язок на всіх етапах свого розвитку) тощо» (С. В. Мишанич) [157: 263]; як народну творчість, в якій «художнє відображення дійсності відбивається у словесно-музично-хореографічних формах колективної народної творчості, що виражають світогляд людей і нерозривно пов'язані з їхнім життям і побутом. У ній відбито світоглядні, етичні й естетичні погляди народу» (В. Е. Гусев) [52: 15].

Виникнувши на загальнослов'янській основі, розвиваючись в умовах взаємозв'язку українського та інших слов'янських народів (зокрема, російського та білоруського), український фольклор відобразив історію, працю й побут

українського народу, його ідеали, боротьбу проти соціальної несправедливості в їх історичних змінах. Як єдиний засіб відображення явищ життя й художніх знань народу, як до появи писемності, так і згодом, фольклор передавав з покоління в покоління життєвий досвід народу, його мудрість, етику, кращими своїми образами, в яких були втілені благородні риси – патріотизм, хоробрість, чесність, людяність, сприяв вихованню наступних поколінь [78: 4-5].

Ознаками фольклору, що відрізняють його від літератури та інших видів мистецтва, є: втілення народної ідеології; принципова традиційність, яка поширюється на словесну та музичну форми; колективність, неусвідомленість, стихійність, анонімність, варіювання [157: 45-48]. Зауважимо, що строкатість термінів відображує не стільки нерозробленість категоріального апарату науки про народну творчість, скільки складність самого явища.

Г. С. Сковорода був першим в Україні, хто спробував осмислити особливості розвитку фольклору і його виховну роль у суспільстві. З допомогою ідейних і поетичних засобів народної творчості він пропагував серед мас свою, передову на той час філософію, радив виховувати підрастаюче покоління в дусі народних ідеалів; його твори щедро насичені фольклорними елементами, що виконують важливу ідейно-художню функцію [198: 14].

Найвидатніші дослідження фольклорного процесу в Україні належать І. Я. Франку, який з великою увагою ставився до народної творчості, свято оберігав її від антинародних тлумачень і фальсифікацій. Народну творчість І. Я. Франко розглядав як суспільне явище, досліджував у зв'язку з конкретною дійсністю, вказував на її роль у суспільному житті, відзначав її високий художній рівень [218: 6-8].

Учені (А. М. Богуш, О. Т. Губко, В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, С. Ф. Русова, В. О. Сухомлинський, М. Г. Стельмахович, К. Д. Ушинський та інші) наголошують на тому, що фольклор є засобом виховання духовності й моральності дитини, впродовж дошкільного віку доречно використовувати у спілкуванні з дітьми прислів'я, приказки, примовки, афоризми [133: 92]. Так, К. Д. Ушинський у книзі «Рідне слово» вмістив народний фольклор: 366

прислів'їв, 62 загадки, 51 баєчку і жарт, 32 народні казки, 22 народні пісні, 7 скоромовок, кілька власних оповідань, які є близькими до народних. Засобом морального виховання дошкільників, за словами К. Д. Ушинського, є усна народна творчість, зокрема приказки, промовки, скоромовки, загадки, утішки, колискові пісні тощо [222: 231; 249]. Педагогічним ідеалом К. Д. Ушинського було гармонійне сполучення розумового й морально-етичного розвитку за умови використання народних казок, які вселяють упевненість у торжестві правди, у перемозі добра над злом. У всіх казках страждання позитивного героя і його друзів є минуцями, тимчасовими, за ними завжди приходиться радість, до того ж ця радість – результат боротьби, спільних зусиль. Оптимізм казок особливо подобається дітям і підсилює виховне значення народних педагогічних засобів [39: 134].

На думку С. Ф. Русової, народний фольклор (казки, приказки, загадки, легенди) – все це багатий матеріал для ілюстрації початкового навчання, вони низкою яскравих перлинок обгорнуть перші кроки виховання дітей у дошкільному навчальному закладі, викличуть до роботи її фантазію, утворять національно-естетичну атмосферу, природно прив'язуючи дитину до рідного терену. С. Ф. Русова наголошувала на постійному використанні народної літератури (казки, пісні, старовинні оповідання, поеми, легенди, історичні пісні) в моральному вихованні дітей дошкільного віку [190: 112-113].

За словами О. О. Ольжича (Олег Кандиба), дошкільне виховання повинно бути національним, а його змістом і виховним матеріалом має стати українська народна культура, оскільки саме їй притаманні «всі потрібні органічності сталевій єдності, багатства й чистоти», саме вона забезпечує дитині «тривалий і потужний зв'язок з національною стихією» [163: 132]. За О. О. Ольжичем, уже в дошкільному віці починається формування характеру дитини і вже тоді потрібно «прищеплювати їй засади нашого, національного світовідчуття й моралі» [163: 133]. О. О. Ольжич спробував скласти своєрідний кодекс національного виховання дошкільників, виділив пріоритетні напрями розвитку особистості. З-поміж них: висока духовність дитини героїко-романтичної спрямованості; справедливість, мужність, почуття обов'язку і відповідальності, сила волі;

активність у спілкуванні й досягненні мети; товариськість, чуйність, витривалість; пошана до батьків і родини; релігійні почуття. Учений зазначав, що почуття національне має бути «виплекане» вже в цьому віці і завершувати суспільне виховання дитини. Серед засобів національного морально-етичного виховання О. О. Ольжич радить використовувати народні іграшки, твори українського фольклору, насамперед байки, казки та народні пісні [27: 38-39]. Як бачимо, ці поради і рекомендації є вельми актуальними і своєчасними в умовах сьогодення.

Народна мудрість стала одним із найважливіших джерел педагогічної творчості В. О. Сухомлинського, педагогіка якого орієнтована на виховання в дітей і молоді відданості Батьківщині, любові до рідної матері, батька, рідних, поваги до старших, до людей праці, старанності в роботі тощо. У своїх працях, а також у процесі практичної навчально-виховної роботи В. О. Сухомлинський використовував перлини народної творчості – казки, прислів'я, легенди, бувальщини, прикмети, гумористичні етюди та мініатюри [27: 40]. Духовне багатство особистості, на думку В. О. Сухомлинського, – це насамперед частина духовного багатства нації. В. О. Сухомлинський рішучим образом вимагав дбайливого відношення до духовних скарбів народу, найважливішими з яких він уважав традиції виховання дітей і молоді. Він розповідав дітям казки, разом з ними співав народні пісні, організовував проведення народних свят. В. О. Сухомлинський настільки захоплювався народними прислів'ями, називаючи їх «педагогічними мініатюрами», що за їх зразками він створював свої афоризми. Він уважав ефективними народні форми збереження й розповсюдження педагогічної мудрості [39: 13].

М. Г. Стельмахович визначав українську народну педагогіку як багатотомний усний підручник навчання й виховання, який зберігається в пам'яті народу. Народна педагогіка — це й колискова пісня, бабусина казка і дідусева бувальщина, які вчать жити і працювати, боротись і перемагати, захищати добро і ненавидіти зло. Народна педагогіка існує стільки, скільки існує народ, корені її сягають у сиву давнину. Отже, вона є фундаментом наукової педагогіки, зокрема таких її галузей, як педагогіка сім'ї, педагогіка

духовності, моралі, педагогіка виховання [204: 46].

На думку В. І. Кононенка, важливим елементом виховного процесу є звернення до традиційного українського ідеалу – людини високих моральних якостей, якій притаманні кращі риси національного характеру, котра знає і шанує рідну землю, народну мову. Досягти цього ідеалу можна, на погляд ученого, за допомогою усної народної творчості, яка є невичерпною скарбницею етномовних елементів. Це пісні, думи, легенди, казки, колядки, щедрівки, гаївки, коломийки, обрядова поезія: «Цей багатоярусний, виключно різноманітний матеріал включає настільки великий шар українського лексикону, настільки насичений етнологічним матеріалом, що його опрацювання науковцями і педагогами (філологами, істориками, географами, етнографами, краєзнавцями, релігієзнавцями) відкриває перспективи нового бачення цих незліченних багатств» [121: 8-9].

Сучасні науковці (А.М. Богуш, А. А. Марушкевич, О. С. Монке, Ю.А. Руденко та інші) наголошують, що українська усна народна творчість – найбільш широковживане джерело виховання, навчання і розважання дітей. Улюбленим фольклорним жанром для дітей, звичайно, є казки, які прийшли до нас із глибокої давнини; в дошкільному закладі використовують такі види казок: казки про тварин, чарівні (фантастичні) казки, соціально-побутові казки, перекази, «надокучливі» казки. За словами А. М. Богуш, фольклор – один з основних засобів морально-етичного виховання, це народна творчість, у якій художнє відображення дійсності відбивається в словесно-музично-хореографічних формах колективної народної творчості, що виражають життя і побут людей. Кожний художній твір впливає на дитину з трьох боків: інформує про щось нове, дає їй нові знання; виховує розумово, морально, естетично; збагачує, уточнює і активізує словник дитини [27: 6]. На думку А. М. Богуш, «діти, виховані на фольклорі, здебільшого є чутливішими до художньо-образного слова... розвиток дитини поза фольклором тільки в межах побутового спілкування... гальмує розвиток духовного начала, містить небезпеку закріплення підсвідомої орієнтації вже змалку переважно на задоволення

утилітарних потреб» [27: 6].

Отже, результати досліджень учених дозволили констатувати, що український фольклор не тільки невичерпне джерело народної духовності й моралі, а й невід'ємна складова виховання дітей дошкільного віку; вчені одностайно радять використовувати фольклорні твори в морально-етичному вихованні дітей дошкільного віку, особливого значення це набуває на сучасному етапі.

Аналіз праць з українського фольклору (Г. В. Довженок, В. І. Кононенко, Г. В. Лозко, І. Я. Франко та інші) дозволив схематично визначити жанри українського фольклору (див. схему 1.3). Розглянемо її.

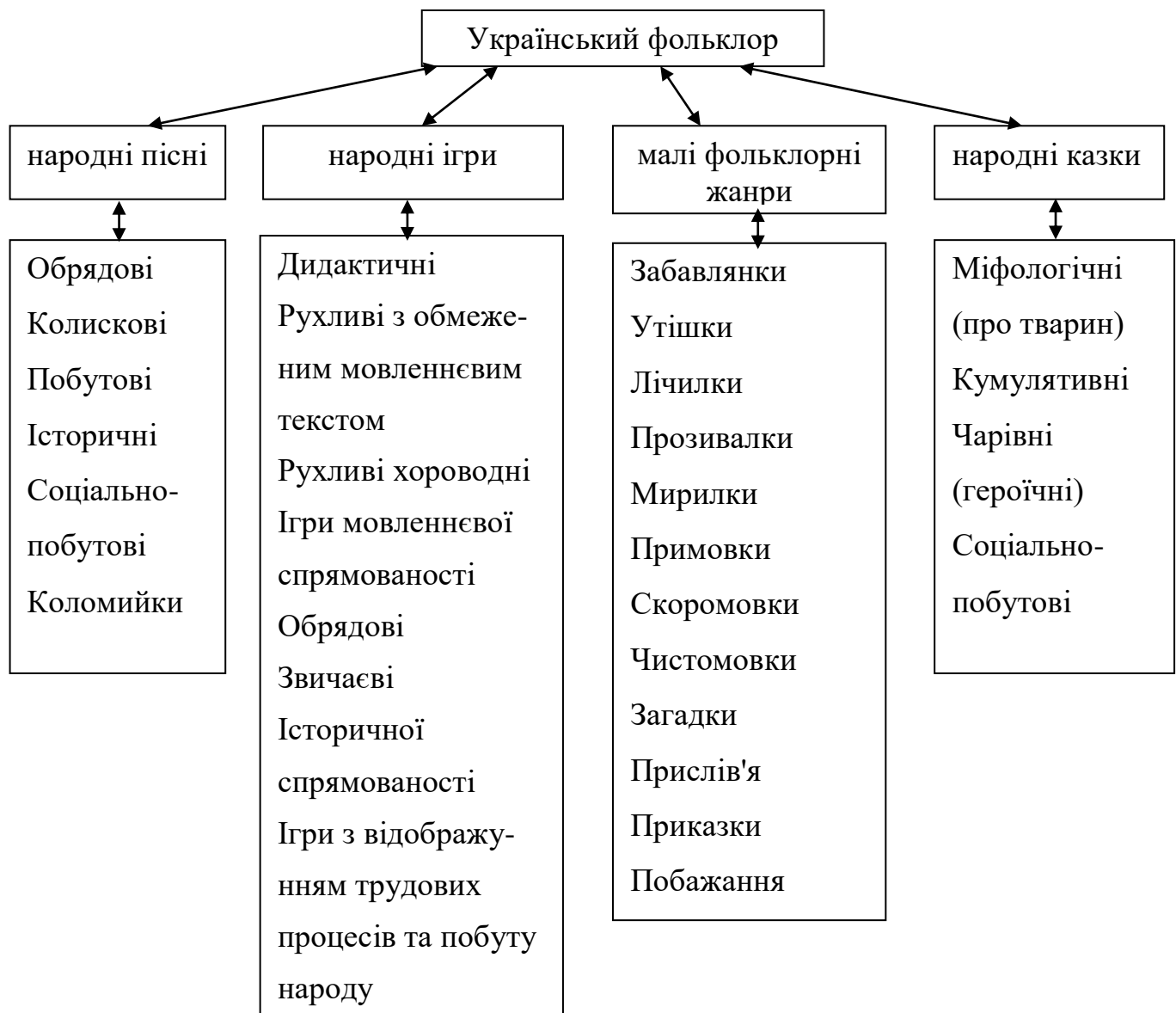

Схема 1.3. Жанри українського фольклору

Ураховуючи досліджуваний вік дитини, насамперед розглянемо сутність дитячих фольклорних жанрів.

Термін «дитячий фольклор» з'явивсь у фольклористиці у 20-х роках 20 ст. Зібрано багато текстів цього специфічного виду творчості. Однак до цього часу теорія дитячого фольклору ще й досі є несформованою, дискусійним залишається питання, які ж саме жанри слід уважати власне «дитячими». Так, Г. С. Виноградов, який першим почав широко вживати цей термін, наголошував, що до дитячого фольклору належать твори, складені самими дітьми, а також поезія пестування (невеликі ліричні твори, які примовляють дорослі, пестуючи дітей). Дещо пізніше до цього виду словесності долучили колискові пісні (хоч дехто з учених (Г. В. Лозко та інші) дотепер вважає їх розрядом родинно-побутової лірики). Крім того, деякі жанри народної словесності, що побутували в середовищі дорослих, утративши своє первісне утилітарне призначення і сакральне значення, у дещо видозміненому, спрощеному вигляді перейшли у сферу дитячого фольклору.

Дослідники (В. Г. Бойко, Л. М. Кіліченко, П. Я. Лещенко, І. М. Проценко та інші) наголошують, що дитячий фольклор умовно поділяється на три групи: 1) тексти, створені дорослими для дітей; 2) твори, які перейшли у дитячий фольклор із загального фольклорного доробку; 3) твори самих дітей. Основним критерієм відбору є функціональний аспект: твори, що виконуються лише в дитячому середовищі, а також ті, які не передбачають інших слухачів і виконуються дорослими тільки для дитини, переважно немовляти, чи віком до 4 – 6 років. В окремих випадках чітка межа між ними стирається, тобто є жанри, які не можна однозначно зарахувати в ту чи іншу групу. Кожна з цих груп, виділена на основі походження жанрів, має свої особливості, поділяється на менші підгрупи і цикли [138: 568-569]. Дитячий фольклор має свою специфіку: відповідає віковим особливостям дітей у виборі тем, образів, ідей; характеризується поєднанням словесного матеріалу з елементами гри, супровідними рухами; здебільшого фольклорні твори мають виражене виховне спрямування.

Найпоширенішими й доступними для дошкільників є забавлянки – коротенькі віршики, які виконуються у поєднанні із своєрідними рухами чи вправами, якими дорослий пестить дитину, підбадьорює, спонукає до певного виду діяльності і т. ін. [39]. Для дітей старшого віку (3-5 років) народ створив забавлянки, які побудовані уже не на фізичних рухах чи елементах гри, а інтерес дитини захоплює сам текст. Він досить простий, щоб дитина могла його зрозуміти, однак деякі його елементи збуджують цікавість, сприяють розвиткові уяви чи інших видів мисленнєвої діяльності. Це – віршовані казочки з елементами сюжетності й оповідальності (напр., «Пішла киця по водицю»). Інколи вони можуть виконуватись як пісеньки на прості мелодії. Забавлянки ознайомлюють дітей з трудовими процесами, засуджують нероб. У змісті забавлянок передаються морально-етичні повчальні мотиви, спрямовані на формування майбутнього світогляду, духовності дитини (наприклад: гопа, гопа, гопа-чуки, наварила мама щуки...) [27: 74].

Лічилки – це римовані віршики, з допомогою яких перелічуються гравці, поділяються на групи чи визначається їхня роль або послідовність участі у грі [27: 82]. Лічилки поділяються на дві групи: лічилки, що складені самими дітьми, і лічилки для дітей, написані дорослими. Перша група лічилок є досить специфічною. Серед них є такі, що не мають сюжету, є й такі, що являють собою лічбу до 8, 10, 12. Лічилки другої групи, що складені дорослими для дітей, мають певний зміст, чітку композицію, написані літературною, образною мовою [138: 584-585]. За допомогою лічилок діти вчаться розподіляти ролі у грі, уникаючи суперечок, відтак вони спрямовані на виховання морально-етичних категорій дружби і товарищкості.

На думку вчених (В. П. Вовк, Л. М. Кіліченко, В. С. Савченко), найбільш імпровізованим жанром дитячої творчості є прозивалки — невеликі римовані твори, що є дитячою реакцією в момент сварки чи суперечки на якусь образу чи дію. Вони можуть супроводжуватися різними жестами, гримасами, або й діями, і є проявом безпосередності дитячого самовираження, її ставлення до іншої людини: гніву, незадоволення, ворожості, розпачу тощо. Подібні до прозивалок

дражнилки – ритмізовані словесні формули, якими діти виражають негативне ставлення до іншої дитини, пробуючи викликати в неї певну реакцію. Вони коротші, ніж прозивалки і не називають імені висміюваного, мають більш узагальнений характер: «Сірка-мірка, сірчин брат, роздер штани аж до п'ят». Часто звернені до того, хто розплакався в час суперечки чи від образи: «Рьова, корова, дай молока» [138: 585]. Використання прозивалок і дражнілок у морально-етичному вихованні є досить суперечливим питанням, оскільки, при нетактовному, недоречному вживанні цих фольклорних творів, виникає ймовірність розвитку в дітей негативних моральних якостей і неетичної поведінки. З іншого боку, дражнилки і прозивалки, при доречному вживанні допомагають навчити дітей з гумором і без образ ставитись до цих творів, якщо вони використовуються жартівливо, під час гри, а також зрозуміти, що дражнилки і прозивалки не можна вживати під час сварки з друзями, з метою образи іншої людини. Так, дражнилки і прозивалки певною мірою допомагають виховувати почуття гумору, дружбу і товариську.

Протилежним до дражнілок та прозивалок є жанр мирилок. Мирилки – короткі віршовані твори, які промовляють діти, що посварилися, на знак примирення. Цей жанр споріднений зі словесними формулами під час кумування в обрядовій творчості. Мирилки виявляють бажання дітей помиритися і є своєрідним обрядом «укладання мирної угоди», як це робили дорослі (його імітацією) [215: 10-12]. Мирилки широко використовуються у процесі морально-етичного виховання, вони вчать дітей миритися, залагоджувати суперечки, а відтак сприяють вихованню дружніх стосунків, товарищескості, доброзичливості, вміння прощати.

У контексті всього фольклорного фонду розвивалася пареміографія, тобто цикл найкоротших жанрів, які в образній формі відбивали найсуттєвіші боки природного середовища, суспільних і родинних взаємин. До паремійного фонду українського народу відносять приказки і прислів'я, загадки, прикмети, каламбури, вітання, прокльони, побажання, афористичні вислови тощо.

Як і у фольклорі дорослих, дитяча усна творчість має свої сталі словесні

формули, що використовуються з певною метою в конкретних ситуаціях. Такими є зокрема, примовки – жартівливий, здебільшого римований вислів, що ним розпочинається чи завершується казка; дотепне зауваження, що вплітається у розповідь чи текст твору; якась фраза чи віршик, що розповідається під час дитячої гри тощо [140: 116]. У морально-етичному вихованні дітей здебільшого використовуються примовки-побажання (здоров'я, щастя, набуття моральних рис) або примовки, зміст яких спрямований на виховання таких моральних якостей, як ввічливість, гостинність, скромність, чесність.

Суто дитячим паремійним жанром є скоромовки – короткі віршики чи окремі вислови, суть яких полягає не у змістовому навантаженні, а в такому розміщенні слів та звуків, що їх вимова вимагає певних зусиль артикуляції. Діти сприймають скоромовки як своєрідну гру, розвагу, бо тексти легко запам'ятовуються, адже вони, як правило, ритмізовані, або й римовані. Вправління у вимовлянні скоромовок є мовною вправою, що впливає на вироблення культури мовлення [138: 588-589]. Хоча основною метою скоромовок є вправління дітей у звуковимові, проте існує невелика кількість скоромовок морально-етичного змісту, в яких йдеться про засудження лінощів («На печі, на печі»), виховання доброти й слухняності («Дівчина Люба»), поваги й допомоги старшим («Семен сказав своїм синам»), гостинності («Гостювати йшла стоніжка») та інші, які ми й використовуватимемо в дослідженні.

Ще один малий жанр – загадки. Це короткі твори, в основі яких лежить дотепне метафоричне запитання, що передбачає відповідь на нього. Маючи колись практичне чи навіть магічне значення, вони тепер майже повністю перейшли з «дорослого» фольклору в «дитячий», зберігши окремі риси попередніх віків і звичаїв. Вони використовуються при вихованні дітей для формування їхніх мислительних навиків, уміння аналізувати, зіставляти явища і факти [138: 588-589]. Загадки високопоетичні, розумні, більшість з них несуть у собі моральну ідею. Відповідно вони впливають на розумове, естетичне й

моральне виховання, хоча ознаки морального повчання залишилися лише в поодиноких загадках, наприклад: у деяких загадках говориться про добру славу («Дерево звалиться, а тінь від чого зостанеться?»), висміюється неправда («На непаханому загоні, під невірнішею березою лежить ненароджений заєць»), засуджується пліткарство («Що у світі гірше за все?»), йдеться про совість («Беззуба миша кістку гризе»), про горе й сум («Що на світі тяжче за все?») тощо [39: 39].

Прислів'я і приказки здавна широко використовувались у практиці морального виховання дітей. Узяті з різних джерел народної словесності на основі безпосередніх спостережень над довкіллям, вони відзначаються влучністю вислову і згущеністю думки; увібравши світогляд народу і його багатовіковий досвід, становлять невід'ємний пласт народної філософії – скарбницю мудрості. Прислів'я і приказки – це стійкі афористичні вислови, що у стислій, точній формі висловлюють думку про певні життєві явища, реалії дійсності, людські риси, вчинки і т. ін. у їх характерних і специфічних ознаках [138: 552]. Відзначимо, що прислів'я і приказки відрізняються певними структурними особливостями. Прислів'я – довершений за змістом вислів, який становить граматично й інтонаційно оформлене судження здебільшого у формі складного речення, що має двочленну структуру): «Поженешся за двома зайцями – жодного не здоженеш». У будь-якому прислів'ї завжди присутній «педагогічний момент» – повчальність: під прислів'ям розуміють влучне образне висловлення повчального характеру, що типізує всілякі явища життя й має форму закінченої пропозиції. Кінцевою метою прислів'їв завжди було виховання, вони з найдавніших часів виступали як педагогічні засоби [39: 41-42].

За визначенням В. Даля, прислів'я – це коротка притча, в якій висловлено судження, присуд, повчання. Приказка, за В. Далем, – це простий вислів без притчі, судження, висновку. Отже, прислів'я – судження, яке дає узагальнений висновок, що може бути застосований при характеристиці аналогічних фактів або явищ. Приказка – частина судження, позбавлена узагальнюючого характеру, що передає лише якийсь психологічний момент чи образний натяк [78: 7-9].

У народних прислів'ях і приказках знайшли своє відображення поняття людської гідності, честі, людяності, колективізму, вони, наприклад, закликають любити батьківщину, рідний край («Нема в світі кращої, як своя країна!», «Кожному мила своя сторона»), захищати її від загарбників («За рідний край – хоч помирай», «Нуте, браття, або перемогу добути, або дома не бути!»), боротися проти несправедливості, за торжество правди, волі й щастя («По правді роби – доброго кінця сподівайся», «Хліб-сіль їж, а правду ріж»), цінити працю («Без труда нема плода», «Труд чоловіка кормить»), поважати гідність чесною людини («Хто принижує чужу честь, той і свою топче»), цінити справжню дружбу («Для приятеля нового не пускайся старого»), бути вимогливим до себе («Не лінився рано вставати та змолоду більше знати») [204: 154-157].

Багато прислів'їв спрямовані на виховання любові до матері, сім'ї, поваги до старших, любові до рідного краю («Як матір покинеш, то й сам загинеш», «Негідником той називається, хто рідної домівки цурається»). Провідними завжди вважалися такі моральні якості, як миролюбність і гостинність, товариська солідарність і вірність щирому другові («Яку дружбу заведеш, таке й життя поведеш», «З добрими людьми завжди згоди можна дійти»).

Українські народні пісні – це ліричні поетично-музичні твори, в яких відбиті почуття, переживання, думки людини, пов'язані з її особистим життям, подіями в сім'ї, родинними стосунками [138: 323]. Народні пісні для дітей морально-етичного змісту здебільшого спрямовані на виховання слухняної, чесною, працюючої дитини («Не вчися, коте, красти»), яка поважає старших («Летіла зозуля»), дотримується правил гостинності («Місили коровай, місили»). У дитячому фольклорі найбільш поширений пісенний жанр – колискові пісні, це – ліричні пісенні твори, які виконуються матір'ю (рідше батьком чи іншими членами родини) над колискою дитини для того, щоб її приспати. У минулому подібні пісні виконувались не тільки щоб приспати дитину, а, як і замовляння, привернути до неї або відвернути від неї дію певних духовних сил, оберігати від зла, сприяти її здоров'ю і швидкому росту [138: 588-589]. На нашу думку, колискові пісні сприяють вихованню таких

моральних якостей як скромність, лагідність, повага до старших («Мати сина колихала», «Ой люлю, люлю»).

Казка, як жанр українського фольклору на сучасному етапі є найпопулярнішим видом усної народної творчості серед дітей, а її високе виховне значення оцінювали Л. Ф. Дунаєвська, О. В. Запорожець, О. О. Потебня, М. А. Пригара, В. О. Сухомлинський, К. Д. Ушинський та інші. Казка – це епічний твір народної словесності, у якому відображені різночасові вірування, погляди та уявлення народу у формі структурованої, хронологічно послідовної сюжетної оповіді, яка має чітку композиційну будову, яскраво виражену колізію (в основі якої лежить протиставлення між добром і злом, що завершується перемогою добра) [100: 29-30]. Г. Н. Волков зазначає, що казка – синтетичний засіб, що сприяє сукупному рішенню завдань розумового, морального й естетичного виховання [39].

Українські дитячі народні ігри, жанр запозичений з календарно-обрядового циклу. Це – трансформовані, спрощені варіанти народних ігрищ, які первісно мали ритуальне значення. Вони становлять єдиний жанр дитячої драматургії, тобто вид творчості, де люди грають ролі відповідних персонажів, імітуючи їхні рухи, мову, вчинки. Ігри бувають дуже різноманітними, найдавніші за походженням – хороводні драматичні ігри, які колись були частиною весняного календарного обряду. Основна їх тематика – землеробська праця, рухами і словами відтворюються різні її етапи (сівба, зростання, збирання) – «Просо», «Мак» тощо. Другу групу становлять драматичні мініатюри з імітацією вчинків та поведінки звірів, птахів: квочка захищає курчат від шуліки («Шуліка»), кіт ловить мишу («Котик і мишки»). Первісно вони могли виконувати роль оберегів, пов'язаних з тотемними культурами предків-тварин [138: 583-584]. У морально-етичному вихованні використовуються ігри, які сприяють вихованню дружби, турботи про молодших («Щітка»), співчуття і взаємодопомоги («Перепілка»), працьовитості («Василь») та ін.

Згадані вище жанри українського фольклору лягли в основу формування морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку.

1.4. Стан морально-етичного виховання дітей у сучасних дошкільних навчальних закладах

Завданнями пошуково-розвідувального експерименту виступили:

- визначити зміст і завдання морально-етичного виховання у нині чинних програмах виховання і навчання дітей дошкільного віку;

- з'ясувати планування завдань з морально-етичного виховання у різних видах діяльності впродовж року;

- визначити стан роботи з морально-етичного виховання дітей дошкільного віку та використання українського фольклору як засобу морально-етичного виховання у різних видах діяльності.

Нами були проаналізовані нині чинні програми виховання і навчання дітей дошкільного віку за двома напрямками: морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку і використання українського фольклору в морально-етичному вихованні дітей старшого дошкільного віку. Так, у програмі *Малятко* [153] основний зміст морально-етичного виховання подано в розділі «Дитина і навколишній світ», де наголошується на вихованні любові й поваги до батьків, поваги до старших, вихованні патріотичних почуттів, а також шанобливого ставлення до праці дорослих, вихованні доброзичливого ставлення до довколишніх, обережного ставлення до природи, навчання правил культури поведінки. Особливу увагу вихованню товариськості і дружніх стосунків приділяється у розділі «Гра». У розділах «Рідна природа», «Мовленнєве спілкування», «Художня література» уточнюється зміст морально-етичного виховання з розділу «Дитина і навколишній світ» відповідно до виду діяльності та мети навчання кожного розділу. Зокрема, у розділі «Рідна природа» наголошується на вихованні морального ставлення до природи та її об'єктів; у розділі «Мовленнєве спілкування» – вихованні етичних засад спілкування: ввічливості, тактовності; у розділі «Художня література» – на навчанні дітей співвідносити зміст художнього твору з власною поведінкою та поведінкою довколишніх; визначенні позитивних і негативних рис персонажів; оцінюванні вчинків героїв.

Щодо засобів морально-етичного виховання, тільки у програмі «Малюємо» в ході морально-етичного виховання запропоновано використовувати українські народні казки – в усіх групах, починаючи з II-ої молодшої групи, а у старшій групі додаються прислів'я і приказки. Також у ході морально-етичного виховання автори програми радять використовувати тексти народних ігор, театралізовані, дидактичні, конструктивно-будівельні ігри; явища і об'єкти природи.

Аналіз програми «Дитина» (2003) засвідчив, що основними завданнями морально-етичного виховання є: турбота про те, щоб кожна дитина зростала чемною, чесною, привітною, вихованою, інтелігентною, любила своїх батьків, родину, друзів, рідну країну; виховання морального (бережного, шанобливого) ставлення до довкілля – до явищ природи, предметів побуту; людей; власної особи; прилучення дітей до моралі тощо. Зміст морально-етичного виховання відображено у таких розділах програми, як «Мова рідна, слово рідне», зокрема у підрозділі «Любий малечі – про цікаві речі», де висвітлено питання виховання поваги та любові до довколишніх; у розділі «Граючись, зростаємо» авторами програми наголошується на необхідності навчання дітей дружніх стосунків, уникання конфліктів, а також навчання способів їх розв'язання; у розділі «Чарівні фарби і талановиті пальчики» пропонується вчити дітей радіти успіхам товаришів та оцінювати свої дії і дії однолітків; у розділі «Привчаємось працювати» пропонується вчити дітей поважати працю дорослих та її результат. Також у програмі є розділ, спеціально присвячений проблемам морально-етичного виховання «Діти, які потребують допомоги батьків та вихователів», де подано психологічні рекомендації з таких тем: «Як стати чемним», «Як бути добрим», «Ми не забіяки», «Не боюся» [59: 194-202]. Проте, всі вище означені питання морально-етичного виховання у програмі висвітлено стисло і немає наскрізного зв'язку між різними аспектами морально-етичного виховання. У програмі «Дитина» не зазначено засоби морально-етичного виховання.

У методичних порадах для вихователів і батьків «Дитина в дошкільні роки» (2002) зміст морально-етичного виховання викладено в розділі «Виховання. Культура почуттів та поведінки», де визначено як психологічні передумови формування моральної поведінки, так і мету морально-етичного

виховання дітей від 1 року до 7. Зокрема, наголошується на вихованні любові до батьків, рідних людей, рідного міста, поваги до свого народу, формуванні моральних якостей, таких як чуйність, чутливість; уміння прийти на допомогу, запропонувати свої послуги, співчувати, поступатися; враховувати інтереси однолітків при розподілі ролей, іграшок, обов'язків; правильно оцінювати вчинки товаришів та свої власні. У програмі зазначено, що морально-етичне виховання відбувається у процесі спілкування з дорослими (в ігровій, навчальній та трудовій діяльності), проте не конкретизовано зміст морально-етичного виховання у різних видах діяльності [58]. У програмі «Дитина в дошкільні роки» український фольклор, як і в програмі «Дитина», не розглядається як засіб морально-етичного виховання.

У програмі «Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку» (автор А. М. Богуш) [24], у розділі «Мовленнєва діяльність, мовленнєве спілкування, розвиток мовлення рідною мовою» визначено завдання з виховання мовленнєвого етикету, зокрема форм знайомства, прохання, компліменту тощо; правил розмови й поведінки у громадських місцях, на вулиці, а також етичних засад побудови діалогу. У розділі «Програма художньо-мовленнєвої діяльності» пропонується виховувати в дитини моральні почуття і норми моральної поведінки засобами художньої літератури; проводити етичні бесіди за змістом прослуханих художніх творів; вчити визначати мораль художнього твору, зокрема казок і байок. Найбільш повно визначено засоби морально-етичного виховання у програмі «Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку», зокрема запропоновано використовувати байки, казки, твори малих фольклорних жанрів (прислів'я, приказки, мирилки, утішки), діяфільми, віршовані і прозові твори українських письменників.

Аналізуючи вищезазначені програми виховання і навчання дітей дошкільного віку, ми також звернули увагу на показники засвоєння змісту морально-етичного виховання. Так, дійшли висновку, що у програмі «Дитина» відбито узагальнений кінцевий результат, у програмі «Дитина в дошкільні роки» вони відсутні. Найбільш повно ці показники визначено у програмі «Малютко», зокрема зазначено, що на кінець дошкільного віку діти «виявляють

любов і повагу до батьків, інших членів своєї родини; знають сімейні традиції, прагнуть зберегти сімейний затишок; шанують народну мудрість; не бояться визнати помилку, радіють успіху інших; залюбки допомагають дорослим, виявляють норми громадянської поведінки, прагнення миролюбства» [153].

Також було проаналізовано програму та методичні рекомендації морально-етичного виховання дітей дошкільного віку, створену колективом авторів (Л. В. Артемова, А. М. Богуш, В. К. Котирло, Н. В. Кудикіна та інші) (1981). У програмі представлено завдання морально-етичного виховання дітей дошкільного віку, що висвітлюється у розділах: виховання дітей в іграх, виховання дітей у праці, виховання дітей на заняттях та у повсякденному житті. У цій програмі зазначено, що пояснення норм моральної поведінки має відбуватися під час спеціально відведених для цього занять, зокрема етичних бесід, ознайомлення з моральною суттю праці та трудових взаємин людей. Так, під час ігор особлива увага приділяється вихованню доброзичливого ставлення до товаришів, ввічливості, пропонується привчати дітей спокійно, зосереджено і злагоджено гратися, створювати ігрові групи, позитивно впливати один на одного. Одним із основних завдань у вихованні дітей у праці є виховання взаємодопомоги, ввічливості, дбайливого ставлення до природи і предметів, розуміння значення праці дорослих, виховання вдячності за неї, бережливе ставлення до результату праці. Програма та методичні рекомендації носять практичний характер, особлива увага приділяється вихованню моральної поведінки та збагачення знань дітей про етичні категорії (добро, зло, допомога, чуйність, стриманість, скромність та інші), також наголошується на необхідності розвитку культури спілкування дошкільників і збагачення емоційної сфери дітей [183].

Отже, аналіз програм дозволив дійти висновку, що найбільш повно зміст морально-етичного виховання розкрито у програмах «Малятко» і «Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку», де йдеться про твори «морально-етичної тематики» й «морально-етичне виховання».

Далі зупинимось на аналізі планів навчально-виховної роботи вихователів молодших, середніх і старших груп дошкільних закладів Одеської, Миколаївської і Рівненської областей. Усього було проаналізовано 240 планів з

Як засвідчує таблиця, завдання морально-етичного виховання планували на заняттях із розвитку мовлення, ознайомлення з довкіллям, художньої літератури, математики, ознайомлення з природою, музичних заняттях, образотворчого мистецтва, конструювання, праці, фізкультури. Зауважимо, що оскільки на заняттях з розвитку мовлення виховні завдання не планувалися, то було зазначено тільки завдання з виховання ввічливості, як елемента культури мовлення і мовленнєвого етикету: у молодших і середніх групах – 12%; у старших групах – 15%. Наприклад: вихователь молодшої групи Н. В. Сохіна у планах зазначила: «Мета: ознайомити дітей із формами привітання «Добрий день», «Добрий ранок», «Здрастуйте», навчити доречно їх вживати у мовленні»; вихователь Л. Д. Віннік (середня група): «Мета: закріпити знання дітей щодо форм подяки «спасибі», «дякую», активізувати їх вживання у мовленні».

На заняттях з ознайомлення з довкіллям у молодших групах передбачалося виховувати повагу до батьків, членів сім'ї та інших – 5%, доброту, турботу про молодших – 9,3%, ввічливість – 15%, правдивість, чесність – 3%, гостинність – 4,7%. У середніх групах – співчуття і взаємодопомогу – 2,5%, доброту, турботу про молодших – 11%, ввічливість – 12,5%, правдивість, чесність – 5%, гостинність – 8,5%, скромність – 5%. У старших – виховання поваги до батьків, сім'ї та інших – 5%, доброта, турботу про молодших – 10%, ввічливість – 11,5%, правдивість, чесність – 5%, гостинність – 8%. Наприклад: вихователь Г. К. Малишко (середня група): «Тема: «Моя сім'я». Мета: виховувати доброту і взаємодопомогу»; Н. К. Фоменко для дітей старшої групи запланувала: «Тема: «Моя сім'я». Мета: виховувати повагу до батьків».

Найвищий показник морально-етичного виховання було зафіксовано у планах занять із художньої літератури, зокрема в молодших групах виховання співчуття і взаємодопомоги – 10%, дружби – 10%, поваги до батьків, сім'ї та інших – 5%, доброти, турботи про молодших – 12,5%, ввічливості – 17,7%, правдивості, чесності – 3,5%, гостинності – 7%, скромності – 5% (у середніх групах – виховання співчуття і взаємодопомоги у 15% планів, дружби – 20%, поваги до батьків, сім'ї та інших – 22,5%, доброти, турботи про молодших – 16,3%,

ввічливості – 22%, правдивості, чесності – 5%, гостинності – 12%, скромності – 7%; у старших – співчуття і взаємодопомоги – 17,5%, дружби – 21,7%, поваги до батьків, сім'ї та інших – 24,5%, доброти, турботи про молодших – 17,3%, ввічливості – 25,3%, правдивості, чесності – 7,3%, гостинності – 13%, скромності – 10%). Наприклад: О. М. Шубська, вихователь молодшої групи: «Читання вірша Г. В. Бойка «Захотіла Мілочка спати». Мета: виховувати в дітей взаємодопомогу, турботу і доброту»; В. П. Стоян (середня група): «Читання і обговорення казки Н. Л. Забіли «Про півника і курочку». Мета: вчити дітей співпереживати героям казки, виховувати співчуття і доброту»; Г. А. Лопушанська (старша група) «Обговорення оповідання Н. Л. Забіли Катруся вже велика. Мета: виховувати в дітей бажання бути чесним, говорити правду».

На заняттях з математики і конструювання завдання з виховання морально-етичних категорій і якостей у планах роботи були відсутні.

Найнижчі показники виявились у плануванні занять із ознайомлення з природою. Зокрема, було відзначено виховання співчуття і взаємодопомоги у середніх групах – 7,5%; у старших – 10%. Наприклад: вихователь А. В. Одобецька (середня група): «Тема: Наші папуги. Мета: виховувати в дітей бажання допомагати товаришам у піклуванні про птахів»; Ж. М. Снігова (старша група): «Ознайомити дітей з лікарськими рослинами, провести бесіду про їхню користь і застосування. Мета: виховувати співчуття, взаємодопомогу».

На музичних заняттях у планах молодших груп зазначено – виховання дружби – 4% і поваги до батьків, сім'ї та інших – 3% (у середніх групах передбачалися завдання із виховання співчуття і взаємодопомоги – 5%, дружби – 5,5%, поваги до батьків, сім'ї та інших – 7%, доброти, турботи про молодших – 3%; у старших групах – виховання дружніх стосунків – 6%, поваги до батьків, сім'ї та інших – 7%). Наприклад: вихователь К. Д. Сватенко (молодша група): «Музична гра «Будуємо дім» (муз. Т. М. Шутенко). Мета: виховувати взаємодопомогу, повагу до інших людей»; Л. В. Русановська (середня група): «Вивчення пісні: «Подарунок мамі» (муз. О.Л. Тілічеєвої). Мета: виховувати любов і повагу до батьків та сім'ї».

На заняттях з образотворчого мистецтва в молодших групах передбачалося виховати повагу до батьків, сім'ї та інших – 3,7%; в середніх групах – дружбу – 7,5%, взаємодопомогу – 7,5%, доброту, турботу про молодших – 5%; у старших групах – дружбу – 8,3%, повагу до батьків, сім'ї та інших – 9%, доброту, турботу про молодших – 5%. Наприклад: Е. Г. Жаненко (середня група): «Аплікація. Геометричні фігури. Мета: Виховувати взаємодопомогу»; вихователь М. В. Короленко (старша група) «Малювання кольоровою крейдою з теми: «Мій дитячий садок». Мета: Виховувати толерантність до товаришів».

На заняттях з праці було заплановано: в молодших групах – виховання співчуття і взаємодопомоги – 11,5%, дружби – 9,3%, поваги до батьків, сім'ї та інших – 4%, доброти, турботи про молодших – 8,3%, ввічливості – 5%; у середніх групах – виховання співчуття і взаємодопомоги – 13%, дружби – 12,5%, поваги до батьків, сім'ї та інших – 5%, доброти, турботи про молодших – 10%, ввічливості – 5,5%; у старших групах – виховання співчуття і взаємодопомоги – 10,5%, дружби – 14%, поваги до батьків, сім'ї та інших – 6,5%, доброти, турботи про молодших – 8%, ввічливості – 5%. Наприклад: І. О. Чеменко, вихователь середньої групи запланувала: «Прибирання іграшок у груповій кімнаті (господарсько-побутова праця). Мета: виховувати в дітей повагу до дорослих, бажання їм допомагати»; Г. А. Лопушанська (старша група): «Заняття: «Подарунок для молодших друзів» (художня праця). Виготовлення їжачка з природного та штучного матеріалу. Мета: виховувати доброту, турботу про молодших».

На заняттях з фізичної культури в молодших групах вихователі передбачали виховувати співчуття і взаємодопомогу – 17,5%, дружбу – 12,5%, доброту, турботу про молодших – 10%, ввічливість – 3%; у середніх групах – співчуття і взаємодопомогу – 18%, дружбу – 17,3%, доброту, турботу про молодших – 9,5%, ввічливість – 3%; у старших групах – співчуття і взаємодопомогу – 19,5%, дружбу – 18%, доброту, турботу про молодших – 9%, ввічливість – 3%. Наприклад: вихователь А. Л. Бондаренко (середня група): «Рухлива гра «Хиткий місток». Мета: Вчити дітей допомагати один одному, виховувати доброту і дружні стосунки»; О. П. Чапленко (вихователь старшої

групи): «Рухлива гра «Трамвай». Мета: Вчити узгоджувати свої дії з діями інших дітей, виховувати дружні стосунки і взаємодопомогу».

У повсякденному житті також планувалися завдання із морально-етичного виховання. Так, на прогулянці в молодших групах було заплановано виховувати співчуття і взаємодопомогу – 15% (здебільшого співчуття і обережне ставлення до тварин і рослин), дружбу – 7,5%, доброту, турботу про молодших – 5,3%, ввічливість – 5%, у середніх групах передбачалося виховання співчуття і взаємодопомоги – 5%, дружбу – 4,5%, доброти, турботи про молодших – 8,7%, ввічливості – 6%; у старших групах завбачалося виховання таких категорій, як співчуття і взаємодопомога – 8%, повага до батьків, сім'ї та інших – 7%, дружба – 7,5%, доброта, турбота про молодших – 8,5%, ввічливість – 7%. Наприклад: С. М. Затирка, вихователь середньої групи на прогулянці запланувала: «Допомога у квітнику. Мета: виховувати дружбу, взаємодопомогу та обережне ставлення до рослин»; К. Д. Полякова (старша група): «Під час прогулянки провести екскурсію на кухню, мета: ознайомити дітей з працею повара, виховувати повагу до дорослих».

У другій половині дня у молодших групах, переважно під час інсценувань художніх творів та драматизації, було заплановано виховання співчуття і взаємодопомоги – 5%, дружби – 10%, поваги до батьків, сім'ї та інших – 7,5%, доброти, турботи про молодших – 7%, ввічливості – 6,5% правдивості, чесності – 3%. У планах середніх груп визначено такі завдання – виховання співчуття і взаємодопомоги – 7,5%, дружби – 7,5%, поваги до батьків, сім'ї та інших – 5%, доброти, турботи про молодших – 9%, ввічливості – 7,5% правдивості, чесності – 4%, гостинності – 5%; у старших групах, переважно під час театралізацій, інсценування, розігрування сюжетно-рольових ігор, планувалося виховання співчуття і взаємодопомоги – 7,5%, дружби – 12,5%, поваги до батьків, сім'ї та інших – 5%, доброти, турботи про молодших – 9,5%, ввічливості – 2,5% правдивості, чесності – 5%, гостинності – 5%, скромності – 3%. Наприклад, О. А. Афієнко, вихователь середньої групи у планах передбачила: «Міні-театр «Як я заходжу до групи». Мета: Виховувати ввічливість, повторити формули

привітання, правила поведінки».

Під час режимних моментів у планах молодших груп було записано виховання співчуття і взаємодопомоги – 5%, доброти, турботи про молодших – 7,5%, ввічливості – 7%, правдивості, чесності – 3% (у середніх – виховання співчуття і взаємодопомоги – 2,5%, дружби – 3,5%, доброти, турботи про молодших – 8,3%, ввічливості – 5%, правдивості, чесності – 5%; у старших – співчуття і взаємодопомоги – 3,5%, поваги до дорослих – 5%; дружби – 5%, доброти, турботи про молодших – 7,5%, ввічливості – 8,3%, правдивості, чесності – 5%). Для прикладу: вихователь Л. Д. Бабак у молодшій групі запланувала: «Виховувати взаємодопомогу під час прибирання іграшок в ігровій зоні»; Н. З. Сандульська у старшій групі під час прийому дітей запланувала: «Виховувати повагу до дорослих, бажання допомагати їм».

У процесі аналізу планів навчально-виховної роботи увага також зверталась на використання українського фольклору, як засобу морально-етичного виховання у різних формах роботи. Результати аналізу подано в таблиці (див. табл. 1.2).

Як засвідчує аналіз планів, в усіх вікових групах малі фольклорні твори у процесі морально-етичного виховання використовувалися недостатньо. Зазначимо, що в молодшій і середній групах прислів'я і приказки взагалі не передбачалися вихователями, що зумовлено, як нам видається, віковими особливостями дітей, оскільки вони ще не здатні зрозуміти алегоричність, образність і мораль твору.

На заняттях з розвитку мовлення у молодших групах було заплановано використання скоромовок – 2,5% (у середніх – 4%). У старших групах скоромовок – 7,3%, прислів'їв – 12,5% і приказок – 7,5%. Наприклад: вихователь Л. К. Сікорська у середній групі планувала: «заучування скоромовки «На печі, на печі». Мета: виховувати в дітей повагу до праці дорослих»; Г. А. Лопушанська (старша група): «Повторення скоромовки «Куєм, куєм ніжки» та приказки «кожна чесна праця пошани варта». Мета: виховувати поважне ставлення до дорослих та їх праці».

Продовж. табл. 1.2

прислів'я	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-
приказки	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
мирилки	-	-	17,5	-	-	-	-	-	-	-	7,5	2,5	-
скоромовки	4	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
примовки	-	-	2,5	-	-	-	-	2,5	-	-	2	3	2
лічилки	-	-	4	-	-	-	-	-	-	4	-	2	-
загадки	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
старша група													
казки	-	-	40	-	-	-	-	-	-	-	-	17,5	-
пісні	-	-	15,3	-	21	-	-	-	-	18	-	10	-
ігри	-	-	17	-	17	-	-	-	-	19,5	18	20	-
забавлянки	-	-	20	-	5	-	-	-	-	-	-	6,5	-
утішки	-	-	12	-	4,5	-	-	-	-	-	-	6,5	-
прислів'я	12,5	10	20	-	-	-	-	-	-	-	-	5	2,5
приказки	7,5	10	12,5	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-
мирилки	-	-	19	-	-	-	-	-	-	-	8	7,5	-
скоромовки	7,3	-	7,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
примовки	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	4	3	3
лічилки	-	-	4	-	-	-	-	-	-	4	-	4	-
загадки	-	-	2,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

На заняттях із ознайомлення з довкіллям у старших групах планувалося по 10% прислів'їв і приказок. Наприклад, вихователь М. В. Захарова до теми: «Сім'я, родина» запланувала вивчення прислів'я «Краще не обіцяти, аніж слово не здержати» і «Слово – не горобець, вилетить – не спіймаєш». «Мета: виховувати в дітей чесність, відповідальність, здатність оцінювати власні вчинки».

На заняттях із художньої літератури в молодших групах використання

казок передбачалось у – 30% планів, пісень у – 5%, ігор у – 4,5%, забавлянок у – 15,7%, утішок у – 9,5%, мирилок у – 11,5%, скоромовок у – 4,5%, примовок у – 2,5%, лічилок у – 3% планів. У середніх групах на заняттях із художньої літератури у планах передбачалося використання казок у – 30%, пісень у – 10% планів, ігор у – 9%, забавлянок у – 17,5%, утішок, прислів'їв і приказок у – 10% планів, мирилок у – 17,5%, скоромовок у – 5%, примовок у – 2,5%, лічилок у – 4% планів; у старших групах вихователі передбачали використання казок у – 40% планів, пісень у – 15,3%, ігор у – 17%, забавлянок у – 20%, утішок у – 12%, прислів'їв у – 20%, приказок у – 12,5%, мирилок у – 19%, скоромовок у – 7,3%, примовок у – 3%, лічилок у – 4%, загадок у – 2,5% планів. Наприклад, М. М. Кадрянова, вихователь молодшої групи: «Вивчення колисанки «Ой, ти коте рябку». Мета: виховувати доброту, турботу про менших»; В. М. Карпюк (середня група): «розповідання і бесіда за змістом казки: «Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат». Мета: виховувати доброту, співчуття і чесність».

Зазначимо, що на заняттях з математики, образотворчого мистецтва, конструювання і праці використання фольклорних творів з метою морально-етичного виховання не було передбачено в жодному плані.

На музичних заняттях здебільшого використовувалися народні пісні та ігри, зокрема у молодших групах: пісні у – 12,5%, ігри у – 14,5%, забавлянки у – 7,5%, утішки у – 4% планів; у середніх: пісні у – 16,5%, ігри у – 15%, забавлянки у – 8%, утішки у – 5% планів; у старших: пісні у – 21%, ігри у – 17%, забавлянки у – 5%, утішки у – 4,5% планів. Наприклад, вихователь у середній групі Н. Р. Філіппова у планах зазначила: «вивчення колискової «Спи, дитятко, спи». Мета: виховувати турботу, доброту»; Г. К. Козачок (старша група): «Розучування гри «Ой, на горі жито». Мета: виховувати повагу до дорослих, дружні стосунки з однолітками, бажання допомагати іншим».

На заняттях з ознайомлення з рідною природою планувалося використовувати примовки у молодших і середніх групах по 2,5% планів. Наприклад: вихователь О. А. Афієнко, яка працює з дітьми середньої групи запланувала: «Повторення примовки «Течи, течи, водо з мене». Мета:

виховувати шанобливе ставлення до природи, доброту, турботливе ставлення до людей».

На заняттях із фізичної культури у молодших групах у планах було передбачено використання мирилок у – 3%; у середній групі: ігор у – 18,5% і лічилок у – 4% планів; у старших групах: ігор у – 12,5% і лічилок у – 4% планів. Наприклад, вихователь О. О. Белік (молодша група): «Розповідання мирилки «Не штовхайся і не бийся». Мета: виховувати в дітей дружні стосунки»; С. В. Сидоренко (середня група): «Розігрування рухливої гри: «Гуси-лебеді». Мета: виховувати взаємодопомогу і доброту».

У повсякденному житті під час прогулянки в молодших групах у планах передбачались: ігри у – 15%, забавлянки у – 2,5%, мирилки у – 10%, примовки у – 2,5%, лічилки у – 3% планів; у середніх групах: ігри у – 16,5%, забавлянки у – 4,5%, мирилки у – 7,5%, примовки у – 2% планів; у старших: ігри у – 18%, мирилки у – 8%, примовки у – 4%. Наприклад, В. М. Філатова у середній групі запланувала: «розігрування народної гри «Квач». Мета: виховувати дружні стосунки і взаємодопомогу»; О. Р. Савченко «Повторення мирилки «Мир-миром пироги з сиром». Мета: виховувати в дітей дружні стосунки, доброту і бажання залагоджувати суперечки».

У II половині дня в молодших групах планувалося використання пісень у – 5%, ігор у – 15%, забавлянок у – 3%, утішок у – 4,5% мирилок у – 5%, лічилок у – 3% планів; у середніх: казок у – 10%, пісень у – 5%, ігор у – 18%, забавлянок у – 16%, утішок у – 5% прислів'їв у – 5%, мирилок у – 2,5%, примовок у – 3%, лічилок у – 2%; у старших: казок у – 17,5%, пісень у – 10%, ігор у – 20%, забавлянок і утішок по 6,5% прислів'їв і приказок по 5%, мирилок – 7,5%, примовок – 3%, лічилок – 4% планів. Наприклад: О. Г. Шапова, вихователь молодшої групи передбачила: «розігрування гри «Кіт і миші». Мета: виховувати в дітей дружні стосунки»; М. П. Науменко (середня група): «розігрування гри «Ходить гарбуз по городу». Мета: виховання дбайливого, турботливого ставлення до сім'ї».

Під час режимних моментів використання фольклору, як засобу

морально-етичного виховання, було заплановано у молодших і середніх групах, зокрема використання примовок – 2%, у старших групах – прислів'їв – 2,5% і примовок – 3%. Наприклад, вихователь Д. К. Барченко у молодшій групі планувала: «Вивчення примовки «Антошку! Їж потрошку». Мета: виховувати в дітей охайність, правила поведінки за столом, ввічливість»; Л. Д. Ушакова: «повторення примовки «А Степан-Степанок». Мета: виховувати бажання бути чесним, завжди говорити правду».

Отже, як засвідчили результати аналізу планів навчально-виховної роботи молодших, середніх і старших груп дошкільних закладів у них зазначено завдання з морально-етичного виховання дітей, а також використання українських фольклорних творів. Проте, як нам убачається, вихователі все ж таки обмаль планують українські фольклорні жанри у морально-етичному вихованні.

Використання дітьми знайомих фольклорних творів у різних формах роботи вивчалось у процесі спостережень під час занять, самостійних ігор дітей, прогулянок, у повсякденному житті.

Наступний етап роботи передбачав анкетування вихователів дошкільних навчальних закладів. Було складено анкети щодо з'ясування стану роботи з морально-етичного виховання дітей дошкільного віку та використання українського фольклору в морально-етичному вихованні в дошкільних закладах (Див. додаток А). В анкетуванні брало участь 240 вихователів дошкільних закладів Одеської, Миколаївської і Рівненської областей. Розглянемо результати анкетування вихователів.

Так, на перше запитання «Що ви розумієте під поняттям морально-етичне виховання?» було отримано такі відповіді: «Процес формування моральних цінностей у дитини», «Виховання, метою якого є засвоєння дитиною моральних норм і етичних понять», «Передавання від старшого покоління молодшому моральних якостей, завдяки чому формується моральна особистість дитини», «Це виховання моральних якостей у дітей, збагачення знань про добро і зло» – 60% опитаних; «Виховання душевної краси, уміння бачити прекрасне»,

«Навчання дитини розуміння, що таке добре, а що погане», «Виховання дитини, аби вона розуміла дозволене», «Виховання культури поведінки» – 15%; «Виховання на основі творів народної творчості», «релігійне виховання», – 5%. Не відповіли на запитання – 20% респондентів.

На друге запитання «Що таке «мораль»? відповіді розподілилися таким чином: «Мораль – це норми, що регулюють поведінку людей», «мораль – сукупність норм поведінки людей, виражена в моральних поняттях, принципах, нормах і правилах поведінки» – 20%; «правила поведінки, прийняті в суспільстві», «мораль – це позитивні навички та звички поведінки», «мораль – це моральні вчинки і почуття» – 45%; «мораль – поведінка в суспільстві», «мораль – це виховання дітей», «культура поведінки» – 25%. Не правильно відповіли на запитання 10% опитаних.

На третє запитання «Що таке «ввічливість»? отримали такі відповіді: «ввічливість – шанобливе ставлення до людей, довкола тебе», «правила поведінки, які регулюють стосунки людей», «Це прояв вихованості, поваги і гарного ставлення до іншої людини, спілкування з нею у межах етикету», «Частина етикету – формули вітання, прощання, подяки тощо, лагідна інтонація мовлення, дотримання правил етикету» – 35%; «Шанобливе ставлення до довколишніх людей», «Правильна і ласкава поведінка», «Це вихованість, повага до інших», «Прояв гуманності і поваги до співбесідників» – 40%; «Володіння моральними якостями», «Лагідні слова», «Це вдячність, совісність», «прояв вихованості» – 10%; у 15% респондентів відповідь була неправильна.

На запитання «Які позитивні моральні якості, на Вашу думку, найбільше проявляються у дітей старшого дошкільного віку?» 30% опитаних відповіли таким чином: «дружба і дружні стосунки з однолітками, повага до дорослих», «уміння співчувати, проявляти своє співчуття, допомагати іншим», «діти вже вміють дружити»; 10% вихователів відповіли, що: «здатні розуміти і шанувати традиції», «починають проявляти повагу до дорослих» «подільчивість, доброта, наївність»; 15% респондентів надали відповіді типу: «діти проявляють

співчуття, мають почуття справедливості», «здатні співчувати, жаліти інших»; 10% вихователів відзначили, що «це – становлення свого «Я» в колективі»; 15% – «діти вже розуміють правила поведінки, стають більш слухняними», «слухняність, хороша поведінка під час занять і режимних моментів», 20% не правильно відповіли на запитання.

На запитання «Яка у Вас у групі є методична література з морально-етичного виховання дошкільників?» 10% респондентів пригадали назви книг і їхніх авторів. Наприклад: Н. В. Архангельский Нравственное воспитание; Л. В. Артемова, З. Є. Лебедева, Н. П. Савельєва, А. М. Богущ Навчання і виховання дітей дошкільного віку; Л.В. Калужька Абетка чеснот української дитини; Усі заняття в дошкільному навчальному закладі. (Уклад. Н. Ф. Юрченко). Проте більшість респондентів, що відповіли на запитання змогли пригадати тільки назву книги, або лише автора – 37% відповідей: «Програма «Малютко», «Моральне виховання дітей у ДНЗ», «журнали «Джміль», «Дошкільне виховання», папки пересувки», «автор Т.І. Поніманська (назви не пам'ятаю)», «підручники: Дошкільна педагогіка, Психологія, Етика, Програми для дошкільних закладів» тощо. 60% вихователів не змогли назвати посібники з морально-етичного виховання.

На запитання «Які види роботи Ви плануєте з морально-етичного виховання дітей дошкільного віку?» 10% респондентів назвали до трьох видів робіт. Наприклад, «Етичні бесіди, розігрування казок та байок морального змісту в ляльковому та тіньковому театрі, індивідуальні бесіди морального змісту»; «На заняттях з художньої літератури, обговорення казок та оповідань, перегляд мультиплікаційних фільмів, вистав лялькового театру»; «Етичні бесіди, розваги і театралізації». 45% респондентів назвали лише 1-2 види роботи, згадувалися такі види роботи, як «етичні бесіди», «обговорення віршів й оповідань», «виховні завдання на заняттях з різних розділів програми та у повсякденному житті» «заняття з дошкільниками, бесіди з батьками», «показ слайдів, інсценування казок». 20% вихователів відповіли: «розповідаю дітям, що треба бути охайними», «приділяю увагу вихованню поваги до дорослих»,

«поезії, пісні, оповідання». 25% опитаних не правильно відповіли на запитання.

У відповідях на запитання «Які методи Ви використовуєте в морально-етичному вихованні?» 20% респондентів назвали: «розповідання казок, байок, оповідань, перегляд мультфільмів», «розповідь, етична бесіда, наочні методи (розглядання ілюстрацій на морально-етичну тематику), спостереження»; 10% – «розповідання казок, оповідань, розповіді за змістом сюжетних картин». 40% респондентів назвали менше двох методів, серед них найчастіше згадувалося: розповідання казок (18%), читання оповідань (5%), байок (12%), віршів (5%). 20% вихователів назвали «розігрування рухливих ігор, проведення прогулянок», «заохочую до гарних вчинків власним прикладом». 20% неправильно відповіли на поставлене запитання: «виховую ввічливість», «проводжу заняття для батьків». У 10% опитаних відповідь була відсутня.

Отже, аналіз анкетування засвідчив, що вихователі загалом обізнані з роботою з морально-етичного виховання дошкільників. Серед засобів морально-етичного виховання здебільшого називали народні казки, авторські оповідання і мультиплікаційні фільми, обмаль малих фольклорних жанрів, українських народних пісень, ігор. Саме тому було запропоновано вихователям ще одну анкету для з'ясування використання різних жанрів українського фольклору у процесі морально-етичного виховання (Див. додаток А).

На перше запитання «Що таке «український фольклор»? 10% респондентів відповіли таким чином: «Фольклор – це усна народна творчість: прислів'я, приказки, казки, звичаї, обряди, пісні», «це усна народна творчість, ігри, які передавалися з покоління в покоління». 15% вихователів надали відповіді типу: «українські народні колисанки, забавлянки, казки», «думка народу, яка передавалася з покоління в покоління у вигляді казок, байок, пісень та інших жанрів», «творчість українського народу до якої входять пісні, казки, малі жанри фольклору (прислів'я, приказки, загадки, щедрівки, колядки, скоромовки, мирилки, лічилки тощо)» (10%), «народні твори, здебільшого казки, пісні», «це щедрівки, приказки, прислів'я, скоромовки» (5%). 20% опитаних назвали: «народна творчість», «обряди українського народу»,

«народні традиції», «збірка творів українського народу», «мовленнєва народна творчість». 25% респондентів не правильно відповіли на запитання.

На запитання «Які жанри фольклору Ви використовуєте з метою морально-етичного виховання?» відповіді розподілилися таким чином: 20% респондентів назвали не менше трьох жанрів фольклору, наприклад, «казки, байки, ігри, народні пісні, мирилки», «правильно прислів'я, мирилки, казки, байки, лічилки, утішки і забавлянки (виховуємо повагу до праці дорослих)», «прислів'я, приказки, казки (обговорення), та інші жанри в яких йдеться про моральні якості і дитина може чомусь навчитися»; 30% опитаних назвали 1-3 жанри, найчастіше згадувалися казки, байки, пісні, прислів'я і приказки; 5% опитаних: «твори для дітей», «народні твори для дітей», «художня література для дітей». 10% вихователів: «українське народне вбрання», «вірші і твори письменників», «музичні твори», «українські традиції, посуд, народні іграшки, вбрання». 25% респондентів не відповіли на запитання.

На запитання «Яка література з українського фольклору є у Вас у групі чи в ДНЗ?» отримали такі відповіді: 20% респондентів пригадали більше 3 книжок, відзначили: «Закувала зозуленька. Українська народна творчість», «Українська дитяча література. Хрестоматія. М. І. Кіліченко», «Дитячий фольклор. Г. В. Довженок», «Український дитячий фольклор. В. Г. Бойка». 50% вихователів, назвали 1-2 книжки, здебільшого респонденти називали тільки назву книги: «Дитина. Програма для дитячого садка; Український дитячий фольклор. – Київ, 1981 рік.», «Український фольклор. Збірка», «Українське народознавство», «Українські народні казки», «Хрестоматія з українського фольклору; Збірка прислів'їв та приказок», «Хрестоматія з української літератури «Пролісок»; Книги для читання за віковими групами», «Розкажи онуку. Сонечко (збірки творів для дітей)». 30% опитаних відповіли негативно.

Відповідаючи на запитання «Як часто Ви плануєте роботу з використання українського фольклору в морально-етичному вихованні дітей?» 15% респондентів зазначили, що робота з морально-етичного виховання планується 2-3 рази на тиждень, як на заняттях, так і в повсякденному житті. 30% опитаних

відповіли, що «робота планується і проводиться щотижня», «на заняттях з художньої літератури, двічі на місяць», «2-3 рази на місяць», «один раз на місяць», «раз в квартал, на свята «Свято Осені», «Новий рік» тощо». 30% опитаних відповіли типу: «завжди», «в разі необхідності» або «згідно з планом». 25% вихователів не відповіли на запитання.

Отже, результати анкетування засвідчили, що вихователі обізнані з жанрами українського фольклору, але у процесі морально-етичного виховання мало уваги приділяється таким малим жанрам фольклору, як мирилки, прислів'я, приказки, примовки, українські пісні.

Висновки з першого розділу

Мораль – одна з форм суспільної свідомості, система поглядів й уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Виконує пізнавальну, оцінну, виховну функції; соціальне явище, підкорюється законам суспільного життя, є однією з форм суспільної свідомості, мораль розвивається, змінюється разом із суспільством – відтак, це явище історичне. Моральна діяльність (вчинки, поведінка людини, моральні відносини, моральна свідомість), норми і принципи моралі, моральні ідеали, почуття становлять систему моралі, яка визначає життєву позицію певної соціальної спільності чи індивіда, орієнтування їх у світі цінностей.

Сутність і походження моралі вивчає етика – філософська наука про походження й сутність моралі, моральної свідомості людини; вона систематизує, класифікує й пояснює норми і правила, які регулюють поведінку людини в суспільстві з урахуванням особистих, колективних та громадських інтересів. Етика, філософія і виховання нерозривно пов'язані, адже саме філософія визначила зміст основних етичних понять і моральних категорій, які і в наш час залишаються актуальними і вимагають подальшого осмислення.

Моральне виховання – це цілеспрямоване формування моральної свідомості, розвиток моральних почуттів і формування звичок та навичок моральної поведінки людини, що здійснюється шляхом засвоєння національних

традицій, багатства духовної культури народу, моральних норм і якостей, які є регуляторами взаємовідносин у суспільстві, узгоджених дій та вчинків людей.

Етичне виховання – це цілеспрямоване формування в дітей етичних норм, формул спілкування і правил поведінки прийнятих у суспільстві стосовно зовнішнього прояву їх у взаєминах між людьми (зовнішня обрядовість у спілкуванні).

Морально-етичне виховання розуміємо як процес формування моральної свідомості особистості, шляхом засвоєння нею загальноприйнятих морально-етичних категорій, моральних цінностей, переконань, норм і принципів; формування моральних якостей, навичок і звичок культурної поведінки.

Результатом морально-етичного виховання є морально-етична вихованість дітей старшого дошкільного віку, структуру якої визначають такі компоненти: пізнавально-інформаційний (наявність моральних знань про морально-етичні категорії, норми, якості; адекватне розуміння сутності певних морально-етичних категорій відповідно до віку дітей); емоційно-мовленнєвий (уміння висловлювати свої почуття, володіння своїми емоціями і поведінкою, адекватне використання в мовленні слів, що позначають морально-етичні категорії); діяльнісно-поведінковий (готовність дитини до варіативних дій у життєвих ситуаціях морального вибору; наявність адекватної оцінки моральних дій і вчинків).

Критеріями морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку виступили: 1) когнітивний з показниками: обізнаність дітей з морально-етичними категоріями (дружба, доброта, повага, співчуття); обізнаність дітей із моральними якостями (увічливість, гостинність, скромність, правдивість, чесність), нормами (турбота про молодших, повага до інших, взаємодопомога); обізнаність дітей з фольклорними творами морально-етичної спрямованості; розуміння моралі фольклорних творів; 2) почуттєво-ціннісний з показниками: уміння співчувати героям казок; здатність піклуватися про молодших, поважати старших; 3) оцінно-рефлексивний з показниками: самооцінка морально-етичних учинків і власної поведінки; оцінка морально-етичних учинків та поведінки героїв фольклорних творів і однолітків.

Результатом морально-етичного виховання є морально-етична вихованість дітей старшого дошкільного віку, під якою розуміємо сформовану в процесі морально-етичного виховання здатність свідомо відтворювати власну поведінку на засадах загальноприйнятих моральних якостей, норм і правил, адекватно оцінювати власну поведінку та поведінку однолітків, розуміти, доречно й адекватно використовувати в мовленні слова, що позначають морально-етичні категорії.

Одним з основних засобів морально-етичного виховання є фольклор, під яким (за А. М. Богущ) розуміємо народну творчість, у якій художнє відображення дійсності відбувається в словесно-музично-хореографічних формах колективної народної творчості, що виражають життя і побут людей. У дослідженні використано такі жанри українського фольклору: народні казки, пісні, ігри, малі фольклорні жанри (забавлянки, утішки, прислів'я, приказки, мирилки, скоромовки, примовки, лічилки, загадки).

На пошуково-розвідувальному етапі експерименту проаналізовано нині чинні програми, навчально-виховні плани, проведено анкетування вихователів, результати аналізу яких засвідчили, що вихователі загалом обізнані з українськими фольклорними жанрами, методами морально-етичного виховання дітей, проте в дошкільних навчальних закладах відсутній цілеспрямований процес морально-етичного виховання саме засобами українського фольклору.

Основні положення першого розділу відображено в публікаціях автора [101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109].

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МЕТОДИКА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

2.1. Характеристика рівнів сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку

Метою констатувального етапу експерименту було з'ясування рівнів сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку.

В експерименті брали участь групи дітей, які виховувались у ДНЗ № 31 (м. Рівне), № 175 і № 239 (м. Одеса), № 25 (м. Миколаїв), групи працювали в однакових організаційних умовах.

Відповідно до визначених критеріїв і їх показників (Див. схему 1.2, С. 26) було розроблено експериментальні завдання. Так, до кожного показника було дібрано по три завдання, також проводилися бесіди та спостереження за поведінкою дітей під час прогулянок та самостійних ігор. Опишемо експериментальні завдання.

Когнітивний критерій

Показник: *обізнаність дітей з морально-етичними категоріями, моральними якостями, нормами.*

Завдання: «Допомога ведмедику»

Мета: з'ясувати обізнаність дітей з морально-етичними категоріями «дружба», «доброта».

Матеріал: іграшковий ведмедик.

Процедура виконання: Експериментатор звертається до дітей: Діти, до нас на гостини прийшов маленький Ведмедик. Послухайте, що він мені розповів: «Зі мною трапилася одна дивна історія, яку я ніяк не можу зрозуміти. У мене є друг Їжачок, ми з ним справжні друзі. Одного разу Їжачок вдарився

лапкою і лікар наказав йому цілий тиждень сидіти вдома, я кілька разів кликав друга гратися на галявину, але він сказав, що не може. Пройшов тиждень і їжачок вийшов на галявину, але чомусь не хоче зі мною розмовляти, сказав тільки, що я поганий друг, бо друзі так не поводяться. Діти, скажіть, як повинні поводити себе справжні друзі? Що таке дружба? Кого називають другом, подругою? Що таке доброта? Як це бути добрим?» (Діти виконують завдання.)

Завдання: «Історія Ляльки Тані»

Мета: визначити обізнаність дітей із морально-етичною категорією «співчуття».

Матеріал: лялька Таня.

Процедура виконання: Експериментатор: «Діти, послухайте: до нас у гості приїхала бабуся, вона стомилася й лягла спочити, а Наталочка (сусідська дівчинка) прийшла з дошкільного закладу, мама купила їй новий візок для ляльок, от Наталка й бігала з ним, гралася, галасувала. Мама зробила їй зауваження, але та не зважила на нього і, зрештою, розбудила бабуся. «Як тобі не соромно, бабуся ж старенька, спочивала, а ти її розбудила» – сказала мама. Але Наталка навіть не звернула уваги. Діти, скажіть, як ставилась Наталка до бабусі? Як чинять люди, коли співчують один одному?»

Завдання: «Прогулянки Михайлика»

Мета: визначити обізнаність дітей із морально-етичною категорією «повага».

Процедура виконання: Експериментатор: Діти, я вам розповім про двох хлопчиків-сусідів – Михайлика і Дмитрика. В обох хлопчиків були старенькі дідусі. Михайлик зі своїм дідусем щонеділі ходив у парк гуляти, дідусь розповідав йому про свою молодість, про війну, і частенько повторювався, бо забував, що вже розповідав про це, але Михайлик завжди його уважно слухав, ніколи не перебивав й не казав, що той повторюється. Одного разу Дмитрик побачив, як прогулюються Михайлик із дідусем і запитав товариша: чи не нудно йому по кілька разів слухати одні й ті самі історії і помаленьку ходити алеями, тоді як у цей час можна грати м'ячем у дворі з іншими хлопчиками? – Ні, дідусеві сумно самому вдома, от я з ним і прогулююся у парку, – відповів Михайлик. Дивно, –

відказав Дмитрик, – а от я ніколи зі своїм дідусем не гуляв, він сам на лавочці сидить, та й що цікавого він може розповісти? Він же такий старенький? А ти його поважаєш? – спитав Михайлик. Не знаю, а як це? – здивувався Дмитрик. Діти, що таке повага? Як ви думаєте, Михайлик поважає свого дідуся? А Дмитрик? А своїх дідуся і бабусю ви поважаєте?

Завдання: «Знайомство із Зайчиком-побігайчиком»

Мета: з'ясувати обізнаність дітей з моральною якістю «ввічливість».

Матеріал: іграшковий зайчик.

Процедура виконання: Експериментатор: Діти, до нас на гостини прийшов Зайчик-побігайчик, який живе в казковому лісі і ходить до лісового дошкільного закладу. Його вихователька – Мар'яна Потапівна сказала, що треба бути ввічливими, а як поводять себе ввічливі діти, не пояснила. Поясніть, як це бути ввічливим? Як чинять ввічливі діти?

Завдання: «Пригоди Віні Пуха»

Мета: з'ясувати обізнаність дітей із моральною якістю «гостинність».

Матеріал: ведмедик Віні Пух.

Процедура виконання: Експериментатор: «Діти, сьогодні до нас на гостини прийшов Віні Пух. Послухайте, що він розповів: «До мене на гостини зайшов П'ятачок, а я – обідав медком з оладками, тому сказав йому: «Посидь, почекай, доки я пообідаю й підемо на прогулянку». П'ятачок сів, а мені ще варення захотілося з молоком, тож узяв я собі добавки, їм, насолоджуюся. П'ятачок сидить, чекає, доки я доїм, а потім каже: «Віні, будь ласка, ми ж хотіли погратися на галявині, біля рівчачка, а вже скоро почне темніти». Я йому відповідаю: «Почекай, от доїм варення, тоді й підемо». А через кілька хвилин П'ятачок встав і каже: «Ми ж друзі, а хіба друзі так роблять?». Повернувся і пішов, напевне образивсь, але я не розумію, чому? Більше П'ятачок до мене не приходив. Скажіть мені, чому образився П'ятачок, що я не так зробив? Невже я справді погано вчинив?» Хіба я не гостинно поведивсь? Як треба поводитись, коли до тебе хтось на гостини прийшов?»

Завдання: «На гостинах у ляльок»

Мета: виявити обізнаність дітей з моральною якістю «скромність».

Матеріал: ляльки Катруся (у гарній новій сукні), Марійка і Ганнуся, іграшковий стіл, стільчики, чайний посуд.

Процедура виконання: Експериментатор: Діти, у нашої ляльки Ганнусі сьогодні день народження й вона запросила на гостини подруг – Катруся і Марійку.

Розігрування ситуації: «Ляльки сідають за стіл, а Катруся постійно вихваляється своєю сукнею і тим, яка вона гарна та вродлива. Марійка нагадує їй, що сьогодні свято в Ганнусі, на що Катруся відповідає, що вона теж гарна, але в неї нема такого гарної нової сукні, як у Катрусі. Після цих слів Марійка і Ганнуся мовчки встали із-за столу, а Катруся залишилася сама.

– Дівчатка, куди ж ви? Хіба я неправду кажу? – гукнула Катруся подруг.

Нічого їй не відповіла Ганнуся, а Марійка сказала: Ми більше з тобою не дружимо, бо ти нескромна.

– Чому? – здивовано запитала Катруся. Але подруги їй нічого не відповіли». Діти, чому подруги Катрусі образилися? Що вона неправильно зробила? Що означає бути скромним? Як чинять скромні діти?

Завдання: «Чарівний світлофор»

Мета: визначити обізнаність дітей з моральною якістю «правдивість».

Матеріал: іграшковий макет перехрестя зі світлофором і машинами, лялька-дівчинка Вигадка.

Процедура виконання: Експериментатор: Сьогодні, діти, до вас завітала дівчинка Вигадка, її так прозвали, бо вона завжди щось вигадує. Вона дуже засмучена, з нею сталася неприємна історія. На вулиці, де вона живе, поставили чарівний світлофор, на якому зелене світло вмикається тільки перед правдивою людиною і тоді вона може перейти дорогу. От Вигадка підійшла до дороги, а перейти їй не може: постійно горить червоне світло, адже ви знаєте, що на червоне світло не можна переходити дорогу. Плаче вона і ніяк не може згадати, як це бути правдивою? Поясніть, як це бути правдивою? Як чинять правдиві люди?

Завдання: «Подарунок для звірят»

Мета: визначити обізнаність дітей з моральною якістю «чесність».

Матеріал: лісові звірята: Білочка, Їжачок, Ведмедик, Лисичка, Вовк і Мишеня, коробка з подарунком.

Процедура виконання: Експериментатор розповідає дітям, що в казковому лісі свято – день Осені, їхні друзі з сусіднього лісу прислали їм подарунок, на коробці написано: «Для самого чесного», а що таке чесність звірята не знають, от сидять і гадають: кому призначено цей подарунок, і хто з них чесний. Діти, давайте допоможемо звірятам. Поясніть, яка людина є чесною, а яка – нечесною?

Завдання: «Що бачив Карлсон?»

Мета: визначити обізнаність дітей з моральною нормою «повага до інших».

Матеріал: ляльки Петрик і Катруся.

Процедура виконання: Діти, до нас на гостини завітав Карлсон. «В одному вікні він побачив хлопчика Сашка і його бабусю, бабуся напекла пиріжків, дуже стомилась і лягла полежати, а Сашко поїв пиріжків і почав гратися, бабуся попросила його поводитись тихіше, Сашко погодивсь, але дуже скоро забув про обіцянку і знов почав галасувати. В іншому вікні Карлсон побачив, що в кімнаті грається дівчинка Олеся, а її батько дивиться телевизор, сидячі у великому, зручному кріслі. До кімнати зайшов дідусь, батько встав і поступився йому місцем, а Олеся підбігла і залізла у крісло поперед дідуся. Я хочу тут сидіти – сказала Олеся. Поступися місцем дідусеві, – наказав тато. Не хочу – відгукнулась Олеся. Хіба ти його не поважаєш? Подивувався тато. А як це? – здивувалася Олеся». Діти, що таке повага? Кого треба поважати? Як ви виявляєте повагу? Як ви гадаєте, Сашко поважає свою бабусю? А Олеся поважає дідуся?

Завдання: «Білявочка захворіла»

Мета: визначити обізнаність дітей з моральною нормою «турбота про молодших».

Матеріал: лісові звірята: Зайчик-побігайчик, зайченя Білявочка, Ласочка-хитрунка.

Процедура виконання: Експериментатор: «У Зайчика-побігайчика захворіла менша сестричка – Білявочка, мама йшла на роботу, а Побігайчика попросила турбуватися про неї: давати ліки щогодини. Він погодивсь, але як тільки мама пішла, до нього прийшла Ласочка-хитрунка, вона почала кликати Зайчика гратися на галявину, він спочатку не погоджувався, а потім вирішив, що швиденько піде пограється, скоро повернеться і дасть сестричці ліки. Пішов Зайчик на галявину, загравсь і забув про Білявочку. Схаменувся, коли почало смеркатися, прибіг додому, а мама вже з роботи повернулася. Білявочка лежала хвора, їй було дуже погано, мама подивилася на нього і тяжко зітхнула – ти зовсім про сестричку не турбувався! Діти, як ви думаєте, чому так сказала мама Зайчика? Що таке турбота? А ви турбуєтесь про своїх менших братиків-сестричок?

Завдання: «Як друзі Зайчику допомогли»

Мета: визначити обізнаність дітей з моральною нормою «взаємодопомога».

Матеріал: лісові звірята: зайчик, ведмедик і вовчик.

Процедура виконання: Експериментатор розповідає: «Одного разу в казковому лісі була велика злива, яка знесла хатку Зайчика. Він попросив Вовчика і Ведмедика допомогти йому відбудувати хатку, Ведмедик погодивсь, а Вовчик сказав, що йому ніколи. Побудували Зайчику хатку, він подякував Ведмедику і, у свою чергу, допоміг Ведмедику огорожу полагодити. Вовчика теж кликали, але він і до Ведмедика на допомогу не прийшов. Одного дня Вовчик заходився нову хатку будувати і покликав Зайчика і Ведмедика допомогти, але ті не прийшли, відмовились». Як ви думаєте, чому відмовилися Ведмедик і Зайчик допомогти Вовчикові? Що таке взаємодопомога? А ви допомагаєте один одному?

Результати виконання дітьми завдань, спрямованих на з'ясування обізнаності дітей з морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами визначалися на основі шкали оцінювання:

4 бали – дитина розуміє і докладно пояснює сутність морально-етичних категорій (доброта, дружба, повага, співчуття), розуміє моральні якості (ввічливість, гостинність, скромність, правдивість, чесність), знає і пояснює моральні норми (турбота про молодших, повага до інших, взаємодопомога).

3 бали – дитина розуміє морально-етичні категорії (доброта, дружба, повага, співчуття), проте не завжди може правильно їх пояснити розуміє 3-4 моральні якості (ввічливість, скромність, чесність) та норми (турбота про молодших, взаємодопомога).

2 бали – дитина знає 1-2 морально-етичні категорії (дружба, доброта), розуміє сутність 2-3 моральних якостей (ввічливість, скромність) і норм, але не завжди доречно пояснює їх з сутність.

1 бал – дитина не може визначити жодної морально-етичної категорії, або визначає їх неправильно, може пояснити лише поодинокі моральні якості (ввічливість, чесність).

0 балів – дитина не виконала завдання.

Середній бал обізнаності дітей з морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами вираховували за допомогою методів математичної статистики [196] за формулою:

$$X_e = \frac{\sum x m_1}{\sum m_1}; \quad X_k = \frac{\sum x m_1}{\sum m_1} \quad (2.1)$$

де X_e – середній бал (експериментальна група)

X_k – середній бал (контрольна група)

X – кількість балів

m_1 – кількість дітей

$\sum m_1$ – загальна кількість дітей (у %).

Наприклад: $\frac{3 \times 28 + 2 \times 22,5 + 1 \times 8 + 0 \times 41,5}{100} = 1,37$ середній бал

обізнаності дітей з морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами в експериментальній групі.

Результати виконання дітьми експериментальних завдань, спрямованих на визначення обізнаності дітей з морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами, подано в таблиці 2.1. Розглянемо їх.

**Обізнаність дітей з морально-етичними категоріями,
моральними якостями і нормами (у %)**

Групи	Бали					
	4	3	2	1	0	Середній бал (X_e) і (X_k)
Експериментальна	-	28	22,5	8	41,5	1,37
Контрольна	-	27	24	9	40	1,38

Як свідчить таблиця, з морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами обізнані 50,5% дітей експериментальних і 51% – контрольних груп. Так, 3 бали отримали 28% дітей експериментальних і 27% – контрольних груп. Проілюструємо прикладами дитячих відповідей: морально-етичну категорію «дружба» діти розуміють так: «Ведмедик мав посидіти з Їжачком вдома, бо дружба – це коли все роблять разом, допомагають одне одному» (Галя С., ЕГ); «Ведмедик мав відвідувати друга, доки той хворів» (Оксана Д., КГ). Щодо морально-етичної категорії «добродія», то діти відповіли наступним чином: «Бути добрим – це значить щось хороше робити для своїх друзів, батьків, усім ділитися з ними, не сваритися» (Жанна В., ЕГ); «Добрий допомагає людям, усім ділиться зі своїми друзями, рідними, не капризує» (Дмитрик Л., КГ). Морально-етичну категорію «повага» діти розуміють, як: «Поважати треба дідусів і бабусь, поступатися їм місцем, допомагати їм, бути з ними ввічливими» (Андрійко В., ЕГ). Щодо морально-етичної категорії «співчуття», ми отримали такі відповіді: «Наталка не співчувала бабусі, інакше б вона не шуміла, а тихенько посиділа, почекала, коли та прокинеться» (Сашко Д., КГ); «бабуся стомилась, а Наталці треба було почекати, доки вона підніметься, пожаліти її» (Мар'яна Г., ЕГ). Моральну якість «ввічливість» діти розуміють, як: «Ввічливий гарно поводить, вітається при зустрічі, дякує, коли щось дають, каже «до побачення», при прощанні» (Микола В., КГ); «Ввічливий вітається, гарно грається, знає чемні слова» (Маша О., ЕГ). Щодо моральної якості «гостинність», то діти відповіли так: «Віні Пух мав запросити П'ятачка

сісти й поїсти разом з ним, а вже тоді йти на прогулянку, спитати, чи він не поспішає. Коли прийшов на гостини, треба вітатися, не можна розмовляти з повним ротом, треба дякувати за пригощання» (Ліда С., ЕГ); «Віні Пух мав припинити їсти, бо це негарно, або запросити П'ятачка до столу. Спочатку треба привітатися, потім запрошують за стіл, їсти треба акуратно ... після обіду можна погратись, але не можна дуже бігати, аби нічого не розбити» (Олег К., КГ). Моральну якість «скромність» діти пояснюють як: «Скромна – це хороша поведінка» (Даша К., КГ), або «Скромна – це добра, хороша людина» (Сашко Б., ЕГ). Моральні якості «чесність» і «правдивість» дошкільники розуміють як: «Чесність – це коли чесно про все розповідаєш, кажеш правду» (Сашко Б., ЕГ). Зазначимо, що тільки одна дитина (Ліда С., ЕГ) сказала, що правдивість «це коли кажуть правду», а чесність «це казати правду й чесно поводитись, не красти», решта дітей не змогли розрізнити ці поняття. Моральну норму «турбота про молодших» діти розуміють як: «Якби зайчик турбувався про сестричку, він би залишився біля неї і давав їй ліки» (Андрійко В., ЕГ); «Зайчик мав послухатись маму і лікувати сестричку-Білявочку, давати їй ліки, посидіти з нею, аби їй не було сумно самій, а так виходить, що він про неї не турбувався, він про неї забув» (Оленка К., КГ). Щодо моральної норми «взаємодопомога», то її діти розуміють як: «Ведмедик допоміг Зайчику, а той йому, у відповідь, теж допоміг огорожу лагодити, це взаємодопомога, а Вовчик не захотів допомогти друзям, от і вони йому відмовили» (Вадим М., ЕГ).

22,5% дітей експериментальних і 24% – контрольних груп отримали 2 бали. Як приклад наведемо відповіді дітей: «дружба»: «Дружба, це коли разом граються», або «Друзі – це добре». «Доброта»: «Добра – це хороша людина» (Олег Д., ЕГ); «Добрий – всім допомагає». «Повага»: «Поважати треба дорослих». «Співчуття»: «...Наталка мала пізніше гратися» (Андрійко В., ЕГ), «Наталка розбудила бабусю, але ж та не образилася, а от мамі так не можна відповідати» (Даша В., КГ). «Ввічливість»: «ввічливий не свариться, чисто одягнений» (Сашко Г., ЕГ); «ввічливим треба бути, коли кудись ідеш» (Тетяна К., КГ); «Я ввічливий, завжди вітаюся з вихователькою і руки мию перед

обідом...» (Андійко Л., ЕГ); «ввічливий це слухняний» (Толя Б., КГ). «Гостинність»: «З П'ятачком треба було поділитись, пригостити його» (Оксана Л., ЕГ); «Гратися треба тихо і не дуже довго, аби нікому не заважати» (Сашко Д., КГ). «Скромність»: «Скромна – це слухняна дитина, маму слухає» (Оленка Д., Євген П. та ін.). «Чесність і правдивість»: «Чесний не бреше» (Мар'яна Г., ЕГ); «Чесність це добре, бо не можна брехати» (Віталік Д., КГ). «Турбота про молодших»: «Якби Зайчик турбувався про сестричку, він би давав їй ліки, але він дуже хотів погратися з Ласочкою, тому й пішов на галявину» (Андрійко В., ЕГ); «Про менших треба турбуватися, особливо, якщо сестричка хвора» (Світланка М., КГ). «Взаємодопомога»: «Треба допомагати друзям, тоді вони й тобі допоможуть» (Оленка Л., ЕГ); «Зайчик і Ведмедик образилися на Вовчика, тому й не захотіли допомогти» (Льоня В., КГ).

1 бал отримали 8% дітей експериментальних і 9% – контрольних груп. Наприклад: «Доброта»: «Добрий – це веселий» (Сашко Д., КГ); «Добрий не лінується». «Повага»: «Поважати – це бути охайною, чисто вдягнуною» (Софійка Р., ЕГ). «Співчуття»: «Бабуся, напевне сама прокинулася, тому й сказала, що все гаразд» (Вітя Л., ЕГ), «Може, бабуся вже виспалася» (Денис В., КГ). «Гостинність»: «Я люблю в гості ходити» (Ольга В., ЕГ); «Я гостював у бабусі, вона мене печивом пригощала» (Дмитрик К., КГ); «А я бачив мультфільм як П'ятачок і Вінні Пух ходили на день народження» (Ліда С., КГ). «Скромність»: «людина, яка все швидко робить і всім допомагає» (Діма Л., КГ). «Турбота про молодших»: «Зайчик хотів погратися, я теж люблю гратися» (Дениско С., ЕГ). «Взаємодопомога»: «Зайчик і Ведмедик відмовились, бо, мабуть, стомилися собі будувати» (Вітя К., ЕГ); «Я знаю іншу казку: там поросята теж хатки будували» (Ліда П., КГ).

0 балів отримали 41,5% дітей експериментальних і 40% – контрольних груп. Середній бал, за показником «Обізнаність дітей з морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами» становив 1,37 в дітей експериментальних і 1,38 в дітей контрольних груп.

Отже, аналіз виконання дітьми завдань засвідчив, що більшість дітей не може

пояснити сутність дружби, але висловлюють позитивне ставлення до дружби і трактують її, як поміч друзям, не відділяючи від моральної норми «взаємодопомога». Здебільшого діти розуміють важливість допомоги друзям, меншим дітям (братикам, сестричкам), проте це носить ситуативний характер. Як ми вже зазначали, діти плутають морально-етичну категорію «дружба» з моральною нормою і якістю «турбота про молодших» та «взаємодопомога», оскільки майже однаково розуміють вираження у поведінці цих понять (допомога один одному). Доброту діти розуміють, як «добрий – це той, хто всім ділиться, допомагає іншим, не жадібний». Морально-етичну категорію «повага» діти розуміють, як «хороше ставлення до дорослих», вони не можуть пояснити цього поняття, знають лише деякі його прояви у поведінці (треба поступатися місцем, бути ввічливим), відтак, плутаючи його з моральною якістю «ввічливість». Для дітей поняття «співчуття» і «жалість» тотожні, й обидва ці поняття проявляються через дотримання у поведінці правил ввічливості (не заважати, бути чемним тощо). Загалом, з усіх досліджуваних морально-етичних категорій, моральних норм і якостей діти найкраще розуміють поняття «ввічливість», подекуди підмінюючи ним такі морально-етичні категорії як: «повага», «слухняність», «співчуття» і «гостинність», тобто під моральною якістю «ввічливість» діти розуміють «гарну поведінку». Зауважимо, що ми помітили суттєве розходження між знаннями дітей правил ввічливої поведінки і їх дотриманням у житті. Так, діти, які знають, що таке ввічливість і пояснюють, як має поводитись ввічлива людина, називаючи три-чотири складові (вітатися, дякувати, поступатися місцем старшим тощо), у поведінці не завжди дотримуються цих правил. Щодо «гостинності», то діти здебільшого називають і прояснюють лише окремі її елементи (правила поведінки: вітатися, пригощати гостя, акуратно їсти тощо). Діти не розуміють сутності моральної якості «скромність», ототожнюючи її з «хорошою поведінкою», або навіть надаючи їй негативного, зневажливого відтінку «це тихі, мовчазні люди». Моральні якості «чесність» і «правдивість» дітям складно пояснити, крім того, що «чесний не бреше», слід також зауважити, що поняття чесності і правдивості діти не змогли розрізнити і відповіді на обидва запитання були майже тотожними.

Показник: обізнаність дітей із фольклорними творами морально-етичної спрямованості

Зазначимо, що відповідно до цього показника було розроблено міні-подорож «Міжпланетна подорож», яка містила експериментальні завдання. Опишемо її зміст.

Вихователь повідомляє дітям, що вона отримала запрошення від Зоряниці на гостини до зірок. (Діти одягають відповідні атрибути, сідають на ослінчик і «летять» у космос). Провідник – зірковий хлопчик – повідомляє: «Увага! Ми зупиняємося».

I станція «Зіркова гра» Спіймай зірочку.

Мета: визначити обізнаність дітей із прислів'ями й приказками морально-етичного змісту.

Матеріал: зірочки, фея Зоряна.

Процедура виконання: Зоряна звертається до дітей: «Я хочу запросити вас зіграти у вікторину – хто з вас згадає більше прислів'їв і приказок, про дружбу, гарну поведінку, чесність, доброту, повагу, той буде іменуватися найбільший Розумник нашої групи і отримає від мене приз – чарівну зірочку. Правила гри такі: ви розповідаєте прислів'я чи приказку українською мовою, і за це отримуєте маленьку зірочку, у кого їх буде більше, той виграє». Діти, які прислів'я і приказки ви знаєте?

II станція «Планета Суперечок»

Мета: з'ясувати обізнаність дітей із мирилками.

Матеріал: Зірковий хлопчик.

Процедура виконання: Зірковий хлопчик оголошує, що їм необхідно зупинитися на найближчій планеті для заправки Зорельоту пальним, тож наступна станція Планета Суперечок. Її так прозвали через її жителів. Колись давно вони всі пересварилися, мешканці планети вже й забули, через що сталася та суперечка, але вони й досі не розмовляють один з одним, бо не знають як помиритися. Тож аби отримати пальне, нам треба помирити мешканців планети, давайте пригадаємо, які ви знаєте мирилки?

III станція «Планета Казок»

Мета: з'ясувати обізнаність дітей із казками морально-етичної спрямованості.

Матеріал: фея Зоряна, зображення героїв народних казок, хатинки для них, мудра сова.

Процедура виконання: Зоряна повідомляє дітям, що наступна зупинка – планета Казок. Зоряна гукає лисичку і зайчика, але ніхто не відгукується, аж потім виходить старенька мудра сова.

– Даремно ви їх кличете, хатки казкових жителів давно спорожніли.

– Чому? – здивовано запитує Зоряна.

– Бо про них давно ніхто не згадував, не провідував їх, вони засумували і покинули Казкову планету, тільки я лишилася, бо вже стара, куди мені летіти?! – відповіла Мудра сова.

– Скажіть нам, Мудра сово, як повернути казкових жителів до їхніх будиночків?

– Це легко, як тільки діти пригадають якусь казку і скажуть, про кого вона, які герої хороші чи злі і вони одразу ж повернуться. Діти, які казки ви знаєте?

IV станція «Зачароване сузір'я»

Мета: з'ясувати обізнаність дітей із українськими народними піснями.

Матеріал: Зірковий хлопчик, фея Зоряна, зірки.

Процедура виконання: Зірковий хлопчик повідомляє дітям, що їхня подорож завершується, остання зупинка Зачароване сузір'я, де живе фея Зоряна. Зоряна розповідає дітям, що зірки її сузір'я дуже гарні і яскраві, чарівні зірки – це зачаровані народні пісні та ігри. Вона просить дітей назвати їх. За кожну розповідь дитина отримує зірочку.

Обізнаність дітей з фольклорними творами морально-етичної спрямованості визначалися за балами:

4 бали – оцінювалися відповіді, які засвідчили, що дитина знає більше 3 творів морально-етичного змісту різних жанрів (казки, народні пісні, народні ігри, малі фольклорні жанри: забавлянки, прислів'я, приказки, утішки, загадки,

мирилки, скоромовки), самостійно їх розповідає;

3 бали – дитина знає 2-3 фольклорних твори морально-етичного змісту різних жанрів (здебільшого казки, забавлянки, прислів'я, приказки, утішки, мирилки), розповідає, подекуди плутаючи один твір з іншим;

2 бали – дитина знає по 1 фольклорному твору морально-етичної спрямованості (це, переважно, казки, забавлянки, прислів'я, мирилки), починає їх розповідати, але не до кінця;

1 – дитина називає авторські твори, але не знає їх напам'ять;

0 – не знає жодного фольклорного твору морально-етичного змісту.

Результати виконання дітьми експериментальних завдань, спрямованих на визначення обізнаності дітей з фольклорними творами морально-етичної спрямованості, подано в табл. 2.2. Розглянемо їх.

Таблиця 2.2

**Обізнаність дітей із фольклорними творами
морально-етичної спрямованості (у %)**

Групи	Бали					Середній бал (X_e) і (X_k)
	4	3	2	1	0	
Експериментальна	-	11,5	10,5	9	69	0,65
Контрольна	-	11	10	8	71	0,62

***Примітка:** середній бал (тут і в подальшому) ми вираховували за формулою 2.1.

Як засвідчує таблиця, з фольклорними творами морально-етичної спрямованості обізнані 22% дітей експериментальних 21% – контрольних груп.

Так, 3 бали отримали 11,5% дітей експериментальних і 11% – контрольних груп. З усього розмаїття творів українського фольклору найкраще діти обізнані з казками: Здебільшого згадувалися казки: «Рукавичка», «Лисиця і Вовк», «Про Котика і Півника», «Круть і Верть», «Івасик-телесик», «Пан Коцький», «Ріпка», «Кривенька качечка», «Колобок», «Коза-дереза». Щодо народних ігор, то, переважно, діти називали такі народні ігри: «Ой на горі жито», «Перепілка», «Бочечка», «Кіт Опанас», «Хованки», «Горю-горю дуб». Серед пісень

найчастіше діти згадували «Сіють мак», «Подоляночка», «А ми просо сіяли», пісні календарної обрядовості: щедрівки, колядки, веснянки («Щедрик-щедрик, щедрівочка», «Щедрий вечір», «Коляд-коляд-колядниця», «Весно-красно») та колискові пісні. Здебільшого діти розпочинали, але не закінчували пісню, або промовляли лише 2-3 рядки пісні, або ж змішували текст з подібною піснею або утішкою. Такі утішки, як: «Баю, баю, баю, бай», «Ходить сон коло вікон» і «Котику сіренький» діти, переважно розпочинаючи одну утішку, плутали її слова з іншою утішкою, або колисанкою, наприклад: «Ходить сон коло вікон, а ти коте сіренький не буди нашу дитину» (Оксана М., ЕГ), «Баю, баю, засинай, на котаворкота і на дитину дрімота» (Дмитро К., КГ). Щодо утішок, не подібних до колисанок, то обсяг знань дітей обмежувався лише двома «Зайчику, зайчику» і «Не плач, Ганько, не плач». Найпоширенішими серед названих дітьми прислів'їв були прислів'я про дружбу: «Не май сто рублів, а май сто друзів»; чесність: «На злодієві шапка горить»; взаємодопомогу: «Хто людям добра бажає, той і собі має»; лінь: «Лінивому все ніколи». Щодо примовок, серед них здебільшого повторювалися такі: «Коровко, коровко», «Потягусі, потягусі», «Помовчи, язичку, кашки дам». На вимогу пригадати мирилку діти називали такі: «Мир-миром пироги з сиром...», «Подвір'ям курочка ходила, маленьких діточок учила...», «Миристь, миристь ...». Діти розповідали такі забавлянки: «Ой, чуки, чуки...» і «Сорока-Білобока», «Іде коза рогата», «Кую-кую чобіток».

2 бали отримали 10,5% дітей експериментальних і 10% – контрольних груп, здебільшого діти називали казки («Ріпка», «Кривенька качечка», «Колобок», «Коза-дереза»); народні ігри («Перепілка», «Хованки»); пісні (здебільшого колискові); прислів'я («Добро довго пам'ятається, а зло ще довше», «Як ти до людей, так і вони до тебе»); мирилки («Мир-миром пироги з сиром...», «Миристь, миристь ...»); забавлянки, які діти розповіли частково, або за допомогою вихователя, наприклад забавлянку «Сорока-Білобока»: «Сорока-ворона варила кашу, на порозі студила... цьому дам, і цьому дам, а цьому не дам, бо він лінивий» (Костя Н., ЕГ); «Сорока кашу варила діточок кормила, а одному не дала, бо він нічого не робив: води не носив, дров не рубав» (Катя М., КГ).

1 бал отримали 9% дітей експериментальних і 8% – контрольних груп, які замість фольклорних творів, називали авторські, найчастіше у відповідях зустрічалися такі твори (казки і мультиплікаційні фільми), як: «Шрек», «Спайдермен», «Гаррі Поттер», «Ну постривай!».

0 балів отримали 69% дітей експериментальних і 71% – контрольних груп. Середній бал за показником «обізнаність дітей з фольклорними творами морально-етичної спрямованості» становив 0,65 в дітей експериментальних і 0,62 в дітей контрольних груп.

Отже, в ході експерименту з'ясувалося, що діти не змогли назвати жодної загадки, лічилки, або скоромовки морально-етичного змісту, також переважна більшість дошкільників не обізнані з колісанками, утішками, примовками, прислів'ями і приказками морально-етичної спрямованості.

Показник: розуміння моралі фольклорних творів

Завдання: «Пригоди Котика і Півника».

Мета: з'ясувати розуміння дітьми моралі української народної казки «Котик і Півник»).

Матеріал: Казка Котик і Півник.

Процедура виконання: Експериментатор розповідає дітям казку, а потім запитує у дітей: Про що йдеться у цій казці? Як ви думаєте, Котик і Півник були друзями? З чого це видно? Чи правильно вчинив Півник? А Котик? (Відповіді дітей)

Аналогічно цьому завданню дітям пропонувалися завдання на розуміння моралі таких народних казок, як: «Лисичка-сестричка і вовк-панібрат», «Хвалькувата муха» та «Івасик-телесик».

Завдання «Про що розповідають прислів'я?».

Мета: виявити розуміння моралі прислів'їв про дружбу.

Матеріал: Прислів'я.

Процедура виконання: Експериментатор: Діти, погляньте, хто до нас прийшов. Це маленький Оповідач, його звали так тому, що він знає багато

прислів'їв, приказок, їх так багато в його кошику. Але з маленьким Оповідачем трапилося лихо: злий чаклун зробив так, щоб маленький Оповідач не міг пояснити дітям, що означають його твори. Ось чому він такий засмучений. Давайте допоможемо йому. Я буду доставати з кошика прислів'я і називати вам, а ви будете пояснювати (пропонувалися такі прислів'я: «Вірний приятель – то найбільший скарб», «Нових друзів наживай, а старих – не забувай», «Один у полі не воїн»). Як ви думаєте, чому так кажуть?

Результати виконання дітьми завдань, спрямованих на з'ясування розуміння дітьми моралі фольклорних творів визначалися на основі шкали оцінювання:

4 бали – оцінювалися відповіді, які засвідчили, що дитина розуміє мораль фольклорних творів і може її докладно пояснити, доречно розповідає або розігрує фольклорні твори;

3 бали – дитина розуміє мораль фольклорних творів, але пояснює її стисло;

2 бали – дитина розуміє, про що йдеться у фольклорному творі, але не може пояснити його моралі;

1 – не розуміє мораль творів;

0 – не виконала завдання.

Результати виконання дітьми експериментальних завдань, спрямованих на визначення розуміння дітьми моралі фольклорних творів, подано в таблиці 2.3. Розглянемо їх.

Таблиця 2.3

Розуміння дітьми моралі фольклорних творів (у %)

Групи	Бали					Середній бал (X_c) і (X_k)
	4	3	2	1	0	
Експериментальна	8,5	28,5	10	36,5	16,5	1,76
Контрольна	7	31	11	34	17	1,77

Як свідчить таблиця, 47% дітей експериментальних і 49 – контрольних груп розуміють мораль фольклорних творів, з них 4 бали отримали 8,5% дітей експериментальних і 7% – контрольних груп. Наприклад, суть і мораль казок

«Про Котика і Півника», «Лисичка-сестричка і вовк-панібрат», «Хвалькувата муха» та «Івасик-телесик» діти розуміють як: «Котик і Півник – друзі, тому що Котик оберігав Півника, допомагав йому і, навіть, коли той його не послухався, все одно допоміг йому» (Оля А., ЕГ), «Вовк поспівчував лисичці, а вона його обманула, хоча не можна друзів обманювати, а його через неї побили, тож вона нечесно вчинила», (Вітя Л., КГ). Прислів'я про співчуття «Від теплого слова і лід розмерзає» діти розуміють, як: «Теплі слова, це хороші добрі слова, тому й кажуть що від них лід розмерзає» (Сергійко М., ЕГ), «Теплі слова, це добрі слова, вони зігрівають, допомагають» (Оленка Л., КГ). Про дружбу («Вірний приятель – то найбільший скарб») «Це про друзів, вони допомагають одне одному, особливо ті, які давно дружать, тому й кажуть, що це скарб» (Настя К., КГ).

3 бали отримали 28,5% дітей експериментальних і 31% – контрольних груп. Проілюструємо прикладами дитячих відповідей: «Мені сподобалась казка про хвалькувату муху, там йдеться про те, як негарно хвалитися вчинками, особливо якщо ти цього не робив» (Віталік Б., ЕГ), «Казка про пригоди друзів – Котика і Півника, Котик Півника врятував, він справжній друг» (Петрик С., КГ). Прислів'я про співчуття («Добре слово краще цукру й меду»), діти розуміють як: «Це про хороші слова» (Оленка Ж., ЕГ), «Так кажуть, бо хороші слова подобаються людям» (Даринка Л., КГ). Зміст прислів'їв про дружбу «Нових друзів наживай, а старих – не забувай», «Дружні горобці й орла не бояться» та «Один у полі не воїн» діти пояснили так: «Так кажуть, бо разом з другом не страшно і все краще робити вдвох аніж самому, а старих друзів не можна залишати» (Вадим С., ЕГ), «Разом не страшно і веселіше» (Михайлик С., ЕГ), «Разом нічого не страшно, навіть горобцям, а вони маленькі» (Настя М., КГ).

2 бали отримали 10% дітей експериментальних і 11% – контрольних груп за відповіді: «Цікава казка, про Лисичку і Вовка, він добрий» (Сашко Ф., ЕГ), «Півник не слухався, а от я слухаюсь батьків» (Віталік О., КГ).

1 бал отримали 36,5% дітей експериментальних і 34% – контрольних груп, які не змогли визначити мораль казки, наприклад: «цікава казка, мені сподобалась, у мене теж вдома є котик» (Іванко Д., ЕГ), «Стара казка, я її вже

чув, а я люблю казки про Гарі Поттера» (Олег Д., КГ). Діти не розуміють значення запропонованих прислів'їв: «Це з якоїсь казки» (Галя С., ЕГ), «Я не люблю мед» (Катя Г., КГ).

0 балів отримали 16,5% дітей експериментальних і 17% – контрольних груп. Середній бал за показником «розуміння дітьми моралі фольклорних творів» становив 1,76 в дітей експериментальних і 1,77 в дітей контрольних груп.

Почуттєво-ціннісний критерій

Показник: *уміння співчувати героям казок*

Завдання «Кого б ти пожалів?»

Мета: виявити вміння співчувати героям казки.

Матеріал: Казки «Кривенька качечка», «Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат», ілюстрації до них.

Процедура виконання: Експериментатор разом з дітьми пригадує зміст казок. Після чого запитує: Діти, хто з героїв вам найбільше сподобався? Чому? Кому можна поспівчувати: дідові і бабі, бо вони залишилися самі, чи качечці, бо вона зосталася без пір'ячка і без гніздечка? Діти, кому з героїв ви співчуваєте: Вовкові чи Лисичці? Чому? Як можна назвати Лисичку?

Результати виконання дітьми завдань, спрямованих на виявлення вміння дітей співчувати героям казок оцінювалися за балами:

4 бали – дитина розуміє зміст казки, визначає головних героїв, адекватно висловлює співчуття героям казок, може докладно пояснити свій вибір.

3 бали – дитина розуміє зміст казки, визначає головних героїв, висловлює співчуття героям казок.

2 бали – дитина загалом розуміє зміст казки, висловлює співчуття героям, але не завжди адекватне.

1 бал – дитина не розуміє зміст казки і неадекватно висловлює співчуття.

0 балів – дитина не виконала завдання.

Результати виконання дітьми завдань, спрямованих на виявлення вміння співчувати героям казок, подано в таблиці 2.4.

Уміння старших дошкільників співчувати героям казок (у %)

Групи	Бали					Середній бал (X_e) і (X_k)
	4	3	2	1	0	
Експериментальна	17	36	21	-	26	2,18
Контрольна	19	38	20	-	23	2,3

Як засвідчує таблиця, 74% дітей експериментальних і 77% – контрольних груп уміють співчувати героям казок. Так, 4 бали отримали 17% дітей експериментальних і 19% – контрольних груп, за відповіді типу: «Я співчуваю Кривенькій качечці (з казки «Кривенька качечка»), бо дід з бабою спалили її гніздечко, а їх також жалко, бо вони залишились самі» (Галя С., ЕГ); «Я співчуваю Вовкові (з казки «Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат»), бо він повірив Лисичці, пожалів її, а вона його обманула» (Настя К., КГ). 3 бали засвідчили 36% дітей експериментальних і 38% – контрольних груп, які співпереживають тільки качечці «Мені качечку шкода, у неї ніжка болить, а ще й гніздечко забрали» (Галя Ш., ЕГ). 2 бали отримали 21% дітей експериментальних і 20% – контрольних груп, які дали відповіді типу: «Сумна казка, але я її вже чув» (Михайло С., ЕГ), або «Мені не сподобалась, я люблю веселі казки» (Даша К., КГ). 0 балів у 26% дітей експериментальних і 23% – контрольних груп, які не відповіли на запитання. Середній бал склав 2,18 в дітей експериментальних і 2,3 – контрольних груп.

Показник: здатність піклуватися про молодших, поважати старших

Завдання «Хто найкращий помічник?»

Мета: виявити здатність піклуватися про молодших.

Матеріал: іграшки їжачок, зайчик та ведмедик.

Процедура виконання: Експериментатор: Діти, до нас прибіг Їжачок, він посварився зі своїми найкращими друзями: Зайчиком і Ведмедиком, і все через те, хто найбільше допомагає батькам і піклується про молодших братиків і

сестричок. Зайчик сказав, що допомагає мамі: підмітає підлогу, миє посуд, і капусту на грядці поливає. Їжачок допомагає тим, що піклується про малих сестричок, коли мами немає вдома. Зайчик каже, що це не справжня допомога, бо Їжачок грається і дивиться, щоб з ними нічого не трапилось. А ведмедик сам своє ліжко застеляє і посуд за собою миє. То хто ж з нас краще допомагає батькам? Діти, як ви думаєте? Чому? Чи допомагаєте ви батькам? А ви піклуєтесь про своїх сестричок і братиків? А як ви це робите, поясніть?

Завдання «Пригоди у дворі».

Мета: з'ясувати здатність поважати дорослих.

Процедура виконання: Експериментатор розповідає дітям історію: У нашому дворі є старенький дідусь, він погано чує і погано бачить. Коли він і сідає на лавочку, майже одразу засинає. От і вчора сидить він, дрімає, раптом у когось голосно задзвонив мобільний телефон, дідусь від дзвінка стріпонувся і підскочив. Це побачив хлопчик Максимка, якому дідусева поведінка видалася кумедною. Він узяв іграшковий мобільний телефон, який дзвонив, як справжній, покликав своїх друзів і сказав, що зараз буде смішно. Підкрався до старенького і над самим його вухом увімкнув телефон. Старенький налякався, підскочив, впустив свій ціпок і кашкет, а коли побачив, що це дитячі пустощі, нічого не сказав, тільки тяжко зітхнув. А діти сміялись, особливо радів Максимка, адже це він придумав. От тільки Василько відійшов від товаришів, підняв дідусів кашкет, подав йому, а товаришам сказав: «А якби це був ваш дідусь?» Але його ніхто не слухав...»

Діти, скажіть, як поведився Максимко? Чи можна про нього сказати, що він поважає літніх людей, співчуває їм? А як повівся Василько? А як би ви вчинили на місці Максимка, а Василька? Розкажіть, а як ви піклуєтесь про дорослих, сестричок чи братиків?

Результати виконання дітьми завдань, спрямованих на виявлення вміння дітей піклуватися про молодших, поважати старших також визначалися на основі шкали оцінювання:

4 бали – дитина охоче, без нагадувань дорослого піклується про інших,

вміє доречно й адекватно проявляти турботу і повагу.

3 бали – виявляє здатність піклуватися та поважати інших.

2 бали – дитина в поодиноких випадках проявляє бажання піклуватися про близьких та виказувати їм повагу.

1 бал – дитина не проявляє бажання піклуватися про близьких та виказувати їм повагу.

0 балів – дитина не виконала завдання.

Результати виконання дітьми завдань, спрямованих на виявлення вміння співчувати героям казок, здатності піклуватися про молодших, поважати старших подано в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

**Здатність старших дошкільників піклуватися про молодших,
поважати старших (у %)**

Групи	Бали					Середній бал (X_c) і (X_k)
	4	3	2	1	0	
Експериментальна	-	38,5	31	5	25,5	1,83
Контрольна	-	36	32	6	26	1,78

Як засвідчили результати виконання дітьми завдань за показником «здатність дітей піклуватись про молодших і поважати старших», 3 бали отримали – 38,5% дітей експериментальних і 36% – контрольних груп, за такі відповіді: (піклування про молодших) «Зайчик і їжачок допомагають мамі, їжачок піклується про менших сестричок, це теж допомога. Я теж піклуюся про меншого братика, розважаю його аби він не плакав и допомагаю мамі його годувати, а ще ми разом ходимо на прогулянку» (Наталка Х., ЕГ), «Зайчик допомагає, бо підлогу підмітає, а їжачок за малими дивиться, піклується, ведмедик теж добре робить, але він за собою прибирає, це не допомога. А я теж мамі і бабусі допомагаю: квіти поливаю, іграшки свої прибираю, підмітаю» (Вероніка Л., КГ); (повага до старших): «Максим вчинив погано, не можна сміятися над старенькими, їх треба поважати, вітатися з ними, допомагати,

якщо треба» (Толя С., ЕГ); «Максим поганий хлопчик, а Василько правильно зробив, стареньких поважати треба, поступатися їм місцем, допомагати їм, я свого дідуся поважаю, слухаюся і не сперечаюся, коли він щось просить, чи каже зробити» (Павлик Г., КГ).

2 бали отримали 31% дітей експериментальних і 32% – контрольних груп, діти відповіли: «Піклування це добре, от про мене Вадим (старший брат) піклується» (Жанна В., ЕГ); «Їжачок добре робить, що про менших піклується» (Славик М., КГ); «Не можна над старими сміятися, їх треба поважати» (Ліля Р., ЕГ), «У моєму дворі теж старенькі на лавочці сидять, я з ними вітаюся» (Рита Н., КГ).

5% дітей експериментальних і 6% – контрольних груп отримали 1 бал, за відповіді: «Піклуватися не цікаво, я гратися люблю і мультики дивитися» (Іванко П., ЕГ); «Хлопчики просто шуткували» (Юра С., КГ).

0 балів у 25,5% дітей експериментальних і 26% – контрольних груп. Середній бал за показником «здатність піклуватися про молодших, поважати старших» становив 1,83 в дітей експериментальних і 1,78 – контрольних груп.

Оцінно-рефлексивний критерій

Показник: оцінка морально-етичних вчинків і поведінки героїв фольклорних творів і однолітків

Мета: виявити вміння оцінювати морально-етичні вчинки і поведінку однолітків.

Завдання «Як вчинив хлопчик?»

Процедура виконання: Експериментатор розповідає дітям ситуацію: «На гостини до мами Олега прийшла сусідка. Олег почав гратися в хованки з меншим братиком під столом, за яким дорослі пили чай, і от Олег штовхнув стіл, чашка хитнулась і сусідка пролила чай собі на спідницю. «Як тобі не соромно, ти зіпсував мені спідницю, хіба не можна гратись у сусідній кімнаті?» – ображено промовила сусідка. «А я у себе дома – де хочу, там і граюся?» – відповів хлопчик». Діти, як себе поведив Олег? Як можна назвати поведінку

Олега? Чому? А серед наших дітей є такі?

Завдання «Вистава лялькового театру».

Матеріал: Ляльковий театр, дві ляльки хлопчики і одна – дівчинка, декорації зимнього пейзажу й літнього подвір'я.

Процедура виконання: Експериментатор запрошує дітей подивитися виставу лялькового театру.

Зміст вистави: 1 акт. Зима, ожеледиця, маленька дівчинка Наталка йде по вулиці, падає і не може піднятися, їй боляче, вона плаче, повз неї проходять два хлопчики.

Перший хлопчик Василь: «Дивись, Миколо, от смішно, вона встати не може, а ще й плаче, наче маленька».

Другий хлопчик: «Не смійся, їй треба допомогти». Він підходить до дівчинки і допомагає їй піднятися, заспокоює її». Після цієї пригоди Миколка і Наталка почали дружити.

2 акт. Літо, Наталка грається у дворі дошкільного закладу, а Василь заліз на дерево і впав, він боляче вдарився, плаче і просить Наталку допомогти йому, а вона підійшла, і каже: «Звісно, я тобі допоможу, бо знаю, як це сумно й образливо, коли тобі не хочуть допомогти, тепер ти повинен мене зрозуміти». Дівчинка допомагає хлопчику. Кінець вистави».

Обговорення вистави з дітьми, їм пропонується придумати кінцівку вистави, що має сказати Василько Наталці? А що б ви зробили на місці Василька? Чому Наталка допомогла Василькові? Чи правильно вчинила Наталка, що допомогла Василькові. А як зробили б ваші друзі? А ти сам?

Завдання «Хороший чи поганий цей герой?»

Мета: виявити вміння оцінювати героїв казок.

Матеріал: карточки з зображенням героїв народних казок: Кривенька качечка, Вовк і Лисиця з казки «Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат», Півник і мишенята Круть та Верть, Бабина дочка і Дідова дочка з однойменної казки.

Процедура виконання: Експериментатор: Зараз ми з вами пограємо в цікаву гру: на малюнках зображено героїв казок, яких ви добре знаєте і любите.

Пригадайте, хто з героїв добрі, хороші, а хто – злі, хитрі. Відберіть в одну купу – всіх хороших персонажів казок, а в іншу – всіх поганих і поясніть, як ви до них ставитесь, чому вони хороші чи погані, хто з них вам подобається, чому?

Показник: самооцінка морально-етичних вчинків і власної поведінки

Зауважимо, що відповідно до цього показника було розроблено міні подорож, яка складалася з 2 етапів, опишемо її зміст.

Мета: з'ясувати самооцінку морально-етичних вчинків і власної поведінки.

Матеріал: Ширма з зображенням чарівного палацу, лялька-чаклун, скарби (нова іграшка).

I етап «Чарівні двері»

Процедура виконання: Експериментатор повідомляє дітям, що зараз вони розпочнуть подорож у зачарований палац, аби знайти заховані там скарби. Але двері цього палацу відчиняються тільки тому, хто чесно розповість про себе, який він? Чи він слухняний, чемний, чи гарний друг, чи допомагає друзям?

II етап «Завдання Чаклуна»

Процедура виконання: Двері палацу відкриваються, виходить Мудрий Чаклун. Діти, ви прийшли за скарбом, що зберігається у моєму палаці, але взяти його не так вже й просто: виконаєш моє завдання, тоді й візьмеш скарб. Скажи мені, що ти робитимеш, якщо: ти з другом гралися в дошкільному закладі й розбили чашку, твого друга побачила вихователь, вона почала його сварити, а тебе ні, але чашку ви ж розбили разом, то що ти зробиш: признаєшся, чи ні? Як ти оціниш свій вчинок?

Зазначимо, що результати виконання дітьми завдань, спрямованих на з'ясування самооцінки морально-етичних вчинків власної поведінки і визначення взаємооцінки морально-етичних вчинків і поведінки героїв фольклорних творів й однолітків визначалися за методикою А. М. Богуш [28]. Так, було визначено показники сформованості адекватності самооцінки і взаємооцінки, які обчислювалися за формулою:

$$N = \frac{t}{m}, \quad N_1 = \frac{t_1}{m_1}, \quad (2.2)$$

Де N – показник сформованості самооцінки;

N1 – показник сформованості взаємооцінки;

t – адекватність оцінювання власної поведінки;

t1 – адекватність оцінювання поведінки однолітків і героїв фольклорних творів;

m, m1 – загальна кількість відповідей.

Результати виконання дітьми завдань, спрямованих на з'ясування самооцінки морально-етичних вчинків і власної поведінки і завдань, спрямованих на визначення взаємооцінки морально-етичних вчинків і поведінки героїв фольклорних творів й однолітків подано в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

**Самооцінка морально-етичних вчинків, власної поведінки
й оцінка морально-етичних вчинків і поведінки героїв фольклорних
творів й однолітків (у %)**

Групи	Самооцінка		Оцінка	
	адекватна	неадекватна	адекватна	неадекватна
Експериментальна	0,22	0,78	0,58	0,42
Контрольна	0,21	0,79	0,55	0,45

Як свідчить таблиця, адекватна самооцінка наявна у 0,22% дітей експериментальних і 0,21% контрольних груп. Водночас переважна більшість дітей оцінюють свою поведінку як «я хороший», незалежно від реальної поведінки, тобто здебільшого неадекватно, що становило 0,78% у дітей експериментальних і 0,79% – контрольних груп. Проілюструємо це відповідями дітей: «Я добре поводжуся, люблю гратися з машинками, у мене є друг Олег» (Євген Д., ЕГ); «Я чемна, ми в гості ходили до тьоті Світлани, я гарно поводитись, мама мене потім хвалила» (Даринка К., ЕГ); «Я слухаюсь і іграшки

прибираю» (Дмитро Л., КГ); «Я мамі допомагаю і з меншою сестричкою граюся» (Альонка Н., КГ); «Я слухняна, але інколи бігаю, і мене мама сварить аби я не впала» (Ліда С., ЕГ); «Я гарно поводжуся, хоча не завжди, інколи вередую» (Олег К., КГ); «Я хороший, але інколи – вередливий» (Сашко Т., КГ), зауважимо, що так відповіли навіть діти, які за спостереженням вихователів не відрізняються слухняністю і гарною поведінкою.

Адекватна оцінка морально-етичних вчинків і поведінки героїв фольклорних творів й однолітків наявна у 0,58% дітей експериментальних і 0,55% контрольних груп. Неадекватна оцінка спостерігалась у 0,42% у дітей експериментальних і 0,45% – контрольних груп. Так, більшість дітей осудили поведінку хлопчика Олега з розповіді вихователя «Олег погано поводився, він мав вибачитись, він нечемний» (Вітя У., ЕГ), «Не можна заважати дорослим, і не можна так дорослим говорити» (Поліна Ш., КГ), «Олег з братиком мав гратися в іншій кімнаті і не заважати мамі» (Настя В., ЕГ). Поведінку героїв лялькового театру діти оцінили, так: «Наталка добра, вона допомогла Василькові, хоча, могла не допомагати, бо він їй не допоміг, а ще й посміявся, мої б друзі ніколи так не зробили» (Мар'яна Г., ЕГ), «Василько має попросити пробачення за свою поведінку і більше так не робити, подякувати дівчинці» (Вітя К., КГ). На запитання «Хто з казкових героїв тобі сподобався?» було отримано такі відповіді: «Більше подобається Дідова дочка, вона добра», «Мені Півник сподобався, а мишенята – хитрі, вони мені не сподобались», «Вовк хороший, його хитра Лисичка обманула». Зауважимо, що співвіднесення поведінки героїв фольклорних творів і поведінки своїх однолітків викликало в дітей складності, наприклад: «Півник хороший, роботящий, а у мене є старша сестра, вона теж мамі допомагає і добра, як Півник з казки, теж пиріжки пече», або «Моя подруга Оксана бабусі завжди допомагає, вона прибирає, як дідова дочка».

На основі показників і критеріїв сформованості в дітей морально-етичної вихованості було визначено 4 рівні сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку. Схарактеризуємо їх.

Високий: діти обізнані з морально-етичними категоріями (доброта, дружба, повага, співчуття), моральними якостями (ввічливість, гостинність, скромність, правдивість, чесність) і моральними нормами (турбота про молодших, повага до старших, взаємодопомога), знають і можуть пояснити їх сутність; обізнані з нормами і правилами морально-етичної поведінки; адекватно оцінюють поведінку героїв художніх творів, однолітків і власну поведінку; обізнані з творами морально-етичної спрямованості (не менше як 10 творів різних жанрів), розповідають їх напам'ять, розрізняють усі фольклорні жанри, самостійно добирають народні твори на запропоновані моральні теми, розігрують народні ігри, визначають і розуміють мораль твору; свідомо дотримуються норм і правил морально-етичної поведінки, вміють піклуватися про довколишніх і співпереживати їм.

Достатній: діти добре знають і розуміють сутність морально-етичних категорій, моральних якостей і норм (3-4), обізнані з нормами і правилами морально-етичної поведінки; вміють висловити своє ставлення до позитивних і негативних героїв казки, пояснити свою думку; діти цього рівня здебільшого адекватно оцінюють поведінку героїв, свою власну й однолітків, характеризують її розгорнутими висловлюваннями; знають малі фольклорні твори (6-8) і розповідають їх, розрізняють декілька фольклорних жанрів (4-5), з незначною допомогою педагога добирають малі форми фольклору, народні ігри та пісні на запропоновані морально-етичні теми, здебільшого самостійно визначають і розуміють мораль фольклорного твору, хоча подекуди припускаються незначних неточностей; переважно проявляють бажання піклуватися про довколишніх та співпереживати їм.

Середній: діти обізнані з морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами (1-2), можуть пояснити їх сутність; обізнані з деякими нормами і правилами морально-етичної поведінки, але часто відхиляються від них; діти здебільшого не можуть висловити свого ставлення до героїв твору, неадекватно оцінюють їхню поведінку і свою власну; знають декілька фольклорних творів (4-5) та розповідають за допомогою вихователя,

розрізняють 2-3 фольклорні жанри, не вміють самостійно добирати малі фольклорні твори на відповідну моральну тему, здебільшого неправильно визначають мораль твору; піклуються про довколишніх після нагадування з боку дорослого або під його контролем.

Низький: Діти обізнані лише з поодинокими морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами, але пояснити їх сутності не можуть; неадекватно оцінюють поведінку героїв художніх творів, однолітків та власну поведінку; дотримуються окремих норм і правил морально-етичної поведінки, але лише після неодноразового нагадування й контролю з боку дорослого; називають 3 і менше творів українського фольклору, не розрізняють фольклорних жанрів, не вміють визначати мораль твору, добирати фольклорні твори на відповідну тематику; не виявляють піклування про довколишніх.

Кількісні дані рівнів сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку подано в табл. 2.7.

Таблиця 2.7

**Рівні сформованості морально-етичної вихованості дітей
старшого дошкільного віку (у %)**

Групи	Р і в н і			
	Високий	Достатній	Середній	Низький
Експериментальна	-	8,5	62	29,5
Контрольна	-	9	64	27

Таблиця свідчить, що дітей з високим рівнем сформованості морально-етичної вихованості не було. 8,5% дітей експериментальних і 9% – контрольних груп знаходилися на достатньому рівні. Переважна більшість дітей засвідчили середній рівень (62% дітей експериментальних і 64% – контрольних груп). Низький рівень зафіксовано у 29,5% дітей експериментальних і 27% – контрольних груп.

Відтак, за результатами проведеного експерименту, переважна більшість дітей знаходилася на середньому рівні сформованості морально-етичної

вихованості. Здебільшого складності виникали у дітей з самооцінкою (майже у 60% дітей вона завищена), а також більшість дітей, хоч і були знайомі з правилами і нормами морально-етичної поведінки, проте не дотримувались їх. Також результати проведеного експерименту засвідчили, що більшість дітей, хоч і проявляє бажання піклуватися про довколишніх і співпереживає їм, але це носить епізодичний характер.

Отже, дані констатувального етапу експерименту засвідчили незадовільний стан сформованості морально-етичної вихованості у дітей старшого дошкільного віку. Такий стан вимагає розробки методики морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами фольклору.

2.2. Теоретичні засади організації експериментального дослідження

Теоретичними засадами дослідження виступили: методологічні положення щодо інтегрованого підходу до виховання (А. М. Алексюк, Л. В. Занков, О. Я. Савченко, Н. Ф. Тализіна, К. Д. Ушинський та інші), діяльнісного підходу до організації процесу навчання і виховання (Л. С. Виготський, І. О. Зимня, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн), а також принципи організації побудови експериментального дослідження: національної спрямованості навчально-виховного процесу (А. М. Богуш, П. М. Щербань), домінуючої ролі ігрової діяльності та емоційної насиченості заняття (А. М. Богуш, Н. І. Луцан), максимальної активізації дітей у процесі діяльності (А. М. Богуш, П. М. Щербань), єдності ДНЗ і сім'ї у морально-етичному вихованні дітей (А. С. Макаренко, Т. О. Маркова, В. О. Сухомлинський та ін.).

Одним із засобів морально-етичного виховання старших дошкільників у дослідженні було обрано український фольклор. Відомо, що будь-який твір не тільки розважає, а й виховує дитину естетично, морально, розумово. Від того, як дорослий розповість оповідання чи казку, на що буде звернена увага дитини, залежить її ставлення до прослуханого, адекватного оцінювання вчинків героїв.

Саме через ставлення до події і епізодів, про які йдеться у книзі, й формуються моральні почуття й уявлення дитини. У зв'язку з цим слухними є поради Л. О. Таллер щодо виокремлення у творах для дітей чіткої позиції автора. Вчена визначає такі чотири прийоми: 1) добір і концентрація вчинків, що досить яскраво розкривають етичні якості образу; 2) оцінні визначення героя і його вчинків; 3) добір відповідних троп і інших засобів звучання; 4) відкрита мораль. У дослідженні ми дотримувалися провідних принципів відбору фольклорних творів морально-етичної спрямованості, а саме: образність, жвавість, відповідність мови фольклорного твору літературним нормам, цікавий сюжет, простота, ясність композиції, доступність змісту фольклорного твору для дитини.

Крім того, у процесі експериментальної роботи враховувалися принципи ознайомлення дітей з фольклорними творами морально-етичної спрямованості. Так, провідним серед них виступив принцип тематичного добору фольклорних творів, відповідно до якого було дібрано різні жанри українського фольклору до різних морально-етичних категорій (Див. додаток Д).

Відповідно до принципу взаємозв'язку пізнавальних, виховних і мовленнєвих завдань у дослідженні кожний фольклорний твір збагачував дитину новими знаннями, стимулював розвиток мовлення і виховував морально-етичні почуття, формувал оцінно-етичні судження.

Принцип оцінювального ставлення дітей до поведінки і вчинків героїв фольклорного твору, однолітків стимулював дитину до співпереживання, співчуття, морально-етичних оцінок.

Принцип включення дітей в активну пізнавальну діяльність реалізовувався через максимальне використання різних ігор, інсценізацію й театралізацію фольклорних творів, розігрування забавлянок і колісанок, малювання за мотивами прослуханих фольклорних творів.

Як зазначають учені (О. В. Запорожець, Н. С. Карпинська, Л. О. Таллер, К. Д. Ушинський), художній твір впливає насамперед на почуття слухача, а вже потім на його свідомість, мораль твору пізнається дітьми саме почуттями. Саме у співчутті й співпереживанні проявляється активне прийняття дитини позиції

автора, його почуттів. Ця активність, як стверджує Л. О. Таллер, здебільшого сприяє тому, що оцінки й моральні орієнтири читача визначаються у процесі сприймання художніх творів непомітно, як результат пережитого. Таким чином фольклорний твір формує в дітей емоційний досвід, що допомагає дитині оцінити позитивне і негативне (Л. О. Таллер) [210].

Н. С. Карпинська відзначає, що емоції дітей потрібно підтримувати, вести дитину від емоційного сприйняття твору до осмислення його ідейного змісту і моралі [96: 34].

Кінцевим результатом сприймання, розуміння й усвідомлення дітьми морально-етичного змісту фольклорних творів було сформованість у них адекватної оцінки моральних якостей і поведінки як героїв літературних творів, так і своїх власних.

Започатковуючи експериментальну роботу, ми враховували, що будь-який розвиток дитини відбувається у процесі її діяльності. Саме тому діяльнісній підхід був провідним у дослідженні, у зв'язку з чим намагалися забезпечити взаємозв'язок різних видів діяльності: навчальна (заняття з різних розділів програми), ігрова (сюжетно-рольові ігри, дидактичні, рухливі, народно-хороводні), театралізована (ігри-драматизації, інсценізація фольклорних жанрів), образотворча.

Із-поміж найбільш результативних механізмів розв'язання завдань із морально-етичного виховання є інтеграція (взаємопроникнення різних занять на базі одного провідного освітнього компонента), що робить можливим системне відтворення у свідомості дітей норм і правил моральної поведінки. У зв'язку з цим у дослідженні використовувались інтегровані заняття (художня література, розвиток мовлення, малювання, музика).

Принцип єдності ДНЗ і сім'ї у морально-етичному вихованні дітей обумовлюється тією роллю, яку відіграє сім'я у психічному та інтелектуальному розвитку дитини (М. І. Лісіна, Т. О. Маркова, А. С. Макаренко, С. Г. Карпенчук та інші). Родина супроводжує людину впродовж усього життя, розкриває її моральну, духовну сутність, природу,

логічну послідовність основних етапів формування людини. Від роду до народу – такий природний шлях розвитку кожної дитини, формування її гуманістичної суті, патріотичної спрямованості, національної самосвідомості, моральної гідності [194: 17].

Сім'я є важливим інститутом соціалізації раннього дитинства. Вона має вирішальне значення у формуванні моральних якостей і уявлень особистості в перші роки життя. Діти, які відвідують ДНЗ, одночасно перебувають під моральним впливом двох сторін: вихователів і батьків. Від того, як вони взаємодіють, залежить душевний і моральний розвиток дитини, становлення її моральної поведінки. Задля реалізації цього принципу було розроблено семінар – практикум для батьків «Морально-етичне виховання дітей у сім'ї», сімейні альбоми «Тато, мама, я – дружня сім'я», папки-пересувки із фольклорними текстами морально-етичної спрямованості.

Відповідно до теоретичних засад і принципів організації і побудови експериментального дослідження було визначено педагогічні умови морально-етичного виховання старших дошкільників засобами українського фольклору:

- забезпечення розуміння дітьми морально-етичних категорій і змісту фольклорних творів та усвідомлення їх моралі;
- комплексне розв'язання завдань з морально-етичного виховання дітей у різних видах діяльності (художньо-мовленнєва, ігрова, театралізована, навчальна) як на заняттях, так і в повсякденному житті;
- стимулювання оцінно-контрольної діяльності в морально-етичній поведінці дітей;
- спільна робота ДНЗ із сім'єю з морально-етичного виховання дітей.

2.2.1. Модель морально-етичного виховання дітей. Викладені вище теоретичні позиції слугували основою для побудови експериментальної моделі з морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору, що обіймала три етапи (див. схему 2.1).

Схема 2.1. Модель морально-етичного виховання старших дошкільників засобами українського фольклору

Реалізація експериментальної методики розпочиналася з ознайомлювального етапу, завдання якого передбачали: ознайомлення дітей з творами українського фольклору морально-етичної спрямованості, вивчення їх напам'ять, збагачення й уточнення знань дітей щодо морально-етичних категорій, норм і якостей; активізацію словника дитини лексикою морально-етичної спрямованості (див. додаток Д). Провідною формою роботи на першому етапі були заняття з художньої літератури.

На цьому етапі реалізувалися такі педагогічні умови: спільна робота ДНЗ із сім'єю з морально-етичного виховання дітей; забезпечення розуміння дітьми морально-етичних категорій і змісту фольклорних творів та усвідомлення їх моралі.

Другий етап, креативно-діяльнісний, був стрижневим у морально-етичному вихованні старших дошкільників. На цьому етапі дітей продовжували вчити розпізнавати хороші і погані вчинки, розуміти мораль фольклорних творів, адекватно оцінювати поведінку героїв і своїх власних вчинків, розуміти сутність морально-етичних категорій якостей. Провідною формою роботи виступили інтегровані заняття із різних розділів програми (художня література, розвиток мовлення, малювання).

Педагогічними умовами на цьому етапі виступили: забезпечення розуміння й усвідомлення дітьми моралі фольклорних творів; комплексне розв'язання завдань із морально-етичного виховання дітей у різних видах діяльності (художньо-мовленнєва, ігрова, театралізована, навчальна), як на заняттях, так і в повсякденному житті.

На третьому – оцінно-рефлексивному етапі уточнювались і узагальнювались знання дітей про морально-етичні категорії, моральні норми і якості; продовжували виховувати вміння оцінювати поведінку героїв, однолітків і свою власну. Формами роботи на цьому етапі виступили: заняття з художньої літератури, з малювання і повсякденне життя. Змістовий аспект третього етапу передбачав: проблемні морально-етичні ситуації та запитання, уявлюваний діалог із героями українського фольклору, написання листа

позитивним і негативним героям, конкурси-змагання оцінного характеру, малювання за змістом фольклорних творів, інсценізація творів українського фольклору морально-етичної спрямованості.

На оцінно-рефлексивному етапі реалізовувалися такі педагогічні умови: стимулювання оцінно-контрольної діяльності в морально-етичній поведінці дітей.

Зміст кожного етапу буде висвітлено в п. 2.2.2.

2.2.2. Зміст морально-етичного виховання дітей засобами українського фольклору. Розробляючи експериментальну методичку, насамперед було дібрано різножанрові твори українського фольклору: українські народні пісні, ігри, забавлянки, утішки, примовки, загадки, лічилки, скоромовки, мирилки, прислів'я та приказки (див. додаток Д); відповідно до завдань із морально-етичного виховання (див. додаток Б); складено план заучування малих жанрів фольклору на заняттях та в повсякденному житті впродовж року (див. додаток В); розроблено конспекти експериментальних занять, систему вправ, ігор; складено тематичний словничок до кожної теми (див. додаток Д), а також словник тлумачення морально-етичних понять для дітей (див. додаток Д). На початку експериментальної роботи було складено розповідь-казку про країну Злагоди з наскрізними героями (Правдолюбка, принцеса Доброслава, професор Прислів'їв, пані Ввічливість, Скромнинка, чарівна мапа, чаклунка Злорада і Злий дракон).

Ми розуміли, що успіх у морально-етичному вихованні дітей старшого дошкільного віку залежить від участі їхніх батьків у цьому процесі. У зв'язку з цим було розроблено семінар-практикум для батьків «Морально-етичне виховання дітей у сім'ї», який діяв 1 раз на місяць упродовж року.

Так, із батьками проводилася така робота: складання теків-пересувок із творами морально-етичної спрямованості, розробка різноманітних ігор і вправ, побудованих на текстах українського фольклору. Обговорювалися такі питання: як навчити дитину бути доброю, чесною, правдивою, скромною, поважати інших, висловлювати співчуття, турботу про молодших; як навчити

дитину бути ввічливою, ввічливо поводитись на гостинах, дотримуватися правил гостинності. Разом з батьками влаштовувалися різноманітні вечори: «На гостинах у Правдолюбка», «Запрошуємо до ввічливості» змагання «Хто більше розповість прислів'їв і приказок про дружбу, правду, доброту, повагу, скромність», розігрувалися народні українські ігри, інсценізувалися українські народні казки морально-етичного змісту.

Ознайомлювальний етап

Ознайомлювальний етап був спрямований на ознайомлення дітей з творами українського фольклору морально-етичної спрямованості, вивчення їх напам'ять, збагачення й уточнення знань дітей щодо морально-етичних категорій, моральних норм і якостей; активізацію словника дитини лексикою морально-етичної спрямованості. Розпочиналася робота на заняттях з художньої літератури. На першому етапі застосовувалися такі методи і прийоми, як-от: читання і розповідання українських фольклорних творів морально-етичної спрямованості; етична бесіда за змістом прослуханого; розглядання ілюстрацій; пояснення моральних норм; словесне змалювання героїв казок. Під час бесіди за змістом українських фольклорних творів морально-етичної спрямованості за допомогою цілеспрямованих запитань дітям подавалися знання про морально-етичні категорії, моральні якості і норми, формувалися навички свідомого сприймання й повного розуміння змісту творів морально-етичної спрямованості. Дітей вчили характеризувати персонажів, оцінювати їхні дії й учинки, висловлювати своє ставлення до героїв та їхньої поведінки. Проілюструємо прикладом.

Заняття «Знайомство з країною Злагоди».

Мета: ознайомити дітей з моральною категорією «доброта»; розвивати в дітей співчуття, виховувати бажання допомагати, вивчити напам'ять прислів'я.

Словник: Злагода, Доброслава, добро, доброта, добрий.

Матеріал: два клаптики чарівної мапи країни Злагоди, один з назвою країни, другий з написом «вежа Доброти», картки з зображенням різних пташенят і птахів

(сороки, синиці, зозулі, голуба), прислів'я «Добра людина надійніше кам'яного мосту», «Птахи славляться піснями, а люди ділами» (Див. додаток Д.1).

Хід заняття: Вихователь знайомить дітей з Правдолюбком – хлопчиком з чарівної країни. Правдолюбко: Діти, я розповім вам про чарівну країну Злагоду, її мешканці – добрі вчинки і почуття, лагідні й щирі слова, всі вони живуть дуже дружно, тому ця країна так і називається – Злагода. (Діти повторюють назву країни). Країною править прекрасна принцеса Доброслава, і все було б гаразд, якби не приїхала до принцеси в гості її рідна тітка чаклунка, яка полонила і викрала Доброславу.

Діти, ви напевне знаєте, що добро не може жити під владою зла, а без мешканців країни Злагоди на світі стане менше добрих вчинків, лагідних посмішок і добрих почуттів, так необхідних людям. Діти, за допомогою чарівної мапи, яка вміє розмовляти, ми можемо врятувати Доброславу. Треба скласти всі клаптики і тоді мапа розповість, як врятувати нашу принцесу.

(Вихователь розгортає мапу на столі). Діти, це Чарівна Мапа, яка допоможе врятувати принцесу, лише треба знайти всі її частини і правильно їх скласти.

(Діти знаходять перший клаптик, на якому написано «Вежа Доброти». Прикладають клаптик до мапи.) Вихователь продовжує: Ось перший клаптик – вежа Доброти, це одна з двох веж Добра і Зла, від яких починається країна Злагода. Лицарі Добра і Зла охороняють наші кордони. А чи знаєте ви діти, що таке Доброта? (Відповіді дітей.) Так, діти, доброта – це хороша людська риса, яка спонукає нас робити хороші, добрі вчинки, допомагати людям, співчувати їм, бути привітними. Добру людину всі поважають, не дарма в народі кажуть: «Добра людина надійніше кам'яного мосту». Тобто на неї у скрутну годину можна покластися, вона така ж надійна, як кам'яний міст. А ще кажуть «Птахи славляться піснями, а люди ділами». Це означає, що як за піснею можна вгадати, що то за пташка, так само за ділами людини видно, добра вона чи ні. Бо тільки добра людина здатна на добрі, хороші вчинки (Вихователь ще раз промовляє прислів'я, діти вивчають).

Заняття «Зустріч з сестрами-русалками»

Мета: ознайомити дітей з моральними категоріями: «правдивість», «чесність», виховувати бажання бути чесним; збагатити словник дітей новими приказками, загадкою.

Словник: правда, правдивість, істина, чесність, честь, почесному, по-правді, бути чесним, казати правду.

Матеріал: лялька-хлопчик Правдолюбко, чарівна мапа країни Злагоди, і клаптики до неї з написами: «річки Правдивості і Чесності», на підлозі намальовано дві «річки», зображення двох русалок-сестер Чесності і Правдивості – господинь річок, приказки: «Правда світліша за сонце», «Чесному всюди честь», «брехня завжди боком вилізе».

Хід заняття: Вихователь повідомляє дітям, що вони починають подорож до Країни Злагоди, аби врятувати принцесу Доброславу. Дорога починається на березі двох річок: Чесності і Правдивості, вони дуже глибокі і вода в них холодна, а перебратися через них можна тільки, якщо це дозволять їхні господині сестри-русалки Чесність і Правдивість, з їх дозволу вода стає лагідною, річки міліють і можна їх спокійно перейти.

Діти, Чесність і Правдивість посперечалися. Доки їх не розсудимо, вони нас не пропустять. Послухаєте, будь ласка, Правдивість каже, що вона – дуже важлива, бо правдива людина завжди каже правду, навіть, якщо це їй неприємно, але вона ніколи не збреше, бо знає, що правду не сховати, про неї всеодно дізнаються.

Чесність говорить, що чесна людина не тільки говорить правду, а ще й ніколи не бере чужого без дозволу, чесну людину теж поважають, з нею радяться, адже знають, що чесна людина скаже правду, не скривдить, не обмане.

(Хтось стукає у двері) З'являється лялька-хлопчик Правдолюбко.

Вихователь: Діти, до нас прийшов гість – посланець з чарівної країни Злагоди – Правдолюбко. Його так прозвали, бо він більш за все любить правду і завжди каже тільки правду. Діти, Правдолюбко говорить, що треба завтра говорити правду, навіть якщо вона комусь неприємна, не подобається, то

з часом людина розуміє, що найрозумніше – це казати правду, адже «брехня завжди боком вилізе». Виходить, що й чесність і правдивість обидві значущі, але мені, здається, що чесність, трохи важливіша, бо правдивість, то ніби частина чесності, але без правдивості й чесності бути не може, тож вони обидві дуже важливі. А ви діти, як думаєте? (Відповіді дітей).

Діти, Правдолюбко знає приказки про правду і чесність. Ось послухайте: у народі кажуть: «Правда світліша за сонце». Правдиву людину поважають, до її думки прислухаються. «Чесному всюди честь». (Вихователь двічі промовляє, а діти вивчають приказки.).

Чесність і Правдивість, кажуть що Правдолюбко так гарно їх розсудив, що вони подарують дітям два клаптики від чарівної мапи, які до них занесло північним вітром, ось візьміть.

Чесність пропонує пограти у **гру «Правда – неправда»** (Див. додаток Д.2.)

По закінченні гри Чесність звертається до дітей: Сподіваємось, мапа вам допоможе і запам'ятайте ті прислів'я, що ми вам розповіли, вони вам знадобляться, коли звільнятимете принцесу (Діти заучують приказки).

Заняття «Міст Дружби»

Мета: Ознайомити дітей з моральною категорією «дружба», поняттям «друзі», виховувати позитивне ставлення до дружби, дружніх стосунків, збагатити словник дітей прислів'ями: «Щастя має друзів, а їх вивіряє нещастя», скоромовкою «Раз Варвара та Дем'ян сварилися за бур'ян».

Словник: друг, товариш, приятель, подруга, дружба, дружно, товаришувати, дружити; вороже, битися, сваритися, миритися, мирилка.

Матеріал: ляльки Правдолюбко, Смішинка і Грайлик, чарівна мапа країни Злагоди, і клаптик до неї з написом: «міст Дружби», намальована на підлозі «прірва», «цеглинки» для побудови мосту, прислів'я: «Старий друг краще нових двох», прислів'я: «Дружба, мов дзеркало, розіб'єш – не склеїш», «Щастя має друзів, а їх вивіряє нещастя», мирилка «Через тин вишня похилилася», примовка: «Раз Варвара та Дем'ян сварилися за бур'ян» (див. Додаток Д.3).

Хід заняття: Вихователь розгортає на столі мапу. Діти, чаклунка,

довідавшись через своїх шпигунів, що ми йдемо рятувати принцесу, зруйнувала міст, аби завадити нам. Але це не біда, міст можна відбудувати. Цей міст, як і все у країні Злагода називається міст Дружби і побудувати його можуть тільки справжні друзі. Скажіть мені, серед вас є справжні друзі? Як ви думаєте, що таке дружба? Як чинять справжні друзі? (Відповіді дітей).

Так, діти, дружба – це добрі стосунки між дітьми, які допомагають один одному, ніколи один одного не ображають, співчують, якщо щось трапилось погане, і разом радіють гарним новинам і подіям. А тих, хто дружить із кимось називають друзями. У народі є така приказка: «Щастя має друзів, а їх вивіряє нещастя». Діти, як ви думаєте, чому так кажуть? Невже насправді, щоб краще пізнати свого друга, треба щоб трапилось лихо, нещастя? (Відповіді дітей). Так, не обов'язково аби трапилось якесь лихо, але люди давно помітили, що, коли у людини все добре, вона здорова, весела, багата, у неї все гаразд, то у неї, зазвичай багато друзів, а от коли щось трапиться недобре: людина захворіє, в неї поменшає грошей, або ще щось трапиться, от тоді буде видно, чи справжні друзі, чи ні. Адже в такі години поряд залишаються тільки справжні друзі, ті, які бажають допомогти і співчують своїм друзям.

Друзям цікаво разом гратися, часто їм подобаються схожі, чи однакові речі, вони рідко сваряться і не сперечаються один з одним. Але інколи навіть найкращі друзі сваряться через дрібниці, щоб у такі моменти було легше помиритись, є така скоромовка: *«Раз Варвара та Дем'ян сварилися за бур'ян»*

Раз Варвара та Дем'ян	Бо Варвара Дем'яну
Сварилися за бур'ян, —	Не давала бур'яну.

(Діти заучують скоромовку).

Діти, подумайте, а чому так кажуть? А ви знаєте якісь прислів'я про дружбу? (Відповідь дітей). А тепер скажіть, чи є серед вас справжні друзі? З ким ви дружите? (Відповідь дітей).

Діти, це Смішинка і Грайлик вони посварились і тепер не розмовляють. Допоможіть мені, будь ласка, пригадайте мирилки, які їх помирять (діти пригадують). Вихователь розповідає таку мирилку:

Через тин вишня похилилася,
 А дружка з дружкою посварилася,
 — Тобі яблучко, мені грушечка,
 Не сварімося, помирімося, дружечко.

(Промовляє двічі і діти її вивчають).

Діти, так негарно, коли друзі сваряться, особливо через дрібниці. Друзям треба поступатись і ніколи не ображати один одного, не дражнити. Цінують дружбу, бо, як кажуть у народі: «Дружба, мов дзеркало, розіб'єш – не склеїш». Діти, поясніть, чому так кажуть? Як ви думаєте? (Діти відповідають). Ще кажуть, що «Вірний приятель – то найбільший скарб» (Діти повторюють прислів'я). Діти, а якщо ви посварилися з другом, то не соромтеся першим підійти і помиритися, навіть, якщо вважаєте, що у вашій суперечці ви не винні. Краще зробити першими крок до примирення, тоді ви справжній друг! А тепер давайте, скоріше міст дружби будувати.

Гра «Побудуй міст Дружби».

Хід гри: кожна дитина має покласти цеглинку до мосту Дружби і назвати ім'я свого товариша. Хто більше цеглинок покладе, той виграв.

Склавши «Міст», діти переходять через «прірву» і на тому боці знаходять ще один клаптик чарівної мапи, на якому зображено дорогу і написано «Шлях Взаємодопомоги». Правдолюбко пропонує додати цей клаптик до мапи і наступного дня продовжити подорож.

Заняття «Шлях взаємодопомоги»

Мета: ознайомити дітей із сутністю моральної норми «взаємодопомога»; виховувати бажання допомагати дорослим і одноліткам, збагатити словник дітей новими словами і прислів'ями, вивчити утішку.

Словник: взаємодопомога, допомагати, підтримувати, робити добро, безкорисливий.

Матеріал: лялька-хлопчик Правдолюбко, чарівна мапа країни Злагоди, на підлозі намальована дорога з роздоріжжям, на якому стоїть «камінь з написом», два кошики, фанти (паперові зірочки, квіти тощо), прислів'я: «Будеш

супутником доброї людини – допоможе тобі за всякої днини», «Раніше комусь помагай, а тоді вже в когось поміч приймай», утішка «Пішла киця по водицю» (Див. Додаток Д.4).

Хід заняття: Вихователь повідомляє дітей, що до них на гостини знову прийшов Правдолюбко, який приніс ще один клаптик чарівної мапи. А що на ньому написано, ви спробуйте відгадати самі. Ось послухайте, про що розповість вам Правдолюбко.

Це шлях взаємодопомоги

важчий він за інші дороги,	легкого шляху не шукай,
ліворуч підеш – багатство знайдеш,	подумай, і на мої слова зважай,
прямо – додому прийдеш,	яким шляхом ти підеш,
праворуч – друга спасеш,	таку й долю обереш.

Правильно, діти це «Шлях Взаємодопомоги», а взаємодопомога, означає допомога один одному, безкорислива, від доброї душі. А людей, які безкорисливо допомагають іншим, підтримують їх, називають безкорисливими, добродушними.

Десь тут, біля цього шляху, живе фея добрих вчинків. От наприклад, хлопчик мамі допоміг прибрати в кімнаті, квіти полив, підвіконня і пил з меблів повитирав, то мама, коли побачила, зраділа, посміхнулась і подякувала. Хлопчикові було дуже приємно, ніби й втома пройшла. Кажуть, що коли допомагати від чистого серця, то завжди на душі буде радісно, приємно і втома щезне, бо це фея Добрих вчинків так винагороджує за безкорисливість, а от якщо щось робиш і думаєш: скоріше б закінчити, збутися роботи, або робиш не уважно, зі злістю – то тільки скоріше втомишся, адже до такої людини фея ніколи не прийде і не допоможе. А ще кажуть: «Будеш супутником доброї людини – допоможе тобі за всякої днини» або «Раніше комусь помагай, а тоді вже в когось поміч приймай». Не гарно, коли людина, яка сама для інших нічого не зробила, чекає аби їй допомагали. Тому так і кажуть: якщо людина добра, комусь допомогла, зробила щось корисне і приємне, то і їй люди допомагатимуть, а вона може прийняти поміч, їй не буде незручно.

Запам'ятайте це. (Діти заучують прислів'я).

Проводиться гра «**Кошик добрих вчинків**» (Див. додаток Д.4).

Після проведення гри вихователь пропонує дітям послухати утішку про допомогу «Пішла киця по водицю».

Пішла киця по водицю,	- Лежи кицю до вечора,
Та й упала у криницю.	Дам тобі хліба та печива.
Пішов котик рятувать,	Ой, будь, киця, весела,
А вже киці не видать.	Та поїдьмо до села
Узяв кицю за вушко,	Хліба добувати,
Та й поніс на сушку.	Дітей годувати!

(Діти повторюють і вивчають утішку.)

Заняття «Знайомство з пані Ввічливістю»

Мета: збагатити знання дітей з моральною якістю «ввічливість»; виховувати бажання бути ввічливим; збагатити словник дітей примовками: «Будь добрим слухачем, будеш добрим оповідачем», «Помовч, язичку, кашки дам».

Словник: ввічливість, перепрошую, чемний, гречний, вибачте, даруйте, спасибі.

Матеріал: хатка з картону, посеред неї віконечко, в якому сидить лялька Ввічливість, її фотографія, поодаль ворота міста Злагоди, примовки: «Будь добрим слухачем, будеш добрим оповідачем», «Помовч, язичку, кашки дам», лічилка: «Весела лічилка» (Див. Додаток Д.5).

Хід заняття: Діти, ми підходимо до кордонів міста Злагоди. Познайомтеся, це охоронець міста Злагоди: пані Ввічливість (показує фотографію), вона дуже вимоглива і має велику чарівну силу. За словами Ввічливості, будь-які двері відкриваються або закриваються і це вона вирішує, кого пустати до міста Злагоди, а кого – ні.

Пані Ввічливість: Вітаю вас, діти! Я Ввічливість і завжди слідкую, щоб люди дотримувалися певних правил поведінки, які має знати і виконувати кожна людина, адже якщо кожний почне робити що хоче – нічого хорошого з цього не вийде. Наприклад, у Правдолюбка є іграшка – машинка, а дівчинка

сусідка її побачила і взяла собі, не спитавшись Правдолюбка. Як ви думаєте, Правдолюбкові це сподобається? (Діти відповідають). А знаючи мої правила, дівчинка б обов'язково спитала Правдолюбка, «чи можна взяти його машинку», а він, у свою чергу, обов'язково їй би дозволив взяти іграшку. Ось так, у мене є головне правило «поводься з іншими так, як ти бажаєш, щоб вони поводитися з тобою». Усі люди мають його дотримуватись, бути чемними і гречними.

Діти, запам'ятайте мої чарівні слова, а коли підійдете до воріт міста, обов'язково їх промовите і ворота відчиняться, слухайте уважно: коли про щось проситимете, скажіть «будьте ласкаві», або «будь ласка», якщо людина зайнята, а ви її турбуєте, скажіть «вибачте», «перепрошую», «даруйте», а коли ваше прохання виконають, подякуйте «дякую», «спасибі». (Діти повторюють ввічливі слова).

А чи знаєте ви, наскільки високо мене завжди цінували в народі, адже вважалось, що якщо людина не вміє поводитись, не поважає старших, то це невихована людина, а бути невихованим дуже соромно. Навіть склали про мене примовки: «Будь добрим слухачем, будеш добрим оповідачем». Мається на увазі, що тільки та людина навчиться цікаво розповідати, яка навчилася добре, уважно слухати, не перебиваючи співрозмовника, а ще кажуть: «Помовч, язичку, кашки дам». (Діти повторюють і заучують примовки).

Пані Ввічливість віддає свій клаптик чарівної мапи із зображенням міста Злагоди.

(Діти промовляють чарівні слова і ворота відкриваються, діти дякують їм.)

Наприкінці заняття проводиться гра «**Загублені слова**» (Див. додаток Д.5).

Заняття «Чарівні слова»

Мета: розширити знання дітей про поняття «ввічливість», про норми поведінки; виховувати бажання бути ввічливим; активізувати словник дітей приказками «Ввічливий кожному приятель» і «Добре слово краще цукру й меду», вивчити мирилку «Подвір'ям курочка ходила».

Словник: ввічливість, ввічливо, привіт, бувай, будьте здорові, здоровенькі були, доброго здоров'ячка, до зустрічі, до завтра.

Матеріал: зображення вулиці Добрих вчинків, хатка пані Ввічливості, Правдолюбко і Ввічливість, обладнання до гри «Магазин іграшок», чарівний мішечок, різнокольорові камінці, приказки «Ввічливий всякому приятель» і «Добре слово краще цукру й меду», мирилка «Подвір'ям курочка ходила» (див. додаток Д.5).

Хід заняття: Діти, подивіться, хто зображений на картинці? (Відповідь дітей) Так, це пані Ввічливість. Пригадайте, яку країну вона охороняє? Чим вона займається? Що означає бути ввічливим? (Діти відповідають).

Так, діти, ввічливість, це доброзичливе, привітне ставлення до людей, якщо ви привітно посміхаєтесь, кажете слова подяки, вибачення чи прохання, не залишаєтесь байдужими, коли до вас звернулися за допомогою, то з вами буде приємно людям спілкуватись, отже, ви – ввічлива, вихована людина. Ще кажуть вихована, чемна людина. У народі кажуть: «Ввічливий всякому приятель» і «Добре слово краще цукру й меду». Запам'ятайте це. (Вихователь двічі промовляє приказки, діти їх заучують).

Ввічливим людям завжди приємно спілкуватися. Привітання, здається, ніби воно зовсім не значне, а насправді, дуже важливе у спілкуванні людей. З давніх-давен так повелося, що люди, коли бачили один одного, то бажали самого найкращого, найціннішого – здоров'я. Звідси: Здрастуйте, тобто будьте здорові, здоровенькі були, доброго здоров'ячка, а ще люди бажають доброго ранку, доброго дня, доброго вечора. При прощанні треба казати, до зустрічі, до побачення, до завтра, це означає, що ти хочеш ще колись побачити цю людину. Ще бажають щасливої дороги, або на все добре, будьте здорові. Також можна сказати «привіт» при зустрічі і «бувай» при прощанні, але так можна казати тільки своїм ровесникам, друзям. Можна хитнути головою або помахати рукою, якщо побачив знайомого здалеку, бо кричати на всю вулицю – не гарно. Запам'ятали? (Відповідь дітей).

Діти, пані Ввічливість дала нам мішечок із чарівними словами, вони найкраща зброя проти злих сил, що полонили принцесу. Ой, діти, мішечок розв'язався і всі чарівні слова розкотилися, десь поховалися по кутках, давайте їх

назвемо, як тільки назвемо, вони одразу повернуться, а ну, хто більше чарівних слів знає? Діти шукають і збирають камінчики, називаючи чарівні слова.

Діти, Пані Ввічливість дякує вам за те, що допомогли зібрати чарівні слова. Діти, іноді у вас може виникнути суперечка. От тоді вам допоможе мирилка, адже це чарівний віршик. Якщо розповісте його тому, з ким посварилися, то ви одразу помиритесь. Вихователь розповідає дітям мирилку «Подвір'ям курочка ходила».

Подвір'ям курочка ходила,	Не сваріться, діточки, помиріться,
Маленьких діточок учила:	Подайте один одному ручки –
Підніміть ви крила, усміхніться,	Посміхніться! Мирись, мирись,
Сонечку ясному покажіться,	Та більше не сварись! Поцілуймося!

(Діти вивчають мирилку.)

Наприкінці заняття проводиться гра: «**Магазин Чарівних слів**»

Хід гри: Діти у магазині іграшок можуть купити собі будь яку іграшку, але за неї, замість грошей, треба заплатити чарівними словами.

Заняття «Премудрості Гостинності»

Мета: збагатити знання дітей про моральну якість «гостинність»; ознайомити з правилами прийому гостей, поведінки в гостях; збагатити словник дітей прислів'ями.

Словник: гостинний, гостинність, добродій, люб'язно, шанобливо, щедро, сердечно, привітно, душевно, пригощати, частувати.

Матеріал: Правдолюбко, декорації вулиці Добрих Вчинків міста Злагода, фея Гостинність, стіл, на якому печиво і цукерки, прислів'я «Так ведеться, що гостя частують усім, що в хаті знайдеться» і «До хорошої господарки всі сусіди в гості заходять», «Чим багатіємо, тим і приймаємо», «З того, як частують гостей, видно щедрість господарів», казка «Лисичка та Журавель» та ілюстрації до неї (Див. додаток Д.6).

Хід заняття: Діти, до нас на гостини знову прийшов Правдолюбко, він нас хоче познайомити із феєю Гостинність. (Підходять до будиночка, біля якого за столом сидить фея). Доброго дня, діти, а я сиджу і виглядаю, чи не зайде хтось

на гостини, я дуже люблю зустрічати і пригощати гостей – я Гостинність, тож запрошую вас до столу, сідайте, будь ласка. Я чула, ви хочете Доброславу врятувати, а на це треба багато сил, тож сідайте, їжте, пийте, сил набирайтеся. Пригощайтесь, діти, а я вам розповім цікаву історію: от ми з вами не замислюємось, що таке гостинність? Прийшли гості, ми їх чимось пригостили, поговорили з ними і попрощались, але гостинність і вміння приймати гостей – це давня наука, справжнє мистецтво, недарма в народі кажуть «Так ведеться, що гостя частують усім, що в хаті знайдеться» і «До хорошої господарки всі сусіди в гості заходять». Хороша господиня до приходу гостей прибирає в хаті, або квартирі, на стіл ставить найкращий посуд і готує святкові страви. Якщо навіть гості прийшли несподівано і у господині немає нічого смачного, вона має вибачитись перед гостями, як-то кажуть: «Чим багатіємо, тим і приймаємо», «З того, як частують гостей, видно щедрість господарів». Гостей зустрічати треба привітно, люб'язно, душевно, пригощати – щиро, щедро, розмовляти ввічливо, дружелюбно, до гостей ставитись шанобливо, тепло, обов'язково подякувати за те, що завітали й запросити приходити ще.

Діти, а як ви зустрічаєте своїх гостей, чим частуєте? Про що спілкуєтесь? (Діти відповідають).

Діти, бувають такі випадки, коли не хочеться розмовляти з гостями, але знайте, якщо ви поважаєте своїх гостей і добре до них ставитися, то будете привітними, адже ви можете образити людей, які до вас ставляться приязно, щиро, звичайно. А якщо ви погано почуваєтесь, то можете вибачитися перед гостями, все їм пояснити, і запросити пізніше.

Гостинність: Діти, давайте пригадаємо казку «Лисичка та Журавель». (Показує ілюстрації до казки). Діти, чому посварилися Лисичка і Журавель? Хто з них кращий господар? (Відповіді дітей) Проводиться гра-драматизація: «Маленькі журавлі» (Див. додаток Д.6).

Заняття «Смішинка в гостях у Ласунки»

Мета: розширити знання дітей про моральну якість «гостинність»; ознайомити з правилами поведінки в гостях; розвивати бажання свідомо

дотримуватись норм поведінки в гостях; збагатити словник дітей примовкою «Ой чим же я не хазяйка», приказками «Менше вкусиш, швидше ковтнеш», «Спершу навчаються ввічливості, потім – культури».

Словник: гість, подарунок, охайно, щиро, від чистого серця, чемним, привітним, критикувати, дякувати.

Матеріал: Правдолюбко, декорації вулиці Добрих Вчинків міста Злагода, фея Гостинність, стіл з іграшковим або справжнім посудом, за столом сидять ляльки Ласунка і Смішинка, примовка «Ой чим же я не хазяйка», приказки «Менше вкусиш, швидше ковтнеш», «Спершу навчаються ввічливості, потім – культури» (додаток Д.6).

Хід заняття: Діти, фея Гостинність запросила нас і Правдолюбко до себе на гостини. Але Правдолюбко вважає, що приймати гостей це складно, а от ходити в гості – зовсім просто, ніякої премудрості тут немає.

Гостинність: Діти, а давайте з вами позмагаємось. Я буду запитувати у вас, а ви мені відповідати. От ви прийшли до мене в гості, що треба сказати? А як треба за столом поводитись? (Відповідь дітей). Молодці, отже, запам'ятайте, коли йдете до когось у гості, треба гарно й охайно вдягнутись. Якщо вас запросили на день народження, або на якесь свято, то неможна йти з порожніми руками, треба принести подарунок, він не обов'язково має бути дорогим, але дарувати треба щиро, від чистого серця, з гарними побажаннями. Якщо ви йдете в гості погратися, тоді можна йти без подарунків, але завжди треба бути чемним і привітним. Спочатку треба привітатися, хлопчики мають зняти головний убір. У чужій оселі не можна дуже пильно щось роздивлятися, це може бути неприємно господарям, тим більше не можна критикувати, навіть, якщо щось не сподобалось, якщо пригостять, треба подякувати, не варто засиджуватися допізна, бо господарі можуть стомитись, або у них є інші справи, а ви заважаєте. Розповідає дітям історію про Ласунку і Смішинку (див. додаток Д.6).

Після чого вихователь запитує в дітей: Чи гарна хазяйка Ласунка? Що вона мала зробити? Чи правильно поводитись Смішинка? Чому? (Відповіді дітей).

Діти, пригадайте прислів'я і приказки про гостинність і поведінку в гостях.

(Відповідь дітей). Послухайте, приказки і прислів'я про Ласунку і Смішинку. Про Ласунку можна сказати: «Менше вкусиш, швидше ковтнеш», а про них обох «Спершу навчаються ввічливості, потім – культури». (Діти заучують приказки).

Гостинність: «Діти послухайте примовку «Ой чим же я не хазяйка».

Ой чим же я не хазяйка, Сім день хати не мела,
Чим не господиня? Сміття не носила.

(Діти повторюють примовку). Як ви думаєте, чи хороша така господиня?
(Відповідь дітей).

Наприкінці заняття з дітьми розучується народна пісенька «Коровай, Коровай, господарю, викупай» (див. додаток Д.6)

Заняття «Зустріч зі Скромнинкою»

Мета: розкрити дітям сутність моральної якості «скромність»; виховувати бажання бути скромним, збагатити словник дітей.

Словник: скромність, скромний, хвалько, галасливий, зарозумілий, зазнаватися, сором'язливий, нахабний, невибагливий, вибагливий, соромитися, вихвалитися.

Матеріал: декорації вулиці Добрих Вчинків міста Злагода, хатка дівчинки Скромнинки, лялька Скромнинка, чарівна мапа, прислів'я: «Не хвали сам себе, нехай тебе інші хвалять», «Хто сам хвалиться, той кається» (див. додаток Д.7).

Хід заняття: Вихователь розгортає мапу (чується чийсь тихий плач)
Вихователь: Діти, здається, хтось плаче в цій бідній маленькій хатці на окраїні міста. Підходять, дивляться: біля хатки сидить лялька-дівчинка і плаче. Як тебе звати, і чому ти плачеш? Я – Скромнинка, а плачу тому, що мені дуже сумно, у мене майже немає друзів, діти кажуть, що я дуже скромна, тиха, невибаглива і не хочуть зі мною гратися. А ще кажуть, що я не вмю гратися, зі мною нудно, а я ж просто соромлюся, я не люблю весь час лізти всім на очі і казати «Я». Хіба це погано бути скромним? (Діти відповідають).

Так, діти, скромність – дуже хороша риса: скромна людина це та, яка, як зробить щось хороше, не буде цим вихвалитися, вона не хвалитиметься ані своїми вчинками, ані своїми іграшками. Краще похвалить свого друга, аніж

себе. Скромна людина ніяковіє, коли її починають хвалити у вічі. Є таке прислів'я про скромність: «Не хвали сам себе, нехай тебе інші хвалять» і приказка «Хто сам хвалиться, той кається». Ось така наша Скромнинка. (Діти вивчають прислів'я).

Вихователь: Діти, є цікава народна пісня «Грушка», у якій йдеться про те, що неможна самому себе хвалити, як це смішно і негарно виходить. Діти слухають пісню і розучують її (див. додаток Д.7).

Наприкінці заняття проводиться гра: «Скажи навпаки» (Див. додаток Д.7).

Заняття «Сестри-чарівниці»

Мета: ознайомити дітей з сутністю морально-етичних категорій «співчуття» і «повага»; виховувати у дітей співчуття, і повагу до старших, збагатити словник дітей прислів'ями.

Словник: співчуття, співчувати, співпереживати, чуйність, піклування, повага, поважати.

Матеріал: чарівна мапа, сестри-феї Повага і Співчуття, їхня хатинка, прислів'я: «Дітки плачуть, а в матері серце болить», «Хто людей не поважає, сам поваги не має», «Шануй батька і матір і тебе шануватимуть».

Хід заняття: Вихователь повідомляє дітям, що вони вийшли з міста Злагоди і підходять до кордонів житла чаклунки. Тут на кордоні живуть дві сестри-феї Повага і Співчуття.

Діти, співчуття, це найкраще у світі почуття: наприклад, коли ви плачете, у вас щось болить, то батьки вам співчують. У народі про співчуття кажуть: «Дітки плачуть, а в матері серце болить». Або ось зараз ми з вами співчуваємо бідній принцесі, їй, мабуть, важко, одній у чужій країні, серед ворогів.

А це діти, повага, вона нас поважає, за сміливість, за те, що погодилися допомогти визволити принцесу – це гідний вчинок, що вартий поваги. Повага – це добре, чемне, шановне ставлення до людини, коли визнають її хороші якості і всіляко висловлюють їй своє хороше ставлення. Діти, а як ви поважаєте своїх рідних? (Діти відповідають) Так, поважати, діти, треба всіх людей, особливо старших, дорослих: батьків, дідуся, бабусю, інших родичів, вихователів, та інших

дорослих. Людині, яку поважають, треба казати «Ви», колись на Україні так казали, навіть, батькам, у наш час «Ви» кажуть тільки стороннім дорослим людям. Треба літнім людям поступитися місцем у громадському транспорті. Якщо людину поважають, значить, це хороша людина. Про повагу є таке прислів'я: «Хто людей не поважає, сам поваги не має». (Діти вивчають прислів'я). А ще «Шануй батька і матір і тебе шануватимуть», адже пошана, це то саме, що й повага до близьких нам людей, наших батьків, за їхню турботу і любов до нас. Діти, ці дві чарівні феї віддали нам останній клаптик чарівної мапи.

У чарівному саду, де ростуть жовті квіти Співчуття і червоні – Поваги, ми їх даруємо за добрі вчинки: за прояв співчуття – жовті, за повагу – червоні. У нас є сусіди сім гномиків, вони весь тиждень робили добрі вчинки і вони вам зараз про них розповідатимуть. А ви, діти вгадайте, що то: прояв поваги чи співчуття, за кожен правильну відповідь отримаєте квітку: за прояв співчуття жовту, за повагу – червону. Гра «Сім гномів» (Див. додаток Д.8).

Заняття «Цінуй друзів»

Мета: Ознайомити дітей з правилами поведінки між друзями; вчити дітей цінувати дружні стосунки, вивчити напам'ять прислів'я та приказки: «Слово – не горобець, вилетить не спіймаєш», «Нових друзів наживай, а старих – не забувай», «Від грубого слова близький стає чужим».

Словник: образа, засмутити, незручно, нав'язуватись, обережно.

Матеріал: Правдолюбко, гном Дружбичок, прислів'я та приказки: «Слово – не горобець, вилетить не спіймаєш», «Нових друзів наживай, а старих – не забувай», «Від грубого слова близький стає чужим».

Хід заняття: Діти, до нас на гостини прийшов Гномик Дружбичок, він хоче розповісти вам цікаву історію про Сашка і його друзів (див. додаток Д.3).

Правдолюбко: Діти, а як повинні були зробити його друзі? Чи правильно вчинив Іванко? А як би ви зробили? (Відповіді дітей)

Дружбичок: Діти, запам'ятайте, треба завжди допомагати друзям, не чекати, поки вони попросять у тебе допомоги. Ділись з другом іграшками, книгами, олівцями, якщо їх немає у нього. Зупини друга, якщо він робить щось

погане, але ніколи не ображай друзів, адже образити людину дуже легко, навіть не задумуючись про це. Дружбичок розповідає дітям історію «про забуту подругу» (див. додаток Д.3).

Діти, а як би ви зробили на місці Олесі? Чи правильно вчинила Наталка? (Відповідь дітей). Треба бути уважним до друзів. Послухайте, про що вчить нас прислів'я: «Нових друзів наживай, а старих – не забувай». А ще кажуть, що з другом завжди говори ввічливо, адже: «Від грубого слова близький стає чужим» (Діти повторюють і вивчають приказку).

Наприкінці заняття проводиться дидактична гра: **«Помири казкових героїв»** та гра (за методикою О. Є. Гордійчук): **«Слово не горобець»** (див. додаток Д.3).

Заняття «Порятунок принцеси Доброслави»

Мета: навчити дітей визначати і розуміти мораль фольклорних творів (прислів'їв).

Словник: прислів'я, пуд, хвалько, покоління.

Матеріал: Правдолюбко, чарівна мапа, принцеса Доброслава, мішечок з камінцями (чарівними словами), прислів'я.

Хід заняття: Правдолюбко розгортає чарівну мапу і та повідомляє, що вони вже прийшли на місце – це брами житла чаклунки. Але їх не так просто відчинити, для цього треба пригадати прислів'я і приказки про чесність і правдивість, скромність, гостинність, ввічливість, повагу і співчуття.

(Діти розповідають прислів'я та приказки)

(Брами відчиняються, виходить принцеса Доброслава і дякує дітям)

Діти, що ж це таке «прислів'я»? Колись дуже давно в Україні, ще коли не було шкіл і дошкільних закладів, дітей виховували вдома, їх ростили дідусі та бабусі. Книжок і телевізорів тоді теж не було, тому дідусі і бабусі розповідали своїм онукам всілякі історії: як треба жити, поважати батьків і старших, не робити зла людям, бути гостинним, ввічливим і чемним. Діти запам'ятовували ці історії, виростили, а через багато років розповідали їх уже своїм дітям і онукам. Історії ставали все коротшими і коротшими і стали називатися –

прислів'ями, які розповідають, як треба жити і поводитися. Наприклад: Скромних скрізь поважають, а хвальків зневажають. Ніколи не хвалися, доки гаразд не зробиш діла. Так кажуть про нескромних, хвальків і всі люди розуміють, про що йдеться в цьому прислів'ї. Прислів'я повчають людей, дають пораду в складних умовах, як треба любити свою Батьківщину, батьків та шанобливо ставитись до стареньких людей, бабусь та дідусів.

Принцеса: Прислів'я, які часто люди повторювали, з часом скоротилися до приказки, було прислів'я «Не хвались, почавши діло, а хвались, закінчивши», «Не кажи «гоп», поки не перескочив» – тобто не хвались, починаючи якусь справу, а хвались, закінчивши її. З часом скоротилося до приказки «Не кажи «гоп», а люди вже розуміють, що воно означає.

Дітям пропонується порівняти прислів'я і приказки: «Не слова прикрашають людину, а її справи» – це прислів'я, «Не слова прикрашають людину» – це приказка; «Не смійся, горох, не краще квасолі, – розмокнеш, то й лопнеш» – це прислів'я, а «Не смійся, горох, не краще квасолі» – це приказка.

Наприкінці заняття вводиться елемент змагання: група поділяється на дві підгрупи і діти по черзі розповідають прислів'я і приказки про дружбу.

Принцеса Доброслава: Дякую вам, діти, мені треба додому повертатися доки чаклунка не відправила за нами в погоню Злого дракона. Діти, розсипте тут чарівні слова, що вам дала Ввічливість, вони затримають дракона, але не просто киньте їх – так вони не матимуть чарівної сили, їх треба назвати (Діти виконують завдання).

Креативно-діяльнісний етап

На креативно-діяльнісному етапі дітей продовжували вчити розпізнавати хороші і погані вчинки, розуміти мораль фольклорних творів, адекватно оцінювати поведінку героїв і свої власні вчинки, розуміти сутність морально-етичних категорій, моральних норм і якостей. Провідною формою роботи виступили інтегровані заняття з різних розділів програми (художня література, розвиток мовлення, малювання). На цьому етапі використовувалися такі методи

і прийоми: розповідання фольклорних творів та коментування їх змісту, порівняльний опис і відтворення дій героїв фольклорних творів, складання розповідей за планом з наступним оцінюванням, малювання за змістом фольклорних творів, дидактичні ігри та ігрові вправи; ігрові морально-етичні ситуації, у процесі яких стимулювали старших дошкільників до самооцінки й оцінки поведінки й учинків однолітків та героїв фольклорних творів, продовжували закріплювати знання дітей щодо сутності морально-етичних категорій, норм і якостей. Провідною формою роботи виступили інтегровані заняття із різних розділів програми (художня література, розвиток мовлення, малювання).

Фрагмент заняття з художньої літератури. Етична бесіда: «Гідний вчинок»

Мета: навчити дітей розпізнавати хороші і погані вчинки, збагатити знання про етичну категорію «дружба», активізувати словник дітей прислів'ями.

Словник: Гідний вчинок, друг, товариш, товаришувати, надійність, вірність.

Матеріал: прислів'я: «Друзі пізнаються в біді», «Вірний приятель – то найбільший скарб».

Хід заняття: Вихователь показує дітям ілюстрації і розповідає про двох друзів Максима і Вадима (Див. додаток Д.3 «Справжній друг»).

Після прослуховування оповідання вихователь підсумовує: недарма кажуть: «Друзі пізнаються в біді» і «Ще вірний приятель – то найбільший скарб». Адже коли все добре, то в людини багато друзів, а коли щось трапляється погане, то відразу стає зрозумілим, хто справжній друг – той хто допоможе, порадить, або й просто поспівчуває. Зі скарбом приятеля порівнюють, тому що скарб це не тільки коштовності і гроші, а й хороше ставлення, вірність, надійність. До того ж від грошей мало користі, якщо немає близької людини, яка у скрутну хвилину прийде на допомогу.

Запитання до дітей: Як ви думаєте, чому мама Вадима так сказала? А як би

вчинив ти на місці Вадима? Чому? Чому кажуть: друзі пізнаються в біді?

Наприкінці заняття дітям пропонується скласти розповідь про свого найкращого друга, за планом: 1) як ми познайомилися, 2) чому нам цікаво разом гратися, 3) наші улюблені ігри.

Фрагмент заняття з художньої літератури. Етична бесіда: «День народження»

Мета: навчити дітей розпізнавати хороші і погані вчинки, уточнити знання про правила поведінки, про дружбу, збагатити словник дітей прислів'ями.

Словник: Подруги, подарунок, привітання, поздоровлення, ніяковіти, вибачатися, образа, зневага, приниження, справедливість.

Матеріал: прислів'я: З другом говори ввічливо і чемно: від грубого слова близький стає чужим; гостре словечко коле сердечко; бджола жалить жалом, а чоловік словом.

Хід заняття: Діти, давайте разом пригадаємо ті прислів'я, що ви знаєте, а для цього пограємо в цікаву гру «Склади прислів'я». От, наприклад, я вам називаю початок прислів'я: «Друга шукай, а знайдеш ...», а ви закінчуєте його (тримай).

Дітям пропонуються прислів'я:

Слово не горобець, вилетить... (не спіймаєш)

Друзі пізнаються в ... (в біді)

Вірний приятель, то ... (найбільший скарб)

Поводься з іншими так, як ти бажаєш, щоб вони ... (поводилися з тобою)

При горі та в лиху годину пізнаєш ... (вірну людину)

Раніше комусь помагай, а тоді вже в когось ... (поміч приймай)

Хто любить лише себе, того люди не ... (люблять) (Відповіді дітей).

Скромниця: Ой, як багато ви всього знаєте, а я от хочу розповісти історію про своїх подружок Наталку і Оленку (див. додаток Д.3)

Запитання до дітей: Чи правильно розсудила Наталка, що так буде справедливо? Чому пішла Оленка? А як би ти вчинив на місці Наталки? (Відповіді дітей).

Діти, про таких як Наталка, кажуть: гостре словечко коле сердечко, адже,

слова можуть сильно образити, поранити людину. Навіть, якщо це ненавмисно, завжди треба думати про те, що збираєтесь сказати. Запам'ятайте це прислів'я (Діти двічі повторюють прислів'я).

А ще кажуть: «Бджола жалить жалом, а чоловік словом», тобто як жало бджоли може пожалити, так само образливе, необережне слово ранить «жалить» людину. (Діти заучують прислів'я)

Дітям пропонується придумати продовження історії про Наталку і Оленку, помирити їх. (Діти виконують завдання)

Підсумовуючи заняття діти за допомогою вихователя виводять моральне правило: З другом говори ввічливо і чемно: від грубого слова близький стає чужим.

Інтегроване заняття «Пригоди Злого дракона» (розвиток мовлення, художня література, малювання)

Мета: збагатити знання дітей про скромність, навчити оцінювати вчинки інших людей і героїв фольклорних творів, розвивати мовлення дітей, збагатити словник дітей прислів'ями і образними виразами, вчити передавати кольором характер і поведінку казкових героїв (позитивних і негативних), виховувати бажання бути скромним.

Словник: Скромність, доброта, заздрість, образа, жадібність, вихваляння, зазнайство, зверхність, хвалько.

Матеріал: Професор прислів'їв, Правдолюбко, Злий дракон, фарби, пензлі, кольорові олівці, папір, фольклорні твори.

Держи голову високо, та не задирай носа; скромних скрізь поважають, а хвальків зневажають; солодка морква, та в сусідньому городі.

Хід заняття: Професор Прислів'їв: я хочу у вас, діти, попросити допомоги. У країні Злагоди трапилась одна дивна історія. У нас оселився дракон. Він уже старий, вогнем дихати не може, і ніхто його не боїться. І на добре він теж не здатний, адже у нього немає серця. От і вештається дракон околицями міста, дітей лякає, але він зовсім не злий, йому просто сумно й самотньо. Я хочу відправити його в казковий зоопарк – нехай він там свій вік

доживає, його там доглянуть, як-не-як, а тварина чарівна, шкода його. Але є одна умова, за якої його приймуть до зоопарку – він має бути скромним.

Злий дракон розповість вам, діти, про одну історію, яку недавно бачив у дворі. Двоє дітей – Петрик і Іванко – грались, у Іванка нова іграшка – машина, він постійно показував її Петрику і вихваляв: «це остання модель, вона швидка та красива, як справжня». Петрик хотів роздивитися машину, попросив Іванка дати йому в руки, а той не дав і продовжував вихвалитися. Петрик відійшов, образився, а про себе думає, от би у мене була ця машина, а не у того хвалька – Іванка, от я б тоді награвся! А Петрику нізащо б не дав, аби він знав, що треба бути скромним і добрим. Діти, подумайте, кого із хлопчиків можна назвати скромним? Чому ви так думаєте? Як чинять скромні люди? Чи правильно розсудив Петрик, що якби у нього була машина, він би теж не дав її Іванкові? Як би ви вчинили на місці Петрика, а Іванка? (Відповіді дітей).

Професор Прислів'їв підсумовує відповіді дітей: Молодці діти, так, скромний – не буде хвалитися перед товаришем своїми іграшками або іншими речами, скромний робить добрі вчинки і не чекає за це винагороди. Про це є прислів'я: «Держи голову високо, та не задирай носа», «Скромних скрізь поважають, а хвальків зневажають».

Гра: «**Скромні і хвальки**» (Див. додаток Д.7).

Хід гри: Експериментатор: Діти, запросимо Дракона зіграти разом з нами, так йому стане зрозуміліше як це бути скромним.

Професор Прислів'їв: доки ви тут грали, я віршик-чистомовку придумав, ось послушайте:

Ти-ри-ри, ти-ри-ри скромних кличемо до гри,
 Ти-ри-ри, ти-ри-ри, нам про себе розкажи,
 Ти-ри-ри, ти-ри-ри, та себе ти не хвали,
 Ти-ри-ри, ти-ри-ри, чесно правду нам скажи.
 Ить-ить-ить, скромний сам себе не хвалить,
 Ить-ить-ить, скромний друзям радість дарить
 Ить-ить-ить, скромний добрі вчинки робить,

Ить-ить-ить, він цукерки чесно ділить,

Ить-ить-ить, і до стелі ніс не зводить

(Діти повторюють чистомовку)

Наприкінці заняття діти малюють для дракона мешканців країни Злагоди: Принцесу, пані Ввічливість, Скромнинку, Хвалька і Правдолюбка, Чаклунку і самого дракона. (Дітям дається вказівка: намалювати так, аби було зрозуміло, хто хороший, добрий і скромний, а хто – ні).

До кожного малюнка професор Прислів'їв пропонує дітям пригадати якесь прислів'я, наприклад, до зображення дівчинки Скромнинки згадати прислів'я про скромність.

Фрагмент заняття з образотворчої діяльності. Аплікація «Квітка для мами»

Мета: розвивати навички взаємодопомоги, виховувати дружні стосунки.

Матеріал: Скромнинка, приладдя для виготовлення аплікації, прислів'я.

Хід заняття: Скромнинка прийшла в гості до дітей і пропонує зробити аплікацію (квітку) для мами або бабусі на восьме березня. У кожного з дітей на столах не вистачає якоїсь деталі для аплікації, або знаряддя для її виконання, проте цей предмет є у сусіда. Дітям пропонується поділитися з товаришами, вихователь заохочує дітей до співпраці і взаємодопомоги. Вихователь пропонує дітям згадати прислів'я про взаємодопомогу, які вивчались на попередніх заняттях («Де дружно, там не сутужно», «Що одному не дається, те гуртом легко береться», «Будеш супутником доброї людини – pomoже тобі за всякої днини», «При горі та в лиху годину пізнаєш вірну людину», «Раніше комусь помагай, а тоді вже в когось поміч приймай», «Хто любить лише себе, того люди не люблять»). (Діти розповідають прислів'я).

Фрагмент заняття з образотворчої діяльності. Ліплення «Маленький подарунок»

Мета: заохочувати дітей до допомоги меншим, виховувати бажання ділитися.

Матеріал: Правдолюбко, приладдя для ліплення, ілюстрації з

зображенням знайомих казкових героїв.

Хід заняття: Правдолюбко розповідає дітям, що в дітей молодшої групи не вистачає іграшок з пластиліну. Правдолюбко пропонує дітям виготовити іграшки, які зображують героїв знайомих казок з пластиліну і природного матеріалу і подарувати ці іграшки дітям з молодшої групи. Він нагадує дітям прислів'я: «По щедрості руки видно, яке серце», «Не пнишь бути найвищим, а вчись бути корисним» (Діти повторюють і заучують прислів'я).

Заняття з малювання: «Добрі вчинки»

Мета: навчити передавати за допомогою художніх засобів виразності своє ставлення до вчинків однолітків і оцінювати власну поведінку.

Матеріал: Злий дракон, Правдолюбко, кольорові олівці, 2 малюнки з зображенням дерев без листочків.

Хід заняття: Злий дракон розповідає дітям, що він став добрішим і хоче порохувати свої хороші риси характеру. Правдолюбко пропонує йому і дітям їх намалювати. Для цього кожній дитині дають малюнок з двома деревами без листочків і олівці. Пропонують назвати одне дерево своїм ім'ям і намалювати на ньому листочки за кількістю своїх добрих рис характеру. Наприклад, я слухняний, чемний, лагідний, добрий. Так само треба схарактеризувати свого друга (подругу), і намалювати на іншому дереві стільки листочків, скільки добрих рис характеру є у друга (наприклад, ввічливий, сумлінний, добрий, лагідний, дотримується обіцянок).

Наприкінці заняття проводиться гра-змагання: Правдолюбко починає раніше вивчені прислів'я про риси характеру, поведінку і дружбу: Не смійся з другого, щоб тобі... (не перепало того). Задирай голову настільки, ... (аби шапка не злетіла). Не хвались, почавши діло, а хвались, ... (закінчивши). Вірний приятель – то найбільший... (скарб). З другом говори ввічливо: від грубого слова близький, ... (стає чужим). З насмішки люди бувають, а насмішникам... (очі вилазять). Не копай іншому ями, бо й сам... (в неї упадеш). Птахи славляться піснями, люди – ... (ділами). Раніше встанеш – більше... (зробиш). Діти мають закінчити прислів'я, хто більше прислів'їв знає – той виграв.

Фрагмент заняття з розвитку мовлення. Словникова робота «Скажи навпаки».

Мета: збагачення словника дітей антонімами, що позначають морально-етичні поняття.

Матеріал: лялька Правдолюбко, чаклунка, картинки з зображенням знайомих героїв з країни Злагоди.

Словник: нахаба, капризний, нечемний, чемний.

Хід заняття: До дітей звертається Правдолюбко, якого чаклунка не пускає до країни Злагоди, тому що він не може виконати її завдання. Дітям пропонується допомогти Правдолюбкові, і, дібравши слова протилежного значення, які позначають добрі, хороші почуття, риси характеру, сказати навпаки:

злий – добрий,	брехня – (правда)
сумний – (веселий),	поганий – (хороший)
нахаба – (скромний)	неввічливий – (ввічливий)
нечемний – (чемний)	капризний – (спокійний)

(Діти виконують завдання.) Після цього діти складають описові і сюжетні розповіді за картинками з зображенням знайомих героїв з країни Злагоди за зразком вихователя.

Фрагмент заняття з розвитку мовлення. Зв'язне мовлення. Складання творчих розповідей.

Мета: заохочувати дітей пригадувати, аналізувати й оцінювати власні вчинки та поведінку однолітків, застосовувати свої знання з морально-етичних категорій і правил поведінки, доречно пригадувати і використовувати у своїх розповідях прислів'я й інші твори морально-етичної спрямованості.

Хід заняття: Дітям пропонується скласти творчі розповіді з тем:

Тема 1*. Мій найкращий друг (подруга).

Тема 2. Як я піклуюся про своїх батьків, дідуся з бабусяю.

Тема 3. Найкращий вчинок мого друга (подруги).

Тема 4. Ввічливість: а) як я приймав(ла) гостей; б) ми з батьками йдемо

у гості; в) як треба поводитись у громадських місцях (транспорті, магазинах, дошкільному закладі тощо).

Тема 5. Кого з твоїх товаришів можна назвати а) добрим, б) скромним в) чуйним.

***Примітка:** на початку кожного заняття з дітьми проводилась бесіда за темою розповіді, потім педагог пропонує план, прислів'я або інші фольклорні твори й опорні слова до теми, відповідно до них діти складають розповідь.

Наприклад, до теми: «Ввічливість. Як я приймав(ла) гостей».

План: 1) До мене прийшли гості; 2) як ми гралися; 3) я пригощав(ла) друзів; 4) прощання.

Прислів'я: Так ведеться, що гостя частують усім, що в хаті знайдеться. Чим багатіємо, тим і приймаємо. У чужому домі будь привітливий, а не примітливий.

Опорні слова: Гості, друзі, привіт, добрий день, пригощати, дякувати, запрошувати, гратися, веселитися, прощатися, бувай, до побачення, до зустрічі, приходьте ще; смачно, охайно, ввічливо, весело, чемно, обережно, скромно.

(Зразок вихователя до теми «Як я приймала гостей»: Я запросила на гостини своїх друзів. Очікуючи гостей, прибрала в кімнаті, дістала святкові чашки з серванту, постелила нову скатертину, щоб гості не подумали, що я погана хазяйка, як у примовці «Ой чим же я не хазяйка, чим не господиня? » Попросила маму купити тістечок і заварити чай. Для гостей все має бути найкраще, адже кажуть: по щедрості руки видно, яке серце, а я до своїх гостей дуже добре ставлюся і завжди їм рада. Вдягнула нову сукню. Прийшли гості – мої подруги Світланка й Оксанка. Я запросила їх до кімнати. Ми сіли пити чай, потім Оксана запропонувала подивитися новий мультфільм, а потім погралися новою лялькою, яку принесла Світланка. Потім дівчатка сказали, що вже пізно і їм час додому, вони подякували за запрошення, «приходьте ще», мені так було приємно і радісно! – відповіла я, проводжаючи гостей»).

Оцінно-рефлексивний етап

На оцінно-рефлексивному етапі уточнювались і узагальнювались знання дітей про морально-етичні категорії, моральні норми і якості; продовжували виховувати вміння оцінювати поведінку героїв, однолітків і свою власну, використовувати фольклорні твори в повсякденному житті. Формами роботи на цьому етапі виступили: заняття з художньої літератури, з малювання і повсякденне життя. Реалізовувалися такі методи і прийоми: проблемні морально-етичні ситуації та запитання, уявлюваний діалог із героями українського фольклору, написання листа позитивним і негативним героям, конкурси-змагання оцінного характеру, малювання за змістом фольклорних творів, інсценізація творів українського фольклору морально-етичної спрямованості. Наведемо приклади.

Фрагменти заняття з художньої літератури. Читання «Казки про Морозка»

Мета: уточнити уявлення дітей про ввічливість і правила поведінки, закріпити вміння оцінювати поведінку героїв казки і однолітків.

Словник: чемна, сором'язлива, сумлінна, нахабна, вихована, нечемна, невихована, груба, лінива.

Матеріал: Казка про Морозка, прислів'я: хто любить лише себе, того люди не люблять; тій людині пошана, яка для інших живе.

Хід заняття: Вихователь читає дітям казку про Морозка. Після чого проводиться бесіда за змістом казки. Запитання: чому Морозко дідовій дочці дав золото і срібло, а бабиній – бурульки і сніг? Чи можна назвати бабину дочку чемною, вихованою? Чому? А дідову? (Діти відповідають) Після бесіди вихователь підсумовує: Добрій, роботящій дівчині – дідовій дочці, за скромну поведінку, за те, що вона не жалілася, що їй холодно, що стомилася, за її чесну працю Морозко винагородив її, хоча вона й не очікувала такої винагороди. Бабина дочка, навпаки, тільки за подарунками й прийшла до Морозка, вона лінувалася, не працювала, поводитися зухвало, от і одержала справедливу нагороду – бурульки і сніг. Діти пригадайте, які прислів'я чи приказки ви знаєте про ввічливість? (Діти розповідають).

Вихователь пояснює дітям сутність прислів'їв і пропонує їх вивчити: хто любить лише себе, того люди не люблять – людина яка любить лише себе, ні про кого не піклується, нікому не допомагає, вона все робить тільки для себе, аби їй було добре, тому й люди її не люблять. А за що її любити, якщо вона нічого не робить корисного для інших? Прислів'я: «Не копай іншому ями, бо й сам в неї упадеш» означає, що не можна робити людям зла, бо те саме може статися з тобою. (Діти повторюють прислів'я).

Заняття з малювання: «Хто тобі більше подобається?»

Мета: закріпити знання й уміння дітей передавати фарбами характер позитивних і негативних казкових героїв, доречно пригадувати прислів'я та приказки про дружбу.

Матеріал: ляльки принцеса Доброслава і зла чаклунка, фарби, пензлі, олівці й папір.

Хід заняття: Вихователь пропонує дітям намалювати ляльок принцеси Доброслави і чаклунки, а перед цим просить пригадати їх вдачу і характер, і спробувати показати його на малюнку. Наприкінці малювання діти розглядають і коментують свої малюнки, пригадують прислів'я.

Дидактична гра: «Знайди хатку для кожного»

Мета: продовжувати вчити дітей оцінювати поведінку героїв українських народних казок, закріпити знання дітей щодо фольклорних творів.

Матеріал: лялька Правдолюбко, роздатковий матеріал: зображення знайомих фольклорних персонажів: позитивних (дідова дочка, Вовк-панібрат, Котик, Івасик-Телесик та інші) і негативних (бабина дочка, Лисичка-сестричка, мишенята, відьма, баба Яга та інші); сині і червоні конверти.

Хід гри: Правдолюбко розповідає дітям, що у країні казок трапилось непорозуміння. Якийсь невмілий чарівник переплутав усіх героїв: хороших і поганих. І от тепер вони всі разом, а їх треба розподілити по їх хаткам: добрих і злих казкових героїв треба розкласти по конвертах: у червоний – хороших, добрих, а в синій – злих, недобрих. Пояснити свій вибір, тобто оцінити поведінку казкового персонажу, схарактеризувати його (роботяща, лінива тощо).

Дидактична гра «Квіти для сестер»

Мета: визначити вміння об'єктивно і критично оцінювати власну поведінку.

Матеріал: ляльки: Скромниця Добряночка, Веселунка, Вередунка, три квітки вирізані з паперу різні за формою і розміром квіти: 1 квітка з багатьма пелюстками різних яскравих кольорів (великого розміру), квітка на 5-7 пелюсток, розфарбована в два кольори (середня) і сіра квітка з трьома пелюстками (маленька).

Хід гри: Скромниця розповідає дітям історію: В одному дворі жили три дівчинки: Добряночка, Веселунка, Вередунка, які завжди разом грались і були справжніми друзями. Але поводитися вони по-різному. Добряночка – дуже хороша, завжди добре себе поводи́ла, допомагала мамі і татові вдома, допомагала виховательці в дошкільному закладі, навіть тоді, коли їй цього не хотілось. У неї багато друзів, вона ні з ким не свариться, нікого не ображає. Добряночка завжди ділиться своїми іграшками та цукерками з іншими, часто придумує веселі і цікаві ігри і всіх запрошує гратися. Вона чесна, говорить правду і дуже скромна – ніколи не хвалиться! А також допомагає своїм друзям, коли бачить, що їм потрібна допомога і не чекає доки до неї звернуться, а сама пропонує допомогти.

Діти, подумайте, як про неї можна було сказати, що вона вірний друг? (Діти відповідають, пригадують приказки і прислів'я, наприклад: Вірний приятель — то найбільший скарб; Старий друг краще нових двох та ін.).

На день народження до Добряночки прийшла фея і подарувала їй велику гарну квітку, на якій стільки пелюсток – скільки вона зробила добрих справ за цей рік, і скільки в неї чеснот і гарних рис характеру. Ця квітка – чарівна, – сказала фея, – вона виконує бажання.

Скромниця показує дітям велику паперову квітку з різнокольоровими пелюстками.

У Добряночки є подруга Веселунка, теж хороша дівчинка, але інколи вона буває недоброю. Вона також допомагала батькам і виховательці, якщо ті про це просили. Іноді їй дуже хотілось гратися, а допомагати не подобалося. У неї було багато друзів, але не стільки, як у Добряночки. Вона дружила переважно з тими,

хто давав їй свої іграшки, або в чомусь допомагав, хоча сама не завжди ділилася з друзями іграшками або солодощами. І її прозвали – Веселунка бо дуже весела й нежадібна, Веселунка чутлива дівчинка і втішає тих, кому погано, якщо у неї у самої хороший настрій. Діти як про неї можна сказати? Чи знаєте прислів'я, або інші твори, де йдеться про веселих і добрих дітей? (Відповіді дітей) Отже, у цієї дівчинки є добрі і погані вчинки. Тому фея подарувала їй меншу квітку, в якій менше яскравих пелюсток, що виконують бажання.

(Скромниця дає дітям другу квітку, меншу, не таку гарну і яскраву, як попередня.)

У цих двох дівчаток була подруга – Вередунка. Вона також хороша, але вона ніколи не допомагає ні батькам, ні виховательці, а більш за все вона любить гратися. Все, що її просили зробити, робила як-небудь, аби скоріше закінчити. Ділитися своїми іграшками та іншими речами вона не любила, а чужі іграшки відбирала в дітей. Подруг у неї майже немає, вона часто вередує, дражнить дітей і сміється, якщо хтось плаче. Діти, а які прислів'я чи приказки ви знаєте про тих, хто сміється з інших? Як ви думаєте, яку квітку подарувала б дівчинці Скромниця? Чому? (Відповіді дітей).

Дітям пропонується розглянути ці три квітки, і відповісти: на запитання: Як ти думаєш, які у тебе бувають вчинки? Яку б з цих квіток подарувала б тобі фея? Яка з них тобі подобається найбільше? Чому? (Відповіді дітей).

Гра «Чарівні сходи»

Мета: закріпити знання фольклорних творів, вміння висловлювати своє ставлення до змісту казки, вчинків героїв, продовжувати виховувати скромність і доброту.

Матеріал: панно із зображенням сходів з кольоровими шаблями (кольору веселки); набір ляльок – сім гномів.

Хід гри: Вихователь розповідає дітям, що добрі і погані вчинки можна позначити кольором. Від добрих вчинків, або при зустрічі з доброю людиною нам стає добре, ніби на душі тепліше, а відтак, добру відповідають теплі кольори: червоний, жовтогарячий, жовтий. А про поганих, злих людей кажуть,

що вони холодні (для зразка можна нагадати дітям про Снігову королеву), отже, їм відповідають холодні кольори: синій, блакитний, фіолетовий.

Вихователь розповідає дітям, що веселка, яку всі вони не раз бачили після дощу – це міст для маленьких гномів. У кожного з них свій колір веселки, вони по ньому мандрують, а ще вони постійно миють і натирають веселку, аби вона завжди вигравала всіма кольорами. Чаклунка зачаклувала гномів аби вони забули, де чий колір і недоглядають за веселкою. Дітям пропонується розставити гномів по їх шаблях. Кожен гном – це якесь почуття, чи риса характеру. Вихователь називає гномів: Скромність, Чесність, Доброта, Гостинність, Заздрість, Вихваляння, Ввічливість, і пропонує дітям розподілити хороших гномів на теплі відтінки, а поганих – на холодні.

Крім того, зазначимо, що у повсякденному житті з дітьми розігравались народні ігри: «Редька», «Лис», «В гороховій скрині», «Кіт та миші», «Перепілка» тощо (див. додаток Д). Влаштувались вечори фольклору, розваги «Веселий ярмарок» (див. додаток Д.9) на яких діти пригадували, розповідали напам'ять малі фольклорні жанри морально-етичної спрямованості, розгадували кросворди за текстами українських малих фольклорних жанрів, інсценували й драматизували твори морально-етичного змісту (див. додаток Д.9). Проілюструємо прикладом.

Кросворд (Див. додаток Д.9).

Мета: закріпити знання дітей про прислів'я, активізувати словник дітей.

Матеріал: Кросворд, Правдолюбко, професор Прислів'їв.

Хід заняття: Вихователь: Діти, сьогодні ми з вами будемо розгадувати кросворд, а наші друзі з країни Злагоди послухають, чи добре ви запам'ятали прислів'я, які з ними розучували (див. додаток Д.9).

Гра-інсценізація української народної казки Рукавичка.

Мета: розвивати в дітей діалогічне мовлення, виховувати дружні стосунки.

Матеріал: ширма із зображенням рукавички, шапочки (маски) із зображенням діда, мишки, собачки, жабки, зайчика, лисички, вовчика, кабанчика і ведмедя, прислів'я.

Хід гри: Дітям роздають атрибути до казки «Рукавичка» і пропонують

розіграти виставу за народною казкою «Рукавичка». Завчасно вихователь проводить бесіду на тему «Друзі в казці Рукавичка», під час якої розповідає дітям, що треба бути гостинним і привітним, допомагати один одному, от як звірята в казці «Рукавичка», потім діти вивчили свої ролі.

Після вистави вихователь підсумовує: Ось так, у казці семеро звірів влізли в дідову рукавичку, адже всі вони приязно, по дружньому ставилися один до одного, як-то кажуть «Де дружно, там не суதுжно». (Діти повторюють прислів'я).

2.3. Порівняльна характеристика рівнів сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору

Метою прикінцевого етапу експерименту було з'ясування ефективності розробленої методики з морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору. Експеримент проводився аналогічно констатувальному етапу.

Результати виконання дітьми експериментальних завдань, спрямованих на визначення обізнаності дітей з морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами подано в табл. 2.8.

Таблиця 2.8

Обізнаність дітей з морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами (у %)

Етапи	Групи	Бали					Середній бал (X_e) і (X_k)
		4	3	2	1	0	
Констатувальний	Експериментальна	-	28	22,5	8	41,5	1,37
	Контрольна	-	27	24	9	40	1,38
Прикінцевий	Експериментальна	56,5	26	8,5	4	5	3,18
	Контрольна	16	31	13	8	32	1,91

Як засвідчує таблиця, в обізнаності дітей з морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами в експериментальних групах відбулися значні позитивні зміни. Так, 87,5% дітей експериментальних і 60% – контрольних груп – обізнані з морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами.

З них, 4 бали отримали – 56,5% дітей експериментальних і 16% – контрольних груп. Порівняємо відповіді дітей з експериментальних груп до і після проведення експерименту: (дружба) «Ведмедик мав заходити до Їжачка в гості, аби той не сумував» (Діма К., експериментальна група, до навчання 3 бали), «Ведмедик повівся не як справжній друг, лише той друг, хто в біді не кидає. Коли все у людини добре – у неї багато друзів, а як трапиться якась нещастя, то з нею залишаються тільки справжні друзі, які хочуть не тільки разом погратися, а й допомогти, щось для друга зробити добре, корисне. Про це є приказка: «Друг пізнається в біді» (Діма К., після навчання). «Ведмедик мав відвідати Їжачка і посидіти з ним» (Оля М., експериментальна група, до навчання, 3 бали). «Як вірний друг, Ведмедик мав відвідувати Їжачка, бо друзі співчують одне одному, якщо трапилося щось погане, тож Ведмедику треба було заходити до Їжачка, розважати і піклуватися про нього, але він не знав, що таке дружба, от і не відвідав Їжачка, про нього можна сказати, що «При горі та в лиху годину пізнаєш вірну людину» (Оля М., після навчання).

Порівняємо відповіді дітей щодо морально-етичної категорії «доброта», так до навчання діти сказали, що: «Бути добрим – це значить щось хороше робити для своїх друзів, батьків, усім ділитися з ними, не сваритися» (Жанна В., ЕГ). Після навчання (Жанна В., ЕГ): «Доброта – це те що допомагає людині робити хороші, добрі вчинки, допомагати людям, бути чуйним, ділитися з іншими своїми речами. Добра людина намагається не робити поганих вчинків, нікого не ображати, не засмучувати. Про добру людину кажуть, що «вона надійніше кам'яного мосту». До навчання: «Добра – це хороша людина» (Олег Д., ЕГ). Після навчання: «Добра людина робить добрі вчинки, не жадібна, не бере чужих речей без дозволу, не обманює, не ображає і намагається не

засмучувати людей, добру людину всі поважають. Про таких людей кажуть: добра душа, добре серце».

Щодо морально-етичної категорії «повага», то до навчання діти відповідали так: «Поважати треба дідусів і бабусь, поступатися їм місцем, допомагати їм, бути з ними ввічливими» (Андрійко В., ЕГ, 3 бали), після навчання: «Повага це добре, шановне ставлення до дорослих: батьків, дідуся, бабусі, літніх людей. Дорослим, особливо літнім людям треба казати «Ви», це значить, що я їх поважаю. Поважають не всіх людей, а тільки тих, хто на це заслуговує: хто добрий, чесний, ще кажуть: людина гідна поваги. Тому й кажуть: «Тій людині пошана, яка для інших живе».

Щодо морально-етичної категорії «співчуття», то діти відповіли наступним чином: «Не можна шуміти, доки бабуся не встане» (Олена М., експериментальна група, до навчання, 3 бали). «Наталка мала почекати доки бабуся прокинеться, адже вона стомилася, і вона старенька, їй треба співчувати, адже коли комусь погано, людина хворіє, або стомлена, її слід пожаліти, піклуватися, або хоча б не заважати» (Олена М., після навчання). «Бабуся дівчинку пожаліла, аби вона далі гралася, не хотіла щоб Наталку сварили» (Олег Ж., експериментальна група, до навчання, 3 бали). На порівняльному етапі відповідь була більш повною: «бабуся Наталку любить, вона знала, що Наталка не навмисне її розбудила, вона просто не розуміла, що так не можна робити, тому бабуся і не захотіла, аби Наталку сварили. А Наталці можна дати пораду: «Поводься з іншими так, як ти бажаєш, щоб вони поводитися з тобою», їй би теж було неприємно, якби вона спала, а її розбудив чийсь гамір» (Олег Ж., після навчання).

Наведемо приклад відповідей дітей щодо моральної якості «ввічливість»: «ввічлива людина – гарно поводиться, вітається і каже дякую» (Сашко Б., експериментальна група, до навчання, 3 бали), «Ввічлива людина знає «чарівні слова (добрий день, дякує на добраніч та ін.)» і не забуває їх казати, знає правила поведінки: не можна розмовляти під час їжі, коли розмовляєш, не можна розмахувати руками, бігати, не можна перебивати, коли хтось

розповідає. З ввічливою людиною приємно розмовляти, бо «Ввічливий всякому приятель» (Сашко Б., експериментальна група, після навчання). «Ввічливий знає чемні слова» (Маша О., експериментальна група, до навчання, 3 бали), «Ввічлива людина, завжди привітна, не кричить, чемно розмовляє, поступається місцем стареньким, допомагає їм, охайна, не лається, перед тим як щось сказати, завжди подумає, бо випадковим словом можна когось образити, кажуть: «Слово – не горобець, вилетить не спіймаєш», а ще «Бджола жалить жалом, а чоловік словом», тому треба бути обережним зі словами» (Маша О., ЕГ, після навчання).

На запитання щодо гостинності, на початку дослідження більшість відповідей мала такий вигляд: треба вітатися, дякувати за частування і казати до побачення, наприклад: «Зайшла – треба привітатися, а коли йдеш – сказати до побачення» (Оксана Л., експериментальна група). Після навчання ми отримали наступні відповіді: «На гостини треба йти гарно і чисто вдягнутою, при зустрічі – привітатися, подякувати за запрошення, не можна в чужій квартирі без дозволу все роздивлятися, брати чужі речі, бо «У чужому домі будь привітливий, а не примітливий», не можна надто голосно розмовляти, треба подякувати за частування, за столом бути охайною, не смітити» (Оксана Л., експериментальна група, після навчання). «Віні Пух мав перестати їсти, бо це негарно» (Жанна Л., експериментальна група, до навчання), «Віні Пух мав запросити П'ятачка до столу, пригостити, а коли вони разом пообідають – тоді вже йти гратися, тоді б П'ятачок не образився, а так виходить, що Віні Пух жадібний, не захотів пригостити друга, і той мав чекати доки Віні Пух поїсть, а «По щедрості руки видно, яке серце», виходить Віні Пух не щедрий і не гостинний» (Жанна Л., експериментальна група, після навчання).

Скромність до навчання діти розуміли, як: «Хорошу людину називають скромною, бо вона добра» (Михайлик Ш., експериментальна група, до навчання, 3 бали), після навчання: «Скромний це той, який, зробивши щось хороше, корисне для інших, не буде цим вихвалитися, скромний робить добрі вчинки і не чекає, коли його почнуть за це хвалити. Про скромних кажуть: «Не

слова красять людину, а її справи» (Михайлик Ш., експериментальна група), «Скромна – це слухняна дитина» (Оленка Д., експериментальна група, до навчання), «Скромна дитина, це та, яка не хвалиться новими іграшками, або речами, вона допомагає іншим, робить добрі вчинки і не чекає, коли їй за це подякують. Скромному незручно, коли його хвалять, він добрий, ніколи з інших не сміється, завжди друзям допомагає. Хороше бути скромним бо «Скромних скрізь поважають, а хвальків зневажають» (Оленка Д., експериментальна група, після навчання).

Моральні якості «чесність» і «правдивість» більшість дітей до навчання ці поняття характеризували як: «чесний (правдивий) завжди каже правду» (Ліда С., експериментальна група, до навчання). Після навчання ми отримали такі відповіді: «Правдивий, це той, хто каже правду, навіть, якщо його за це будуть сварити, він сміливий, його всі люблять, у нього багато друзів, а чесний, це те саме, що й правдивий, він ще й ніколи не бере чужого без дозволу, навіть якщо про це ніхто не дізнається, ніколи не обманює. Про чесних кажуть, що «Чесному всюди честь», і ще «Правда світліша за сонце» (Ліда С., після навчання).

Моральну норму «турбота про молодших» до навчання діти розуміли як: «Якби зайчик турбувався про сестричку, він би залишився біля неї і давав їй ліки» (Андрійко В., ЕГ); після навчання: «Турбота це піклування про менших братиків і сестричок, або слабких, хворих, бажання їм допомогти, розважити, захистити. Про мене турбуються батьки, а я теж маю про когось турбуватися. У мене немає братика або сестрички, але коли мій друг захворів, я його провідував, турбувався про нього»

Щодо моральної норми «взаємодопомога», то до навчання діти відповідали так: «Ведмедик допоміг Зайчику, а той йому, у відповідь, теж допоміг огорожу лагодити, це взаємодопомога, а Вовчик не захотів допомогти друзям, от і вони йому відмовили» (Вадим М., ЕГ). Після навчання: «Взаємодопомога – це допомога одне одному між друзями, або допомога батькам, рідним, але не треба відразу чекати, от я допоможу другові і він мені у відповідь має щось зробити, віддячити, ні допомагати треба не чекаючи на винагороду, від душі, як кажуть

«Раніше комусь помагай, а тоді вже поміч приймай».

3 бали отримали – 26% дітей експериментальних і 31% – контрольних груп, наведемо приклади відповідей дітей: про дружбу: «Друзі разом весело граються, їм не нудно разом, а головне, вони в біді допомагають, коли щось потрібно, друзі виручають одне одного» (Павло Г., з експериментальної групи, до навчання не міг відповісти на запитання). «Доброта це коли робиш добрі справи, людям допомагаєш, нікого не ображаєш» (Сашко Ф., ЕГ, до навчання не міг відповісти на запитання). «Ввічлива, це чемна, привітна людина, така людина поважає стареньких, допомагає їм, завжди вітається» (Ніна М., ЕГ, після навчання), до навчання сказала, що: «Ввічливий стареньким місцем поступається». Гостинність після проведення експерименту діти розуміли, як: «Коли прийшов до когось, треба привітатися, бути охайним, їсти акуратно, чемно розмовляти, не розмахувати руками, за частування дякувати» (Аліна С., експериментальна група), до навчання сказала: «Гостинність це коли приходять гості, або ти йдеш на гостини, треба гарно вдягатися». «Віні Пух повівся не гарно, не як друг і хазяїн, він мав пригостити П'ятачка і вибачитись за затримку» (Льоня У., експериментальна група), до навчання дитина не відповідала на запитання. Щодо скромності, то діти відповіли так, наприклад: «Скромні не хваляться, про них кажуть «Не хвались, почавши діло, а хвались, закінчивши» (Сніжана Р., експериментальна група, після навчання, до навчання відповідала «що скромний – це бідний»). Чесність, правдивість: «Казати правду й все чесно робити, це дуже добре і почесно, таких людей всі поважають, інколи буває складно, казати правду, адже вона буває неприємною, але чесні люди все одно не брешуть, от за це їх поважають» (Влад Н., ЕГ, після навчання); «Чесний не бреше, завжди про все розповідає, каже правду, про чесних кажуть «всюди честь» (Вітя Р., ЕГ, після навчання, а до навчання було 0 балів). «Взаємодопомога – це допомога одне одному між друзями, чи родичами, треба допомагати, коли комусь це потрібно, тоді й тобі допоможуть» (Оленка Г., ЕГ, до навчання не могла відповісти на запитання).

2 бали отримали 8,5% дітей експериментальних і 13% – контрольних груп,

за такі відповіді: «дружба це добре, у мене багато друзів» (Юля М., експериментальна група) до навчання не могла відповісти на запитання. «Поважати треба стареньких, поступатися їм місцем» (Лія А., ЕГ). «Скромний не хвалиться» (Іванко В., експериментальна група, після навчання), або «Скромність – це з казки дівчинка, а ще так хороших дітей називають» (Оксана М., експериментальна група, після навчання). Зауважимо, що ці відповіді майже не відрізнялися від тих, які ми отримали на констатувальному етапі дослідження, проте, на прикінцевому етапі так відповіли діти, які на початку дослідження взагалі не відповідали на запитання, або відповідали неправильно, що підтверджує позитивну динаміку у формування морально-етичної вихованості старших дошкільників засобами українського фольклору.

1 бал отримали – 4% дітей експериментальних і 8% – контрольних груп.
0 балів отримали – 5% дітей експериментальних і 32% – контрольних груп.
Середній бал, за показником «Обізнаність дітей з морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами» становив 3,18 в дітей експериментальних і 1,91 в дітей контрольних груп.

Результати виконання дітьми експериментальних завдань, спрямованих на визначення обізнаності дітей з фольклорними творами морально-етичної спрямованості подано в табл. 2.9.

Таблиця 2.9

**Обізнаність дітей із фольклорними творами
морально-етичної спрямованості (у %)**

Етапи	Групи	Бали					Середній бал (X_e) і (X_k)
		4	3	2	1	0	
Констату- вальний	Експериментальна	-	11,5	10,5	9	69	0,65
	Контрольна	-	11	10	8	71	0,62
Прикін- цевий	Експериментальна	36,5	32	14	10,5	7	2,51
	Контрольна	4	13	11	15	57	0,92

Як засвідчує таблиця, на прикінцевому етапі з фольклорними творами морально-етичної спрямованості обізнані більшість дітей (82,5%) експериментальних і лише 28% – контрольних груп. Так, 4 бали отримали – 36,5% дітей експериментальних і 4% – контрольних груп.

3 бали отримали – 32% дітей експериментальних і 13% – контрольних груп, 2 бали – 14% дітей експериментальних і 11% – контрольних груп, 1 бал отримали – 10,5% дітей експериментальних і 15% – контрольних груп, 0 балів – 7% дітей експериментальних і 57% – контрольних груп. Середній бал, за показником обізнаність дітей з фольклорними творами морально-етичної спрямованості, становив 2,51 в дітей експериментальних і 0,92 в дітей контрольних груп.

Зауважимо, що у порівнянні з констатувальним етапом експерименту відповіді дітей набули докладності, оповідальності, діти із задоволенням розповідали свої улюблені фольклорні твори, пояснюючи, про що в них йдеться і в яких ситуаціях вони доречні (як, наприклад, мирилки, утішки) проте, в поодиноких випадках, плутали один фольклорний твір з іншим, особливо це стосується мирилок (починали розповідати одну, наприклад: «Помирись, помирись і ніколи не сварись. ... Будемо з тобою, як риба з водою, ... я тобі дам пиріжок» (Ганна М., ЕГ), у цій «мирилці», дитина поєднала три твори. Те саме стосується й утішок і колисанок.

Щодо знань дітей фольклорних творів морально-етичного змісту, то вони значно збагатилася: мирилками, скоромовками, прислів'ями і приказками. Зокрема діти розповідали казки, як: «Лисиця і журавель», «Рукавичка», «Лисиця і Вовк», «Круть і Верть», «Пан Коцький», «Яйце-райце», «Котигорошко», «Про Котика і Півника», «Івасик-Телесик», «Кривенька качечка», «Морозко», «Бабина і дідова дочка», «Хвалькувата муха» та інші. Діти обізнані з такими народними іграми: «Щітка маленька», «Горю-дуб», «В горохової скрині», «Маринка», «Кіт та миші», «Залізного ключа», «Гуси», «Перепілка», «Бочечка», «Хованки», «Квочка», «Рівчачок», «Ой, на горі жито». Пісні: «Ходить гарбуз по городу», «Ой у полі, ой у полі...», «Грицю, Грицю, до роботи», «Ладки, ладки», «Не вчися, коте, красти», «Подольночка», «Ой, гоп,

дини-дини», «Коровай, господарю, викупай», «Грушка», а також колискові пісні: «Ходить сон коло вікон», «Ходив кіт по горі», «Колишися, колисонько», щедрівки, колядки. Щодо колісанок і утішок, то здебільшого дітьми експериментальних груп згадувалися такі: «Пішла киця по водицю», «Мати сина колихала», «Ой, ти коте рябку» і «Котику сіренький», «Не плач, киця принесе калач», «Дрібен дощик стукотить». Серед загадок найчастіше згадувалися такі: «Не колода і не пень...», «Що на світі наймудріше?», «Що на дзеркало похоже?» та «Її багато не буває». Найпоширенішими серед згадуваних дітьми прислів'їв і приказок були: (доброта) «Добра людина надійніше кам'яного мосту», «Не слова красять людину, а її справи», «Хто людям добра бажає, той і собі має»; (чесність і правдивість) «Зароблений сухар краще краденого бублика», «Чесному всюди честь»; (дружба) «Вірний приятель – то найбільший скарб», «Дружба, мов дзеркало, розіб'єш – не склеїш», «Друзі пізнаються в біді», «Не май сто рублів, а май сто друзів», «Нових друзів наживай, а старих – не забувай», «Старий друг краще нових двох»; (взаємодопомога) «Поводься з іншими так, як ти бажаєш, щоб вони поводитися з тобою», «Птахи славляться піснями, люди – ділами», «Раніше комусь помагай, а тоді вже в когось поміч приймай»; (ввічливість) «Будь добрим слухачем, будеш добрим оповідачем», «Від грубого слова близький стає чужим», «Ввічливий кожному приятель», «Слово – не горобець, вилетить не спіймаєш»; (гостинність) «В чужому домі будь привітливий, а не примітливий», «З того як частують гостей видно щедрість господарів»; (скромність) «Держи голову високо, та не задирай носа», «Не кажи «гоп», поки не перескочив», «Не смійся з другого, щоб тобі не перепало того», «Скромних скрізь поважають, а хвальків зневажають», «Хто сам хвалиться, той кається», (повага і турбота) «Дітки плачуть, а в матері серце болить», «Тій людині пошана, яка для інших живе», «Хто людей не поважає, сам поваги не має», «Шануй батька і матір і тебе шануватимуть». Діти розповіли такі лічилки: «Котилася торба з високого горба...», «А між нами, хлопчиками...», «Весела лічилка». Щодо примовок, то серед них повторювалися такі: «Пирого – обідові вороги», «Не хочем ми того»,

«Антошку! Їж потрошку», «Ой чим же я не хазяйка», «Будь добрим слухачем, будеш добрим оповідачем», «Чуже миле, своє наймиліше». Діти засвідчили обізнаність зі скоромовками: «На печі, на печі», «Дівчинка Люба», і «Семен сказав своїм синам», «Бук бундючивсь перед дубом», «Гостювати йшла стоніжка», «Катерина і Андрій», «Раз Варвара та Дем'ян», «Вередували вереднички». На вимогу пригадати мирилку діти експериментальних груп найчастіше називали мирилки: «Мир-миром пироги з сиром...», «Подвір'ям курочка ходила», «Через тин вишня похилилася», «Миристь, миристь, та більше не сварись», «Не штовхайся і не бийся», «Сиділи на ганку, лизали сметанку», «Помирімося, помирімося», «Подружимося, подружимося і ніколи не сварімося», «Летів горобець, нашій сварці – кінець». Діти обізнані із забавлянками: «Як тобі ім'я?», «Два ведмеді, два ведмеді», «Ласочка, ласочка, де ти була?», «Гойда, гойда, гойдала», «Гопа, гопа, гопа-чуки» і «Сорока-Білобока», «Дід ходить по горі», «Два кокотки жито молотили», «Хто попереду», «Ласочка, ласочка, де була», «Зайчику, зайчику, де ти бував?», «Посварились за кисіль, що наївся Василь».

Результати виконання дітьми завдань, спрямованих на з'ясування розуміння дітьми моралі фольклорних творів, подано в табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Розуміння дітьми моралі фольклорних творів (у %)

Етапи	Групи	Бали					Середній бал (X_e) і (X_k)
		4	3	2	1	0	
Констату- вальний	Експериментальна	8,5	28,5	10	36,5	16,5	1,76
	Контрольна	7	31	11	34	17	1,77
Прикін- цевий	Експериментальна	44,5	27,5	15,5	2,5	10	2,94
	Контрольна	21	24	10	9	36	1,85

Як свідчать результати виконання дітьми завдань, мораль фольклорних творів розуміють 87,5% дітей експериментальних і 55% – контрольних груп.

З них 4 бали отримали – 44,5% дітей експериментальних і 21% – контрольних груп. Дітям пропонувалися казки «Лисиця і Журавель» і «Хвалькувата муха». На запитання: «Чи можна назвати Лисицю і Журавля справжніми друзями?» діти експериментальних груп відповіли: «Ні, вони не справжні друзі, бо думали тільки про себе, не розуміючи одне одного, адже вони різні, і якби турбувалися один про одного, то подумали б про частування, їстівне і смачне для гостя. Журавель поставив би Лисичці каші у тарілці, а вона йому – їжу в глечичку. Тоді б вони не посварилися і були б хорошими господарями, бо «З того як частують гостей видно щедрість господарів», а так виходить, що вони похизувалися і образили один одного» (Света У., експериментальна група). Зауважимо, що в контрольній групі більшість дітей сказали, що Журавель і Лисиця друзі, не визначаючи морального змісту казки. Мораль казки «Хвалькувата муха», діти експериментальних груп зрозуміли так: «Муха погано вчинила, бо вона хвалилася тим, чого не робила, казала неправду. Про неї можна сказати, що вона не чесна і нескромна, а таких кажуть: «хто сам хвалиться, той кається», а ще кажуть: «Не хитруй, не мудруй, а чесно працюй» (Юля У., експериментальна група). В контрольній групі ми отримали такі відповіді: «Муха хвалиться і бреше, адже це не вона опрала, а воли» (Іванко Г.). Дітям пропонувалися прислів'я: «Слово – не стріла, а глибше ранить», «Дітки плачуть, а в матері серце болить», «Хто людей не поважає, сам поваги не має». Для прикладу наведемо відповіді дітей експериментальних груп: «Словом можна образити людину, завдати болю (Слово – не стріла, а глибше ранить) (Ліля В., експериментальна група). Діти в контрольних групах відповіли більш стисло: «Так кажуть, коли когось образили» (Слово – не стріла, а глибше ранить). Прислів'я «Хто людей не поважає, сам поваги не має» діти експериментальних груп здебільшого розуміють, як: «Якщо не поважаєш інших людей, то і тебе не будуть поважати, тож треба добре ставитись до інших людей, поважати їх, бути ввічливим, особливо з літніми людьми, добрим, допомагати людям, тоді й до тебе будуть добре ставитись, поважатимуть» (Настя К.). В контрольних групах відповіді були більш лаконічними,

наприклад: «Людей треба поважати, особливо стареньких (Хто людей не поважає, сам поваги не має) (Сашко Д., контрольна група).

3 бали отримали 27,5% дітей експериментальних і 24% – контрольних груп. 2 бали отримали 15,5% дітей експериментальних і 10% – контрольних груп. 1 бал отримали 2,5% дітей експериментальних і 9% – контрольних груп. 0 балів у 10% дітей експериментальних і 36% – контрольних груп. Середній бал, за показником розуміння дітьми моралі фольклорних творів, становив 2,94 в дітей експериментальних і 1,85 в дітей контрольних груп.

Результати виконання дітьми завдань, спрямованих на виявлення вміння дітей співчувати героям казок подано в табл. 2.11.

Таблиця 2.11

Уміння старших дошкільників співчувати героям казок (у %)

Етапи	Групи	Бали					Середній бал (X_e) і (X_k)
		4	3	2	1	0	
Констату- вальний	Експериментальна	17	36	21	-	26	2,18
	Контрольна	19	38	20	-	23	2,3
Прикін- цевий	Експериментальна	47	25	23	-	5	3,09
	Контрольна	20	43	27	-	15	2,63

Як засвідчує таблиця, 95% дітей ЕГ і 90% – КГ виконали завдання. Так, 4 бали на прикінцевому етапі у 47% дітей експериментальних і 20% – контрольних груп. Порівняємо відповіді, отримані нами до і після навчання: (Казка «Кривенька качечка») «Мені качечку жалко, у неї ніжка болить, а ще й гніздечко забрали» (Галя Ш., експериментальна група, до навчання), після навчання відповідь змінилася: «Шкода Кривеньку качечку, але й діда з бабою теж, бо вони залишились самі, про них нікому піклуватися, нікому допомогти, а вони вже старенькі, їм самим важко жити, а у них нікого немає. Тому вони й спалили гніздечко, але ж вони це ненавмисне зробили, просто дід з бабою хотіли, щоб у них була дочка, аби вона завжди була з ними і нікуди від них не

полетіла, не покинула їх». Наприклад: Галя Н., ЕГ, до навчання 3 бали: «Мені шкода Вовка (з казки «Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат»), бо його Лисичка обманула»; після навчання: «Я співчуваю Вовкові, він повірив Лисичці, а вона його обманула, вона вчинила нечесно, а це негарно. Вовка побили, він за свою довірливість постраждав, мені його дуже шкода».

3 бали отримали 25% дітей експериментальних і 43% – контрольних груп. 2 бали отримали 23% дітей експериментальних і 27% – контрольних груп. 0 балів у 5% дітей експериментальних і 15% – контрольних груп. Середній бал склав 3,09 в дітей експериментальних і 2,63 в дітей контрольних груп.

Результати виконання дітьми завдань, спрямованих на виявлення здатності дітей піклуватися про молодших, поважати старших подано в табл. 2.12.

Таблиця 2.12

**Здатність старших дошкільників піклуватися
про молодших, поважати старших (у %)**

Етапи	Групи	Бали					Середній бал (X_e) і (X_k)
		4	3	2	1	0	
Констату- вальний	Експериментальна	-	38,5	31	5	25,5	1,83
	Контрольна	-	36	32	6	26	1,78
Прикін- цевий	Експериментальна	44,5	28	15,5	4	8	2,97
	Контрольна	21	25	32	10	12	2,33

Як засвідчили дані таблиці, піклуватися про молодших і поважати старших здатні 88% дітей експериментальних і 78% – контрольних груп.

З них 4 бали отримали 44,5% дітей експериментальних і 21% – контрольних груп. Наприклад, на констатувальному етапі ми здебільшого отримали такі відповіді: «Максим вчинив погано, не можна сміятися над старенькими, їх треба поважати» (Толя С., експериментальна група, 3 бали), тобто діти розуміли, що поведінку хлопчика не можна назвати схвальною, але не змогли пояснити чому. Після навчання відповіді стали більш докладними й

обґрунтованими: «Стареньких людей треба поважати, піклуватися про них, допомагати, над ними не можна сміятися і ображати. Людині, яку поважаєш треба казати «Ви», бути з нею ввічливим, поступатися місцем, допомагати за необхідності. А Максим не поважає інших, він неввічливий, насміхався над дідусем, хизувався перед своїми друзями, а це дуже негарно, не можна кривдити слабших. А от другий хлопчик, Василько, молодець, правильно зробив, присоромив хлопчиків, допоміг дідусеві, він поважає дідуса і вміє співчувати іншим людям (Толя С., експериментальна група, після навчання).

До навчання: «Зайчик і їжачок найкраще допомагають мамі» (Наталка Х., експериментальна група, 2 бали), «Вони всі допомагають мамі» (Оленка Л., експериментальна група, 2 бали). Після навчання ситуація докорінно змінилася: відповіді стали більш докладними, діти вже не вважали, що догляд за сестричками – це тільки гра, вони розуміють, що це піклування, турбота. Наприклад: «Всі вони: зайчик, їжачок і ведмедик допомагають мамі, шанують її, як в прислів'ї: «Шануй батька і матір і тебе шануватимуть», тільки по-різному: зайчик і ведмедик пораються по господарству, а їжачок доглядає сестричок, це теж робота, і більш відповідальна, аніж у ведмедика і зайчика. Їжачок не тільки грається з сестричками, а й піклується, аби з ними нічого поганого не трапилось» (Олег М., ЕГ, після навчання). «Всі звірята мамині помічники, а особливо їжачок, хоча він нічого й не робить по господарству, але у нього інша робота – він доглядає сестричок, а це дуже важливо, вони ж маленькі і з ними може трапитись щось погане, а він про них піклується, допомагає» (Наталка Х., експериментальна група, після навчання). «Я теж, як звірята мамі допомагаю, намагаюсь піклуватися про меншу сестричку, дбаю про неї, а ще допомагаю бабусі, адже вона старенька, її треба поважати, а їй важко ходити, тож коли бабусі щось потрібно, вона мене кличе і я їй приношу, подаю» (Соня Є., експериментальна група, після навчання).

3 бали отримали 28% дітей експериментальних і 25% – контрольних груп, 2 бали – 15,% – експериментальних і 32% – контрольних груп, 1 бал – 4% дітей експериментальних і 10% – контрольних груп, 0 балів 8% дітей

експериментальних і 12% – контрольних груп. Середній бал склав 2,97 в дітей експериментальних і 2,33 в дітей контрольних груп.

Результати виконання дітьми завдань, спрямованих на з'ясування самооцінки морально-етичних вчинків і власної поведінки і завдань, щодо визначення оцінки морально-етичних вчинків і поведінки героїв фольклорних творів й однолітків подано в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

**Самооцінка морально-етичних вчинків, власної поведінки
й оцінка морально-етичних вчинків і поведінки героїв фольклорних
творів й однолітків (у %)**

Етапи	Групи	Самооцінка		Оцінка	
		адекватна	неадекватна	адекватна	неадекватна
Констату- вальний	Експери- ментальна	0,22	0,78	0,58	0,42
	Контрольна	0,21	0,79	0,55	0,45
Прикін- цевий	Експери- ментальна	0,85	0,15	0,88	0,12
	Контрольна	0,55	0,45	0,62	0,38

Як свідчить таблиця адекватна самооцінка підвищилася до 0,85% дітей експериментальних і 0,55% – контрольних груп. Проілюструємо прикладами відповідей дітей експериментальної групи на констатувальному і порівняльному етапах експерименту. Так, Євген Д., (до навчання): «Я добре поведжуся, люблю гратися з машинками, у мене є друг Олег». Після навчання хлопчик більш адекватно оцінює свою поведінку: «Я намагаюсь гарно поводитись, бути слухняним, чемним, допомагаю мамі, але інколи, це не виходить, я бігаю, пустую, маму не слухаюся, але це буває рідко. А ще у мене багато друзів, ми разом граємось і ніколи не сваримось, я їх ціную, бо «Дружба, мов дзеркало, розіб'єш – не склеїш».

Щодо оцінки морально-етичних вчинків і поведінки героїв фольклорних творів й однолітків, то адекватна оцінка у 0,88% дітей експериментальних і 0,62% контрольних груп. Неадекватна оцінка спостерігалася у 0,12% у дітей експериментальних і 0,38% – контрольних груп. Так, ми отримали такі результати: (до навчання): «Хлопчики повинні допомагати дівчаткам, а Василько не допоміг» (Микита Л., експериментальна група), після навчання: «Наталка поспівчувала Василькові, вона правильно зробила, що допомогла Василькові, хоча, він їй не допоміг. Він не вихований і повівся дуже негарно, бо не допоміг дівчинці, а ще й посміявся, а сміятися над тим, кому потрібна допомога не гарно, кажуть же: «Раніше комусь помагай, а тоді вже в когось поміч приймай». Але Наталка молодець, простила його, поспівчувала йому, вона вчинила правильно».

На наступному етапі експерименту було зіставлено рівні сформованості морально-етичної вихованості старших дошкільників в дітей експериментальних і контрольних груп. Порівняльні дані рівнів сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку подано в таблиці 2.14.

Таблиця 2.14

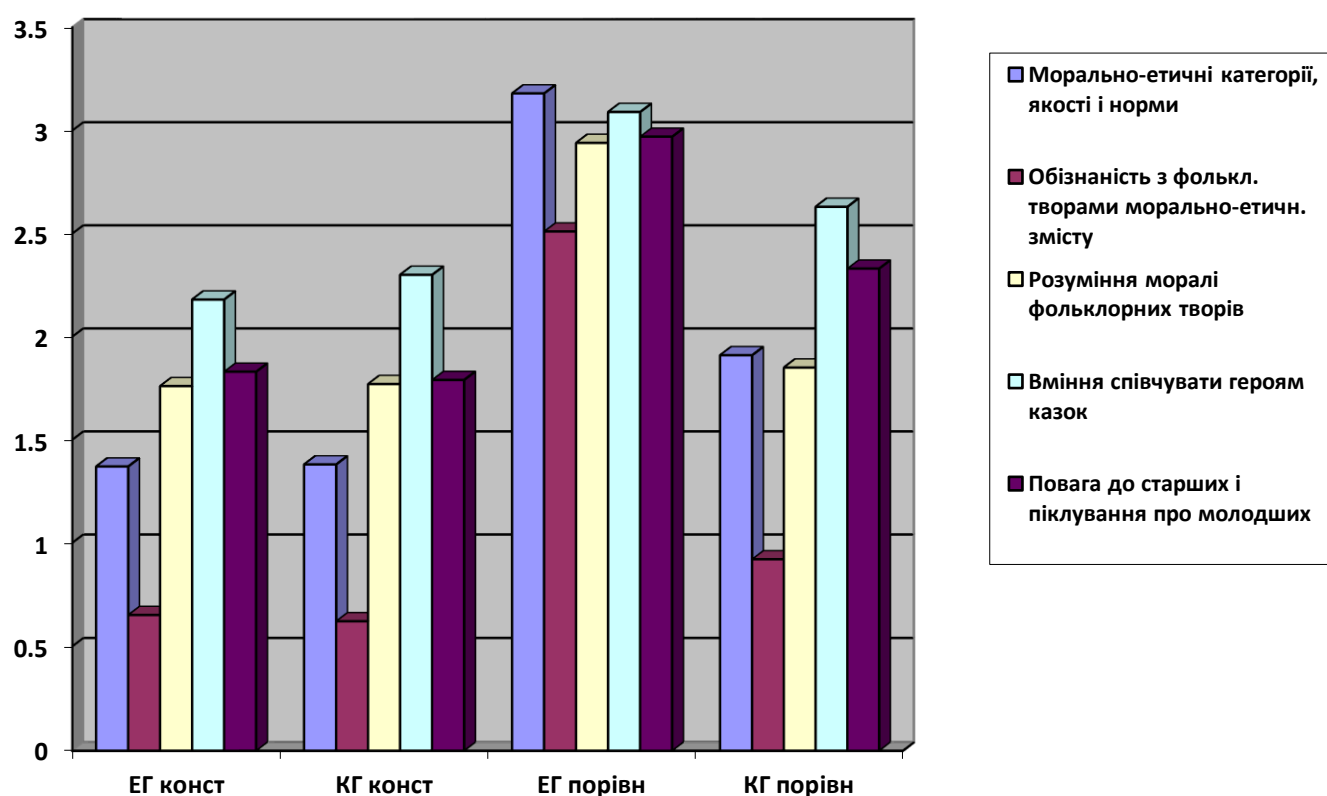
**Рівні сформованості морально-етичної вихованості дітей
старшого дошкільного віку (у %)**

Етапи	Групи	Р і в н і			
		Високий	Достатній	Середній	Низький
Констатувальний	Експериментальна	-	8,5	62	29,5
	Контрольна	-	9	64	27
Прикінцевий	Експериментальна	28,5	39,5	26	6
	Контрольна	-	26	57	17

Як бачимо, на прикінцевому етапі високий рівень сформованості морально-етичної вихованості було зафіксовано у 28,5% дітей експериментальних груп, тоді як на констатувальному етапі цей рівень був відсутній в обох групах. Збільшилася кількість дітей на достатньому рівні –

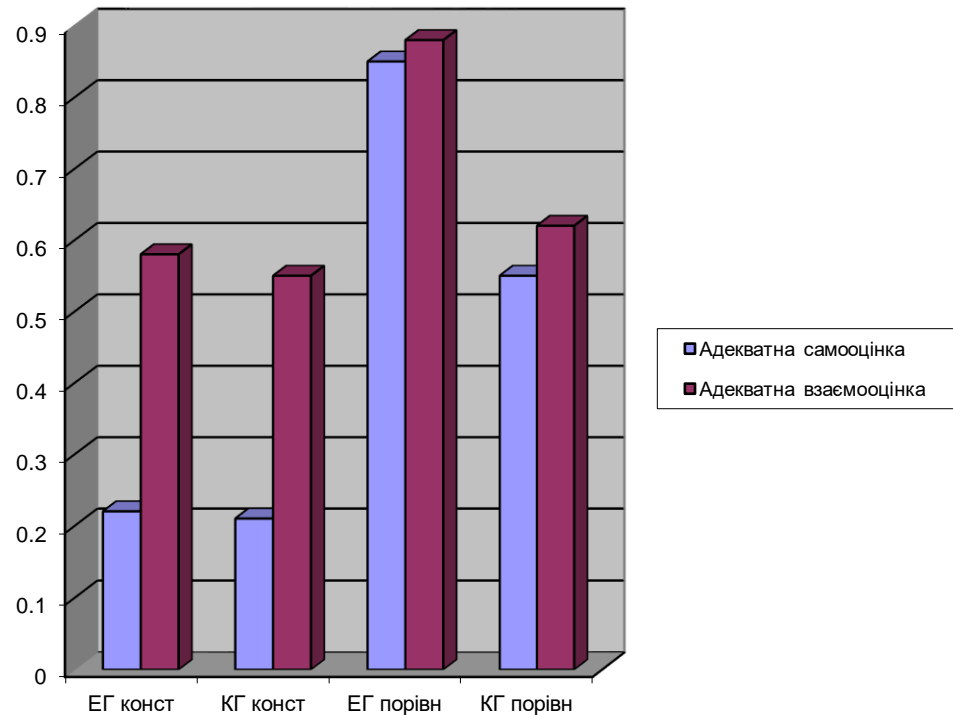
39,5% в експериментальних і 26% у контрольних групах (до навчання було, відповідно, 8,5% дітей експериментальних і 9% – контрольних груп). По завершенні формувального етапу експерименту на середньому рівні стало 26% дітей експериментальних і 57% – контрольних груп (було 62% дітей експериментальних і 64% – контрольних груп). На низькому рівні було зафіксовано 6% дітей в експериментальних і 17% – в контрольних групах (на констатувальному етапі цей показник становив 29,5% дітей експериментальних і 27% – контрольних груп).

Динаміку змін, які відбулись у морально-етичній вихованості дітей старшого дошкільного віку, відповідно до обчислених середніх балів за кожним показником, подано в діаграмах (див. діаграми 2.1 і 2.2).

Діаграма 2.1. Показники і чинники морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку

Примітка: скорочення ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група, конст. – констатувальний етап, порівн. – порівняльний етап.

Діаграма 2.2. Самооцінка морально-етичних вчинків і власної поведінки й оцінка морально-етичних вчинків і поведінки героїв фольклорних творів й однолітків.

Розглядаючи зміни, що відбулися у сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку і маючи на меті здійснення порівняльного аналізу динаміки її формування та перевірки наших підрахунків, ми вдалися до методу математичної статистики, зокрема застосували критерій Стюдента. Обчислення даних показників сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку проводилося за формулою Стюдента «Х-квадрат критерій»:

$$\chi^2 = \sum \frac{(V_k - P_k)^2}{P_k} \quad (2.3)$$

де \sum – сума показників,

V_k – показник кінцевий,

P_k – показник початковий.

Обізнаність дітей з морально-етичними категоріями, моральними якостями і нормами	ЕГ	$\sum = \frac{(3,18 - 1,37)^2}{1,37} = 2,39$
	КГ	$\sum = \frac{(1,91 - 1,38)^2}{1,38} = 0,21$
Обізнаність дітей із фольклорними творами морально-етичної спрямованості	ЕГ	$\sum = \frac{(2,51 - 0,65)^2}{0,65} = 5,32$
	КГ	$\sum = \frac{(0,92 - 0,62)^2}{0,62} = 0,15$
Розуміння дітьми моралі фольклорних творів	ЕГ	$\sum = \frac{(2,94 - 1,76)^2}{1,76} = 0,79$
	КГ	$\sum = \frac{(1,85 - 1,77)^2}{1,77} = 0,04$
Уміння старших дошкільників співчувати героям казок	ЕГ	$\sum = \frac{(3,09 - 2,18)^2}{2,18} = 0,38$
	КГ	$\sum = \frac{(2,63 - 2,3)^2}{2,3} = 0,05$
Здатність старших дошкільників піклуватися про молодших, поважати старших	ЕГ	$\sum = \frac{(2,97 - 1,83)^2}{1,83} = 0,71$
	КГ	$\sum = \frac{(2,33 - 1,78)^2}{1,78} = 0,17$
Самооцінка морально-етичних вчинків, власної поведінки	ЕГ	$\sum = \frac{(0,85 - 0,22)^2}{0,22} = 1,8$
	КГ	$\sum = \frac{(0,55 - 0,21)^2}{0,21} = 0,55$

Оцінка	морально-етичних	ЕГ	$\sum = \frac{(0,88 - 0,58)^2}{0,58} = 0,16$
вчинків	і	поведінки	героїв
фольклорних творів	й	однолітків	КГ
			$\sum = \frac{(0,62 - 0,55)^2}{0,55} = 0,09$

Здійснювалося обрахування сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку шляхом застосування формули

$$\chi^2(\text{ЕГ}) = 2,39 + 5,32 + 0,79 + 0,38 + 0,71 + 1,8 + 0,16 = 11,55$$

$$\chi^2(\text{КГ}) = 0,21 + 0,15 + 0,04 + 0,05 + 0,17 + 0,55 + 0,09 = 1,26$$

Скориставшись таблицею граничних (критичних) значень [196] для даного числа ступеню свободи, з'ясували ступінь значущості різниці до і після формувального етапу експерименту в розподілі оцінок і виявили, що одержані значення $\chi^2 = 16,25$. Це значення більше відповідного табличного значення $t_{2-1}=1$, де t є кількістю порівнюваних груп, що відповідає 3,84 за таблицею граничних значень при ймовірності похибки 0,05 (5%). Результати обчислення статистично підтвердили значущість змін, які відбулися в експериментальних групах при реалізації педагогічних умов та експериментальної методики морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору і дозволяють констатувати її ефективність.

Отже, за результатами експерименту, переважна більшість дітей знаходиться на високому і достатньому рівнях сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку. Це дає нам підстави вважати, що отримані дані підтвердили ефективність розробленої експериментальної методики морально-етичного виховання засобами українського фольклору, а також педагогічних умов її реалізації.

Висновки з другого розділу

На констатувальному етапі дослідження відповідно до визначених критеріїв і їх показників було розроблено експериментальні завдання, також проводилися бесіди та спостереження за поведінкою дітей під час прогулянок та самостійних ігор, за результатами яких було визначено рівні сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку (високий, достатній, середній і низький).

Відтак, за результатами констатувального етапу експерименту, дітей з високим рівнем сформованості морально-етичної вихованості не було. 8,5% дітей експериментальних і 9% – контрольних груп знаходилися на достатньому рівні. Переважна більшість дітей засвідчили середній рівень сформованості морально-етичної вихованості (62% дітей експериментальних і 64% – контрольних груп). Низький рівень зафіксовано у 29,5% дітей експериментальних і 27% – контрольних груп.

Відповідно до теоретичних засад і принципів організації і побудови експериментального дослідження було визначено педагогічні умови морально-етичного виховання старших дошкільників засобами українського фольклору: забезпечення розуміння дітьми морально-етичних категорій і змісту фольклорних творів та усвідомлення їх моралі; комплексне розв'язання завдань з морально-етичного виховання дітей у різних видах діяльності (художньо-мовленнєва, ігрова, театралізована, навчальна) як на заняттях, так і в повсякденному житті; стимулювання оцінно-контрольної діяльності в морально-етичній поведінці дітей; спільна робота ДНЗ із сім'єю з морально-етичного виховання дітей.

На формувальному етапі розроблено модель морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору, що обіймала три етапи. Змістовий аспект роботи на першому ознайомлювальному етапі передбачав: ознайомлення дітей з творами українського фольклору морально-етичної спрямованості, вивчення їх напам'ять, навчання дітей розуміти мораль фольклорних творів, збагачення й уточнення знань дітей щодо

морально-етичних категорій, якостей, норм і правил; активізацію словника дитини лексикою морально-етичної спрямованості. Провідною формою роботи на першому етапі були заняття з художньої літератури. На цьому етапі реалізувалися такі педагогічні умови: залучення батьків до спільної роботи з морально-етичного виховання дітей; забезпечення розуміння дітьми морально-етичних категорій і змісту фольклорних творів та усвідомлення їх моралі.

На другому, креативно-діяльнісному, етапі дітей вчили розпізнавати хороші і погані вчинки, адекватно оцінювати поведінку героїв фольклорних творів і своїх власних вчинків, розуміти сутність морально-етичних категорій, якостей, норм, правил. Провідною формою роботи виступили інтегровані заняття із різних розділів програми (художня література, розвиток мовлення, малювання). Педагогічними умовами на цьому етапі виступили: забезпечення розуміння й усвідомлення дітьми моралі фольклорних творів; комплексне розв'язання завдань із морально-етичного виховання дітей у різних видах діяльності (художньо-мовленнєва, ігрова, театралізована, навчальна), як на заняттях, так і в повсякденному житті.

На третьому – оцінно-рефлексивному уточнювались і узагальнювались знання дітей про морально-етичні категорії, моральні норми і якості; продовжували виховувати вміння оцінювати поведінку героїв, однолітків і свою власну, використовувати фольклорні твори в повсякденному житті. Формами роботи на цьому етапі виступили: заняття з художньої літератури, з малювання і повсякденне життя. На оцінно-рефлексивному етапі реалізовувалися такі педагогічні умови: стимулювання оцінно-контрольної діяльності в морально-етичній поведінці дітей.

За результатами прикінцевого етапу дослідження високий рівень сформованості морально-етичної вихованості було зафіксовано у 28,5% дітей експериментальних груп (у контрольних групах цей рівень був відсутній). Достатній рівень засвідчили 39,5% дітей експериментальних і 26% контрольних груп. На середньому рівні перебували 26% дітей експериментальних і 57% – контрольних груп. Низький рівень засвідчили 6% дітей експериментальних і

17% – контрольних груп. З метою перевірки ефективності експериментальної методики було проведено статистичний аналіз одержаних даних. Зокрема, було застосовано метод математичної статистики для обчислення середнього балу відповідно до досліджуваних критеріїв і показників, а також на прикінцевому етапі – критерій Стюдента, який було використано для оцінки різниці між двома вибірками (у нашому разі, експериментальних і контрольних груп). З'ясувалося, що результати обчислення статистично підтвердили значущість змін, які відбулися в експериментальних групах під час реалізації педагогічних умов та експериментальної методики морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору, і дали змогу констатувати її ефективність.

Отже, одержані експериментальні дані підтвердили ефективність розробленої експериментальної методики морально-етичного виховання засобами українського фольклору, а також педагогічних умов її реалізації.

Основні положення другого розділу відображено в таких роботах автора [110, 111, 112, 113].

ВИСНОВКИ

Дослідження присвячено проблемі морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору; визначено педагогічні умови морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору, розроблено й експериментально апробовано модель і методiku його реалізації.

Моральне виховання – це цілеспрямоване формування моральної свідомості, розвиток моральних почуттів і формування звичок та навичок моральної поведінки людини, що здійснюється шляхом засвоєння національних традицій, багатства духовної культури народу, моральних норм і якостей, які є регуляторами взаємовідносин у суспільстві, узгоджених дій та вчинків людей [186: 544]. У філософській літературі моральне виховання визначається як процес формування моральних цінностей, норм і правил, почуттів, принципів, навичок і звичок поведінки, рис характеру, моральних якостей [202: 367].

Під етичним вихованням розуміємо цілеспрямоване формування в дітей етичних норм, формул спілкування і правил поведінки стосовно зовнішнього прояву їх у прийнятих у суспільстві взаєминах між людьми (зовнішня обрядовість у спілкуванні). Морально-етичне виховання – це процес формування моральної свідомості особистості, шляхом засвоєння нею загальноприйнятих морально-етичних категорій, цінностей, переконань, норм і принципів; формування моральних якостей, навичок і звичок культурної поведінки.

Під морально-етичною вихованістю дітей старшого дошкільного віку розуміємо сформовану в процесі морально-етичного виховання здатність свідомо відтворювати власну поведінку на засадах загальноприйнятих моральних якостей, норм і правил, адекватно оцінювати власну поведінку та поведінку однолітків, розуміти, доречно й адекватно використовувати в мовленні слова, що позначають морально-етичні категорії.

Структура морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку

складається з морально-етичних категорій (дружба, доброта, повага, співчуття), моральних якостей (ввічливість, гостинність, скромність, правдивість, чесність) і моральних норм (турбота про молодших, повага до інших, взаємодопомога). Компонентами морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку виступили: пізнавально-інформаційний (наявність моральних знань про моральні норми, звички, якості; адекватне розуміння сутності певних морально-етичних категорій відповідно до віку дітей), емоційно-мовленнєвий (уміння висловлювати свої почуття, володіння своїми емоціями й поведінкою, адекватне вживання в мовленні слів, що позначають морально-етичні категорії), діяльнісно-поведінковий (готовність дитини до варіативних дій у життєвих ситуаціях морального вибору; наявність адекватної оцінки моральних дій і вчинків).

Критеріями морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку визначено: 1) когнітивний з показниками: обізнаність дітей з морально-етичними категоріями (дружба, доброта, повага, співчуття); обізнаність із моральними якостями (увічливість, гостинність, скромність, правдивість, чесність), нормами (турбота про молодших, повага до інших, взаємодопомога); обізнаність дітей з фольклорними творами морально-етичної спрямованості; розуміння моралі фольклорних творів; 2) почуттєво-ціннісний з показниками: уміння співчувати героям казок; здатність піклуватися про молодших, поважати старших; 3) оцінно-рефлексивний з показниками: самооцінка морально-етичних учинків і власної поведінки; оцінка морально-етичних учинків та поведінки героїв фольклорних творів і однолітків.

Одним із основних засобів морально-етичного виховання є фольклор, який сприяє правильному розумінню дітьми вчинків і поведінки дорослих, відіграє величезну роль у збагаченні знань дітей щодо етичних категорій і понять, сприяє розвитку їхніх моральних та творчих здібностей, збагачує словник дітей морально-етичними поняттями.

За результатами констатувального експерименту, дітей з високим рівнем сформованості морально-етичної вихованості не було. 8,5% дітей

експериментальних і 9% – контрольних груп знаходилися на достатньому рівні. Переважна більшість дітей засвідчили середній рівень (62% дітей експериментальних і 64% – контрольних груп). Низький рівень зафіксовано у 29,5% дітей експериментальних і 27% – контрольних груп. Здебільшого складності виникали у дітей з самооцінкою (майже у 60% дітей вона завищена), а також більшість дітей, хоч і були знайомі з правилами і нормами морально-етичної поведінки, проте не дотримувались їх.

Педагогічними умовами морально-етичного виховання старших дошкільників засобами українського фольклору виступили: забезпечення розуміння дітьми морально-етичних категорій і змісту фольклорних творів та усвідомлення їх моралі; комплексне розв'язання завдань з морально-етичного виховання дітей у різних видах діяльності (художньо-мовленнєва, ігрова, театралізована, навчальна) як на заняттях, так і в повсякденному житті; стимулювання оцінно-контрольної діяльності в морально-етичній поведінці дітей; спільна робота ДНЗ із сім'єю з морально-етичного виховання дітей.

На формувальному етапі розроблено модель морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору, що охопила три етапи: ознайомлювальний, креативно-діяльнісний, оцінно-рефлексивний. Перший – ознайомлювальний – етап передбачав: ознайомлення дітей з творами українського фольклору морально-етичної спрямованості, їх вивчення напам'ять, навчання дітей розуміти мораль фольклорних творів, збагачення й уточнення знань дітей щодо морально-етичних категорій, якостей, норм і правил; активізацію словника дитини лексикою морально-етичної спрямованості. На другому – креативно-діялісному – етапі дітей учили розпізнавати хороші і погані вчинки, адекватно оцінювати поведінку героїв фольклорних творів та своїх власних учинків, розуміти мораль фольклорних творів, давати адекватні моральні оцінки поведінки героїв і своїх власних учинків. На третьому – оцінно-рефлексивному – етапі уточнено й узагальнено знання дітей про морально-етичні категорії, моральні норми і якості; продовжено формування вміння оцінювати поведінку героїв, однолітків і свою

власну, використовувати фольклорні твори в повсякденному житті.

За результатами прикінцевого етапу дослідження високий рівень сформованості морально-етичної вихованості було зафіксовано у 28,5% дітей експериментальних груп (у контрольних групах цей рівень був відсутній). Достатній рівень засвідчили 39,5% дітей експериментальних і 26% контрольних груп. На середньому рівні перебували 26% дітей експериментальних і 57% – контрольних груп. Низький рівень засвідчили 6% дітей експериментальних і 17% – контрольних груп.

Проблема морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору не вичерпується результатами виконаної роботи. Зокрема подальшого дослідження потребує проблема підготовки майбутніх вихователів до організації морально-етичного виховання дошкільників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности / Т. Г. Аболина. – К. : Вища школа, 1992. – 196 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 335 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности // Психология формирования и развития личности / К. А. Абульханова-Славская; [отв. ред. Л. И. Анцыферова.]. – М. : Наука, 1981. – С. 3–19.
4. Авдулова Т. П. Предпосылки формирования морального сознания в старшем дошкольном возрасте : автореф. дисс. на соискание наук. степени канд. психол. наук : спец. 13.00.07. / Т. П. Авдулова. – Москва, 2001. – 22 с.
5. Акишина А. А. Культура повседневного общения / А. А. Акишина. – М., 1990.
6. Анисимов С. Ф. Мораль и поведение/ С.Ф. Анисимов. – М. : Мысль, 1985. – 155 с.
7. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити. – Львів, 1994.
8. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо / Б. Д. Антоненко-Давидович. – К., 1991.
9. Аристотель. Собрание сочинений : в 4 т. / Аристотель.– М. : Наука, 1983. – Т. 1. – С. 324-338.
10. Аркин Е. А. Ребенок в дошкольные годы / Е. А. Аркин : под ред. А. В. Запорожца и В. В. Давыдова. – М. : «Просвещение», 1967. – 445 с.
11. Артемова Л. В. Соціалізація дитини в родині / Л. В. Артемова // Дошкільне виховання. – 2004. – №3. – С.3–5.
12. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо / Б.Д. Антоненко-Давидович. – К., 1991. – 175 с.
13. Бабич Н. Л. Основы культуры мовлення / Н.Л. Бабич. – Львів : Вид-во

Світ, 1990. – 232 с.

14. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні / за науковою редакцією О. Л. Кононко; [Колектив авторів]. – К. : Ред ж-лу «Дошкільне виховання», 1999. – 70 с.

15. Бакуліна С. Ю. Виховання моральних почуттів молодших школярів засобами казок народів світу. Автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 теорія і методика виховання / С. Ю. Бакуліна – К., 2000. – 20 с.

16. Безверхий О. С. Розвиток моральної саморегуляції у молодшому шкільному віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Олег Станіславович Безверхий – Вінниця, 2001. – 197 с.

17. Березовський І. П. Українська народна творчість / І. П. Березовський. – К. : Наукова думка, 1973. – 152 с.

18. Бех І. Д. Виховання особистості : в 2 томах / Бех І. Д. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 1 : Особистісно-орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади. – 2003. – 278с.; Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід : науково-практичні засади. – 344 с.

19. Білецький Олександр. Перекладна література візантійсько-болгарського походження / Олександр Білецький (Літературно-критичні статті). – К., 2004 – 240 с.

20. Бобир О. Абетка спілкування / О. Бобир // Початкова освіта. – 2001. – № 25. – С. 12–15.

21. Бобир О. Роби не так, як Нетреб'як. Культура поведінки молодших школярів / О. Бобир. – Чернігів, 1998.

22. Богдан С.К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність / С.К. Богдан. – К., 1998.

23. Богуш А. М., Смолівська А. И. Этические беседы в 1–3 классах / А. М. Богуш, А. И. Смолівська. – К. : Радянська школа, 1981. – 140 с.

24. Богуш А. М. Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку : програма та методичні рекомендації / А. М. Богуш. – К. : ІЗМН, 1997. – 112 с.

25. Богуш А. М. Дефініції «духовність» і «моральність» в аспекті

національного виховання в Україні / А. М. Богуш // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах : зб. наук. праць. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 18–23.

26. Богуш А.М. Культура речевого общения детей дошкольного возраста : [методическое пособие] / А. М. Богуш, Е. П. Аматыева, С. К. Хаджирадева. – Одесса : ЮНЦ АПН Украины, 2003. – 251 с.

27. Богуш А. М., Лисенко Н. В. Українське народознавство в дошкільному закладі : Навч. посібник. – К. : Вища школа, 1994. – 398 с.

28. Богуш А. М. Формування оцінно-етичних суджень у дітей старшого дошкільного віку / А. М. Богуш, О. С. Монке. – Одеса : ПНЦ АПН України, 2002. – 239 с.

29. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).

30. Варюхина С. И. Истоки Доброты / С. И. Варюхина. – Минск, 1987.

31. Величковський І. Твори [відп. ред. Л. Є. Махновець] / І. Величковський. – К. : Наук. думка, 1972. – 191 с.

32. Виноградова А.М. Воспитание нравственных чувств у старших дошкольников / А. М. Виноградова, Г. Н. Година. – М. : Просвещение, 1991. – 106 с.

33. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений [под ред. О. В. Овчинниковой] / В. К. Вилюнас. – М. : Изд. Моск. универ., 1976. – 143 с.

34. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава, 1994. – 191 с.

35. Від «А» до «Я» /загадки, скоромовки, чистомовки [методичний посібник для пед. працівників дошк. закладів, вчителів початкових класів, батьків]. – Тернопіль МП Мальва-ОСО, 1997. – К. : ТОВ «СЕСТА», 1997. – 126 с.

36. Власов В. «Родное слово» и «Детский мир» К.Д. Ушинского как источники и средство эстетического воспитания учащихся / В. Власов, В. Макаев // Педагогика.– 2002. – №4. – С. 102–104.

37. Власова Т.И. Духовность воспитания – педагогическая аксиома

Ушинского/ Т.И. Власова / Воспитание в славянском мире : диалог концепций // Славянская педагогическая культура : научно-теоретический журнал Приднестровского НОЦ. Ю.О. РАО. – 2004. – № 3. – С. 85–87.

38. Вовчик-Блакитна О. О. Деякі особливості емоційного розвитку дошкільника / О. О. Вовчик-Блакитна // Актуальні проблеми психології : том 4. Актуальні проблеми генези особистості в контексті навчання і виховання // збірка наукових статей. Присвячена відомому українському психологу В. К. Котирло. – К., 2001. – С. 30–34.

39. Волков Г. Н. Этнопедагогика : Учебник для студентов средних и высших педагогических учебных заведений / Г. Н. Волков. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 168 с.

40. Воспитание детей в старшей группе детского сада. Пособие для воспитателя дет. сада [под ред. Г. М. Ляминой]. – М. : Просвещение, 1984. – 288 с.

41. Выготский Л. С. Эмоции и их развитие в детском возрасте. (Соб. соч. : в 6-ти томах) / Л.С. Выготский – М. : Педагогика, 1984. Т. 2 – 467 с.

42. Гаврыш Н. И. Использование малых фольклорных форм / Н. И. Гаврыш // Дошкольное воспитание. – 1991. – № 9. – С. 16–22.

43. Гегель Г. В. Философия права / Г. В. Гегель. – М. : Просвещение, 1990. – 524 с.

44. Гладких Л. П. Педагогические условия подготовки педагогов к духовно-нравственному воспитанию детей дошкольного возраста : автореф. дисс. на соискание научн. степени ... канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Дошкольная педагогика» / Л. П. Гладких. – Курск : Курский государственный университет, 2005. – 20 с.

45. Гоготова Е.В. Особенности первого впечатления о другом человеке у детей старшего дошкольного возраста : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Е.В. Гоготова. – Москва : Московский Гос. Открытый Пед. Ун-тет им. М.А. Шолохова, 2002. – 189 с.

46. Гончаренко А. М. Взаємини однолітків у дошкільному закладі / А. М. Гончаренко // Дошкільне виховання. – 1999. – № 9. – С. 4–7.

47. Гончаренко А. М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / А. М. Гончаренко. – Київ, 2003. – 203 с.
48. Горбачук В. Барви української мови / В. Горбачук. – К., 1997.
49. Горський В. С. Історія української філософії / В.С. Горський. – К. : Наукова думка, 1996 – 285 с.
50. Григорьева Н. А. Формирование социально-этических норм поведения младших школьников средствами этноэтикета : автореф. дисс. на соискание научн. степени ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Н. А. Григорьева. – Якутск : Якутский государственный университет имени М. К. Аммосова, 2006. – 26 с.
51. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – Т.3. – 371 с.
52. Гусев В. Э. Эстетика фольклора / В. Э. Гусев. – Л. : Просвещение, 1967. – 176 с.
53. Гусейнов А. А. Введение в этику / А. А. Гусейнов. – М., МГУ, 1985. – 208 с.
54. Гусейнов А. А. Этика : учебник / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М., 2000. – 470 с.
55. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). – К. : ІСД освіти України, 1994. – 61 с.
56. Джуринский А. Н. История зарубежной педагогики / А. Н. Джуринский. – М. : Форум, 1998. – 272 с.
57. Дистерверг А. Избранные педагогические сочинения / А. Дистерверг. – М. : Учпедгиз, 1956. – С. 136–203.
58. Дитина в дошкільні роки : керівництво для вихователів дитячих садків та батьків. – Запоріжжя : ДМ, 1991. – 228 с.
59. Дитина : програма виховання і навчання дітей дошкільного віку. – К. : Освіта, 1993. – 272 с.
60. Дитячий фольклор : Народна творчість / [упор., вступ. ст. та приміт.

Г. В. Довженок]. – К. : Дніпро, 1986. – 304 с.

61. Довженок Г. В. Український дитячий фольклор (віршовані жанри) / Г. В. Довженок (Академія наук Укр. РСР. Ін-т. мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського). – К. : Наукова думка, 1981 – 171 с.

62. Довженок Г. В. Українські народні колискові пісні та забавлянки / Г.В. Довженок, К. М. Луганська (Дитячий фольклор. Колискові пісні та забавлянки). – К. : Наук. думка, 1984.

63. Домбровська Л. Морально-естетичні основи виховання дітей у процесі навчання / Л. Домбровська // Науково-методичний, інформаційно-освітній журнал. – 2004. – Вересень № 3-4 (29-30). – С. 94–97.

64. Дошкольная педагогика : учебное пособие для учащихся педагогических училищ : [Под ред. В. И. Ядэшко и Ф. А. Сохина]. – М. : «Просвещение», 1986. – 415 с.

65. Дробницкий О.Г. Понятие морали : историко-критический очерк / О. Г. Дробницкий. – М. : Наука, 1974. – 315 с.

66. Духнович А. В. Народная педагогика / А. В. Духнович // Антология педагогической мысли на Украине. – М. : Педагогика, 1988. – С. 208–253.

67. Дятленко Н. М. Шляхи виховання самоповаги в дошкільному дитинстві. Актуальні проблеми психології : том 4./ Н. М. Дятленко // Актуальні проблеми генези особистості в контексті навчання і виховання // Збірка наукових статей. Присвячена відомому українському психологу В. К. Котирло. – К., 2001. – С. 60–63.

68. Дятленко Н. М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників : дис. ... канд. психолог. наук. 19.00.07 / Н. М. Дятленко. – Київ, 2002. – 178 с.

69. Ермолова Т. В. Особенности личностного развития дошкольников в предкризисной фазе и на этапе кризиса 7 лет [Електронне видання] / Т. В. Ермолова, С. Ю. [Мещерякова](#), Н. И. Ганошенко. – Режим доступу : http://fpo.ru/doshkol/mesheryakova_1.html.

70. Етика : Навчальний посібник / [В. О. Лозовой, М. І. Панов,

О. А. Стасевська та ін.]; за ред. проф. В. О. Лозового. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.

71. Етика : Навчальний посібник / [Т. Г. Аболіна, В. В. Єфименко, О. М. Лінчук та ін.]. – К. : Либідь, 1992. – 328 с.

72. Жаровцева Т.Г. Теоретико-методичні засади підготовки фахівців дошкільної освіти до роботи з неблагополучними сім'ями / Т.Г. Жаровцева. – Одеса : СВД М.П.Черкасов, 2006 – 367 с.

73. Жаровцева Т. Г. Проблема професійної позиції педагога у процесі взаємодії з дітьми / Т. Г. Жаровцева // Наука і освіта. – 2004. – № 6–7. – С. 92–94.

74. Жаровцева Т. Г. Сімейна педагогіка як стратегічний курс підготовки фахівців дошкільної освіти до роботи з сім'єю / Т. Г. Жаровцева // Наук. вісн. : Зб. наук. пр. ПДПУ ім. К.Д.Ушинського. Випуск 10–11. – Одеса, 2004. – С.62–67.

75. Загадки / [вступ. ст. І.П. Березовського]. – К. : Дніпро, 1987. – 158 с.

76. Закон України «Про освіту» (1996, зі змінами і доповненнями 2001). – Харків : Інформаційно-правовий центр «Ксилон», 2002. – 36 с.

77. Закон України «Про дошкільну освіту» // Бібліотечка журналу «Дошкільне виховання». – К. : Ред. ж-лу «Дошкільне виховання». – 2001. – С.4–33.

78. Закувала зозуленька : Антологія української народної поетичної творчості. – К., 1998. – С. 529-560.

79. Зозуляк Р. В. Виховання моральних рис молодших школярів Галичини засобами української дитячої літератури (1900 – 1939 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Р. В. Зозуляк. – Івано-Франківськ, 2005. – 196 с.

80. Золотий колосок // Збірник фольклорних і літературних творів для роботи з дітьми у дошкільних закладах за програмою «Дитина» / [упорядник Наталя Я. Дзюбишина-Мельник]. – К. : Освіта, 1994. – 623.

81. Зязюн І. А. Педагогіка добра : ідеали і реалії / І. А. Зязюн. – К. : МАУП, 2001 – 312 с.

82. Зязюн І. Г. Краса педагогічної дії / І. Г. Зязюн, Г. М. Сагач. – К. : Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.

83. Ибрагимов М. М. Профессиональная этика и эстетическая культура

сотрудников органов внутренних дел : учебное пособие/ М. М. Ибрагимов, В. В. Куличенко, В. Г. Съедин. – К., 1990. – 304 с. – С. 86.

84. Иванов В. Г. История этики древнего мира / В. Г. Иванов. – СПб., 1997. – 256 с.

85. История дошкольной педагогики в России : Хрестоматия : [учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Дошк. педагогика и психология»] / [Сост. Н. Б. Мчедлидзе и др., под ред. С. Ф. Егорова]. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Просвещение, 1987. – 432 с.

86. Історія педагогіки / [за ред. М. С. Грищенка]. – К. : Вища шк., 1973. – 448 с.

87. Казанджан Т. А. Этика для дошкольников. Авторская программа по курсу «Этика» / Т. А. Казанджан. – Волгоград, 2001. – 37 с.

88. Каирова И. А. Нравственное развитие младших школьников в процессе воспитания / И. А. Каирова, О. С. Богданова. – М. : Педагогика, 1979.

89. Калабина В. О. Педагогические условия организации нравственного воспитания детей-сирот старшего дошкольного возраста в процессе социализации : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 – «общая педагогика, история педагогики и образования» / В. О. Калабина. – Карелия : ГОУ ВПО «Карельский государственный педагогический университет», 2007. – 20 с.

90. Каліна К. Є. Етимологічне походження дефініції «мораль» / К.Є. Каліна // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. – Одеса, 2008. – № 4-5. – С. 57-61.

91. Калужька Л. В. Абетка чеснот української дитини : [практико-орієнтований збірник методичних матеріалів] / Л. В. Калужька. – Тернопіль : Мандрівець, 2008. – 136 с.

92. Камычек Я. Вежливость на каждый день / Я. Камычек. – К., 1992.

93. Каневска О. Б. Воспитание личности на основах морально-христианских ценностей в Украине (XVI – первая половина XVIII ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / О. Б. Каневска. – К. : Киевский гос. лингвистический

университет, 1997. – 236 с.

94. Кант И. Основы метафизики нравственности : собрание сочинений в 6 т. / И. Кант. – М. : Просвещение, 1965. – Т. 4. – 320 с.

95. Карагодин В. Н. Проблема морального воспитания в педагогической мысли IV-XI столетий : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / В. Н. Карагодин. – Тернополь : Тернопольский экспериментальный институт педагогического образования, 1997. – 177 с.

96. Карпинская Н. С. Художественное слово в воспитании детей / Н. С. Карпинская. – М. : Педагогика, 1972.

97. Карпова С. Н. Игра и нравственное развитие дошкольников / С. Н. Карпова, Л. Г. Лисюк. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 142 с.

98. Касымова Х. И. Использование национальных традиций в нравственном воспитании детей старшего дошкольного возраста в семье : автореф. дисс. на соиск. научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.06 «Теория и методика воспитания» / Х. И. Касымова. — Ташкент : Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами, 2002. – 24 с.

99. Кіліченко Л.М. Українська дитяча література / Л.М. Кіліченко. – К. : Вища школа, 1988. – 264 с.

100. Кіліченко Л. М. Народнопоетична творчість для дітей / Л. М. Кіліченко, П. Я. Лещенко, І. М. Піроженко // Українська дитяча література. – К. : Вища школа, 1979. – С. 29–51.

101. Кисельова О. І. Морально-етична спрямованість українського фольклору : історичний аспект / О. І. Кисельова // Матеріали всеукр. наук.-практ. читань студентів і молодих науковців, присвячених педагогічній спадщині К. Д. Ушинського (Одеса, 17–18 травня 2005 р.) / М-во освіти і науки України, Південноукр. держ. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського. – Одеса : ПДПУ імені К. Д. Ушинського, 2005. – С. 207–211.

102. Кисельова О. І. До проблеми виховання моральної поведінки дошкільників / О. І. Кисельова // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського : зб. наук. пр. –

Одеса, 2006. – № 9–10. – С. 128–134.

103. Кисельова О. І. Малі жанри фольклору у виховній роботі з дошкільниками / О. І. Кисельова // Наука і освіта. – 2006. – № 5–6. – С. 128–132.

104. Кисельова О. І. К. Д. Ушинський щодо проблеми морального виховання дошкільників засобами усної народної творчості / О. І. Кисельова // Матеріали IV Всеукр. наук.-практ. читань студентів і молодих науковців, присвячені педагогічній спадщині К. Д. Ушинського (Одеса, 16–17 травня 2006 р.) / М-во освіти і науки України, Південноукр. держ. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського. – Одеса : ПДПУ імені К. Д. Ушинського, 2006. – С. 31–34.

105. Кисельова О. І. До питання формування моральної поведінки у старших дошкільників / О. І. Кисельова // Матеріали V Всеукр. наук.-практ. читань студентів і молодих науковців, присвячених педагогічній спадщині К. Д. Ушинського (Одеса, 15–16 травня 2007 р.) / М-во освіти і науки України, Південноукр. держ. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського. – Одеса : ПДПУ імені К. Д. Ушинського, 2007. – С. 125–127.

106. Кисельова О. І. До проблеми морального виховання дошкільників засобами фольклору / О. І. Кисельова // Виховання і культура. – 2007. – № 1–2 (11 – 12). – С. 218–220.

107. Кисельова О. І. Малі фольклорні жанри як засіб морально-етичного виховання дошкільників / О. І. Кисельова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. – Вип. № 17. – 2008. – С. 135–141.

108. Кисельова О. І. Повчання як метод морального виховання у педагогічній спадщині В. Сухомлинського / О. І. Кисельова // Наука і освіта. – 2008. – № 6. – С. 82–84.

109. Кисельова О. І. Стан морально-етичного виховання дошкільників у практиці сучасного ДНЗ: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. [«Передшкільна освіта : проблеми та перспективи»], (03.03.2008). Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» : наук.-теорет. зб. / М-во освіти і науки України, Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т. –

Переяслав-Хмельницький, 2008. – Випуск № 14. – С. 108–110.

110. Кисельова О. І. Використання українського фольклору в морально-етичному вихованні дітей дошкільного віку / О. І. Кисельова // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського : зб. наук. пр. – 2007. – № 1–2. – С. 32–37.

111. Кисельова О. І. Формування моральної свідомості – передумова моральної поведінки старших дошкільників / О. І. Кисельова // Педагогічні науки. Випуск XXXXIV : зб. наук. пр. – Херсон, 2007. — С. 124–127.

112. Кисельова О. І. Виховання засобами фольклору дружніх взаємовідносин між дітьми старшого дошкільного віку / О. І. Кисельова // Наша школа. – 2008. – № 1. – С. 30–33.

113. Кисельова О. І. Методика морально-етичного виховання старших дошкільників / О. І. Кисельова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : зб. наук. пр. у двох томах. – Том 1. – Миколаїв, 2008. – С. 88–95.

114. Княжева И. А. Педагогическое условия воспитания и развития милосердия у детей старшего дошкольного возраста : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / И. А. Княжева. – М. : НИИ дошкольного воспитания АПН РСФСР., 1992. – 17 с.

115. Княжева И. А. Концепція національного виховання / И. А. Княжева // Освіта. – 1996. – №41. – С.2-7.

116. Княжева И. А. Педагогічне спілкування як засіб виховання дошкільників / И. А. Княжева // Наша школа. Науково-методичний журнал. – 2005. – №3. – С. 50–51.

117. Ковалев А. Г. Психология личности / А. Г. Ковалев. – М., 1998. – С. 157.

118. Колесина Т. Е. Особенности воспитания детей старшего дошкольного возраста, предрасположенных к отрицательным проявлениям в поведении : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Т. Е. Колесина. – К. : Институт проблем воспитания АПН Украины, 1997. – 172 с.

119. Кольцова И. Н. Социокультурные функции сказки : автореф. дисс. на

на соискание научн. степени канд. культурологи : спец. 24.00.01 «Теория культуры» / И. Н. Кольцова. – Нижний Новгород, 2000. – 30 с.

120. Коменский Я. Великая дидактика // [Коменський А. Я., Локк Д., Руссо Ж. Ж., Песталоцци И. Г.] Педагогическое наследие. – М., 1989. – 248 с.

121. Кононенко В. І. Українська етнолінгводидактика / В. І. Кононенко – Івано-Франківськ, 1995. – 57 с.

122. Кононко О. Духовність, душевність, моральність... / О. Кононко // Дошкільне виховання. – 2004. – № 4. – С. 4–5.

123. Кононко О. Л. Плекаймо у дітей життєдайне самоставлення / О. Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 2002. – №2. – С.3–6.

124. Корганова И. В. Воспитание субъектно-этического отношения к природе у детей : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. пед. наук. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / И. В. Корганова. – Москва : Московский городской педагогический университет, 2002. – 22 с.

125. Корніяка О. Мистецтво гріхності. Чи вміємо ми себе поводити / О. Корніяка. – К., 1995.

126. Котирло В. К. Виховання культури поведінки у дітей дошкільного віку / В. К. Котило. – К. : 1963. – 103 с.

127. Кошелівська О. І. Деякі психолого-педагогічні аспекти становлення морального вибору в поведінці дошкільників. Актуальні проблеми психології том 4. Актуальні проблеми генези особистості в контексті навчання і виховання / О. І. Кошелівська // Збірка наукових статей. Присвячена відомому українському психологу В. К. Котирло. – К., 2001. – С. 85–88.

128. Кошелівська О. І. Стимулювання морального вибору дошкільників у процесі педагогічного впливу : дисс. ... канд. пед. наук. 13.00.08 / О. І. Кошелівська. – Київ, 2002. – 180 с.

129. Крет М. В. Моральное воспитание учеников начальных классов средствами музыки : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / М. В. Крет. – Ровно : Ровенский государственный педагогический институт, 1997. – 180 с.

130. Крутій К. Л. Створення мовленнєвого середовища : теоретичні засади і практична реалізація / К.Л. Крутій. – [2-е вид., виправл.] – Запоріжжя : ТОВ «Ліпс» ЛТД, 2006. – 168 с.

131. Кузменко В. О. Самостійність як складова індивідуального розвитку особистості. Актуальні проблеми психології том 4. Актуальні проблеми генези особистості в контексті навчання і виховання / В. О. Кузменко // Збірка наукових статей. Присвячена відомому українському психологу В. К. Котирло. – К., 2001. – С. 88–91.

132. Кузнєцова О. А. Педагогічні умови формування моральних норм поведінки молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / О. А. Кузнєцова. – Одеса : ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 1997. – 25 с.

133. Кузь В. Г. Українська козацька педагогіка і духовність / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, О. Т. Губко. – Умань, 1995. – 115 с.

134. Кузьменко В. В. Особливості виховання дітей в українській родині / В. В. Кузьменко [електронне видання] [http : // www.socwd.uzgorod.ua/articles/24.htm](http://www.socwd.uzgorod.ua/articles/24.htm).

135. Культура жизни личности [проблемы теории и методологии социально-психологического исследования]. – К., 1988. – 189 с.

136. Кульчицька О. І. Вихованість. Що це? / О. І. Кульчицька. – К., 1975.

137. Кэмпбелл Р. Как справляться с гневом ребенка / Р. Кэмпбелл; [пер. с англ. Ross Campbell Kids In Danger Viktorbooks]. — [3-е изд.]. – СПб. : Мирт, 1999. – 192 с.

138. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість : підручник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – [3-тє вид.]. – К. : Знання-перс, 2005. – 591 с.

139. Левінас Е. Між нами. Дослідження думки про іншого / Е. Левінас. – К., 1999. – С. 114.

140. Лесин В. М. Літературознавчі терміни : довідник для учнів / В. М. Лесин. – К. : Рад. школа, 1985. – 251с.

141. Летіла сорока по зеленім гаю : дитячі та молодіжні українські народні ігри/ [упорядник та автор приміток Г. В. Довженок]. – К., 1990.

142. Лисина М. И. Психология самопознания у дошкольников / М. И. Лисина, А. И. Силвестру. – Кишинев : Штиинца, 1983. – 110 с.
143. Литвиненко С.А. До проблеми морально-духовного виховання молодших школярів / С.А. Литвиненко // Духовність особистості : методологія, теорія і практика [збірка наукових праць]. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – (Вип. 3 (16)). – С. 146–152.
144. Литвиненко С. А. Українська народна казка як засіб гуманістичного виховання першокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С. А. Литвиненко – Рівне : Рівненський держ. пед. ін-т., 1994. – 196 с.
145. Літературознавчий словник-довідник / [уклад. Л. А. Астаф'єв, З. Бичко та інші]. – К. : Академія. – 1997. – 752 с.
146. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
147. Лозовой В. А. Нравственная культура личности : содержание и пути формирования : [учебное пособие] / В. А. Лозовой. – Харьков, 2001. – 144 с.
148. Локк Д. Мысли о воспитании / Джон Локк // Педагогическое наследие. – М. : Педагогика, 1989. – С. 128–168.
149. Луцан Н. І. Мовленнєво-ігрова діяльність дітей дошкільного віку : монографія / Н. І. Луцан. – Одеса : ПНЦ АПН України, 2005. – 319 с.
150. Макаренко А. С. О воспитании / А. С. Макаренко; [сост. и авт. вступ. ст. В. Хелемендик]. – М. : Шк. пресса, 2003. – 186 с.
151. Макаренко А. С. Собрание сочинений : в 5 т. / А. С. Макаренко – М. : Правда, 1971. – Т. 1. – 431 с.
152. Малахов В. Етика. Курс лекцій : [навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів] / В. Малахов. – К. : «Либідь», 2001. – 376 с.
153. Малятко. Програма виховання дітей дошкільного віку. – К., 1999. – 287 с.
154. Марчун Н. Теорія фольклору / Н. Марчун. – К. : Київський Національний Університет Інститут Філології, 2005.
155. Марьенко И. С. Основы процесса морального воспитания школьников

/ И. С. Марьенко. – М. : Просвещение, 1980.

156. Мельничук С. Г. Виховання культури поведінки молодших школярів : [посібник для студентів педагогічних факультетів та вчителів початкових класів] / С. Г. Мельничук, Т. Я. Довга. – К., 1998. – 89 с.

157. Мишанич С. В. Система жанрів в українському фольклорі / С. В. Мишанич // Українознавство : [посібник]. – К. : Зодіак-ЕКО, 1994. – 263 с.

158. Міщенко Н. Слово батьків з усіх віків / Н. Міщенко, М. Міщенко. – К. : Богдана, 1998. – 1136 с.

159. Могила П. Требник Митрополита Петра Могили : у 2-х т. / П. Могила. – К. : Ін форм.-видав. центр Укр. Православної Церкви, 1996. – Т. 1. – 872 с.; Т. 2. – 816 с.

160. Народ скаже – як зав'яже : Українські народні прислів'я, приказки, загадки / [вступ. ст. Н. Шумами]. – К., 1971. – 230 с.

161. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. – К., 2002. — 16 с.

162. Ожегов С.И. Словарь русского языка : Ок. 57000 сл. / С.И. Ожегов / [под ред. Н.Ю.Шведовой]. – М. : Рус. яз., 1987. – 797 с.

163. Ольжич О. Українське довкілля // Незнаному воякові / О. Ольжич. – К., 1994. – С. 133-135.

164. Осика О.В. Психологічні особливості мотивації моральної поведінки молодших школярів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О.В. Осика. – Київ, 2007. – 192 с.

165. Основи національного виховання. – К., 1993.

166. Основы дошкольной педагогики / [под ред. А. В. Запорожца, Т. А. Марковой]. – М. : Педагогика, 1980. – 272 с.

167. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорина. – СПб. : «Питер», 2000. – 288 с.

168. Оссовская М. Рыцарь и дружба. Исследования по истории морали / М. Оссовская. – М., 1987. – 528 с.

169. Островская Л. Ф. Беседы с родителями о нравственном воспитании

дошкольника / Л. Ф. Островская. – М. : Просвещение, 1997. – 144 с.

170.Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Р. В. Павелків. – Київ, 2005. – 184 с.

171.Пагута Т. И. Сотрудничество воспитателей дошкольных учреждений из семьею по воспитанию дошкольников в духе мира : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Т. И. Пагута. – Ровно : Ровенский экономико-гуманитарный институт., 1997. – 195 с.

172.Педагогическая энциклопедия. – Т. 4. – Москва : «Сов. энциклопедия», 1968. – 340 с.

173.Педагогічний словник / [під ред. Семена Гончаренка]. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.

174.Песталоцци И. Г. Избранные педагогические сочинения : В 2х т. / И. Г. Песталоцци. – М. : Педагогика, 1981. – Т 2.– 416 с.

175.Петерина С. В. Воспитание культуры поведения у детей дошкольного возраста / С. В. Петерина. – Ростов н/Д, 1995. – 96 с.

176.Платон. Собрание сочинений : в 4 т. / Платон. – М. : Просвещение, 1990. – Т. 1. – С. 312-314.

177.Плахтій В. І. Формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури 13.00.07 – теорія та методика виховання Дис. ... канд. пед. наук. – Вінниця, 2003.

178.Подольак Л. Г. Емоції як фактор морального становлення особистості дошкільника. Актуальні проблеми психології том 4. Актуальні проблеми генези особистості в контексті навчання і виховання / Л. Г. Подольак // Зб. наук. статей. Присвячена відомому українському психологу В. К. Котирло. – К., 2001. – С. 139–141.

179.Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : [навчальний посібник для студентів ВНЗ] / Т. І. Поніманська. – Київ : Академвидав, 2004. – 456 с.

180. Пословица не мимо молвится. Нема приповідки без правди. Російські прислів'я та приказки з українськими відповідниками : [видання друге, виправлене й доповнене] / [укладачка Н. Беленькова] – К. : Вид-во художньої літератури «Дніпро» 1969. – 248 с.

181. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / [вступ. ст. М. М. Пазяка]. – К. : Наук. думка, 1991. – 440 с.

182. Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / [Вступ. ст. М. М. Пазяка]. – К. : Наук. думка, 1990. – 528 с.

183. Програма та методичні рекомендації морально-етичного виховання дітей дошкільного віку / [склали : Л. В. Артемова, А. М. Богущ, В. К. Котирло, Н. В. Кудикіна та ін.]. – Київ : «Радянська школа», 1981.

184. Прокопович Ф. Філософські твори : В 3-х т. / [пер. з латин.] – К. : Наук. думка, 1979. – Т.1. – 511 с.

185. Психологический словарь / [под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова]. – [2-е изд.]. – М. : «Педагогика-Пресс» 1996. – 440 с.

186. Психолого-педагогический словарь / [под ред. П. И. Пидкасистого]. – Р. на Дону : «Феникс», 1998. – 544 с.

187. Раппорт С. Х. Искусство и эмоции / С. Х. Раппорт. – [2-е изд., доп.]. – М. : Музыка, 1972. – 162 с.

188. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2004. – 713 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).

189. Рубинштейн С. Л. Способы воспитания новых привычек / С. Л. Рубинштейн // О воспитании привычек у детей. – М. : Ин-тут практической психологии, 1996. – С. 17–28.

190. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання/ С. Русова [вибрані пед. твори : у 2 кн.]; [За ред. Є. Коваленко]. – К. : Либідь, 1997.

191. Русова С. Нова школа соціального виховання / С. Русова [вибрані пед. твори : у 2 кн.]; [За ред. Є. Коваленко]. – К. : Либідь, 1997. Кн. 2 – С. 16–105.

192. Руссо Ж. Ж. Эмиль или О воспитании / Ж. Ж. Руссо // Педагогическое наследие. – М. : Педагогика, 1989. – С. 161–232.

- 193.Салко В. В. Формування морально-етичної культури молодших школярів у художньо-творчій дозвілльєвій діяльності : дис. ... канд. пед. наук. 13.00.07 / В. В. Салко. – Київ, 2000.
- 194.Св. Григор. Карпенчук. Теорія і методика виховання / Св. Григор. Карпенчук. – К. : Вища школа, 1997. – 304с. – С.17.
- 195.Семенов О. Український фольклор : [навч. посіб.] / О. Семенов. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. – 254 с.
- 196.Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. – СПб. : Социально-психологический центр, 1996. – С. 52.
- 197.Скарбниця народної мудрості / [упор. Т. М. Панасенко]. – Харків : Фоліо, 2004. – 286 с.
- 198.Сковорода Г. С. твори : В 2 т. / Г. С. Сковорода. – К. : Радянський письменник, 1961. – Т. 1.– С. 16–211, 45.
- 199.Словарь по этике / [под ред. О. Г. Дробницкого и И. С. Кона]. – М., 1970. – 398 с.
- 200.Словарь по этике / [под ред. Гусейнова А. А., И. С. Кона]. – [Издание 6.] – М. : Изд-во политической литературы, 1989. – 438.
- 201.Смирнова Е. О., Холмогорова В. М. Соотношение непосредственных и опосредованных побудителей нравственного поведения детей / Е. О. Смирнова, В. М. Холмогорова // Вопросы психологии. – 2001. – № 1. – С. 26–36.
- 202.Современный философский словарь/ [под общ. ред. В. Е. Кемерова]. – Бишкек, 1996. – 608 с.
- 203.Стандартний словник фольклору, міфології та легенд. – М., 1949. – Т.1. – 447 с.
- 204.Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К. : Радянська школа, 1997. – 291 с.
- 205.Стрельчук В. А. Педагогические условия усвоения младшими школьниками народных обычаев и традиций в процессе внеклассной воспитательной работы : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / В. А. Стрельчук. – К. : Киевский Гос. ун-т культуры и искусств, 1997. – 164 с.

206. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2002. – №4. – С.45–47.

207. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – К. : «Радянська школа», 1976. – Т. 4. – 640 с.

208. Сущенко А. В. Воспитание гуманных отношений в школьном педагогическом процессе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А. В. Сущенко – К. : Киевский гос. лингвистический ун-т., 1997. – 195 с.

209. Тадеєва І. М. Виховання в учнів молодших класів гуманних якостей у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / І. М. Тадеєва. – Тернопіль : Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 2004. – 21 с.

210. Таллер Л. А. Здравствуй книга / Л. А. Талер. – Минск : Народная osveta, 1987. – 112 с.

211. Тлумачний словник української мови : [уклали Л. О. Ващенко, О. М. Єфімов]. – Київ : «Довіра» 2001. – 534 с.

212. Трифонова О. С. Виховання звукової культури мовлення дітей середнього дошкільного віку : монографія / О. С. Трифонова/ – Одеса : СВД Черкасов М.П., 2008. – 208 с.

213. Трифонова О. С. До проблеми використання усної народної творчості у моральному вихованні дітей / О. С. Трифонова // Виховання і культура. – Одеса, 2007. – № 1-2. – С. 221–224.

214. Тхоржевська Т. Д. Розвиток теорії та практики виховання дітей на засідках православної моралі в історії педагогіки України : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Т. Д. Тхоржевська. – К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2006. – 268 с.

215. Українська дитяча літератури : хрестоматія / [упоряд. : В. П. Вовк, В. С. Савченко]. — К. : Вища школа, 1976.

216. Українська народна поетична творчість. Т. 1. – Дожовтневий період. – К. : Радянська школа, 1958. – 816 с.

217. Український дитячий фольклор / [вступ. ст. В. Г. Бойка]. – К. : 1962. – 247 с.
218. Український фольклор : хрестоматія / [упоряд. : О. Ю. Бріцина, Г. В. Довженко, Н.С. Шумада]. – К. : Освіта, 1997.
219. Українські приказки, прислів'я і таке інше : збірники О.В. Марковича та інших уклад М. Номис / [вступ. М. М. Паз яка]. – К.Либідь, 1993. – 768 с.
220. Українські прислів'я та приказки. – К. : Радянська школа, 1984. – 290 с.
221. Усі заняття в дошкільному навчальному закладі / [уклад. Н. Ф. Юрченко; іл. О. А. Семякіна]. – Харків : Вид. група «Основа», 2008. – 509 с. (3) с. : іл. – (Серія «Дошкільний навчальний заклад. Вихователю»).
222. Ушинский К. Д. Избранные педагогические произведения / К. Д. Ушинский. – М. : Просвещение, 1968. – 557 с.
223. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения / К. Д. Ушинский. – М. : Педагогика 1983. – Т. 2. – 346 с.
224. Фасолько Т.С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. дис. ... канд. пед. наук. 13.00.08 / Т. С. Фасолько. – Рівне, 1999.
225. Федоренко Е. Г. Профессиональная этика / Е. Г. Федоренко. – К. : Вища школа, 1983. – 216 с.
226. Федорова М. А. Виховання культури поведінки у дітей 6-7-го років життя (в умовах навчально-виховного комплексу «школа – дитячий садок») : дис. ... канд. пед. наук. 13.00.07 / М. А. Федорова. – Житомир, 2005.
227. Фесюкова Л. Б. Учусь керувати собою. Комплексні заняття й ігри для дітей 4-7 років / Л. Б. Фесюкова. – Харків : ПП. «АН ГРО ПЛЮС», 2008 – 208 с.
228. Философия и история культуры : Сб. ст. / АН СССР, Науч. совет по истории мировой культуры / [отв. ред. В. А. Карпушин]. – М. : Наука, 1985. – 319 с.
229. Філософія : навчальний посібник / [І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко, В. П. Розумний та ін.]. – К. : Вікар, 1997. – 584 с.
230. Філософія. Навчальний посібник / [під керівництвом М. С. Свідло]. – К. : КДТУБА, 1996. – С.49–65.
231. Формирование взаимоотношений дошкольников в детском саду и

семе / [В. К. Котырло, Т. М. Титаренко, Ю. А. Приходько]. – М : Педагогика, 1987. – 144 с.

232. Химич Н. Є. Формування гуманних взаємовідносин у дітей шостого року життя в іграх-драматизаціях : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. Є. Химич. – К., 1996. – 148 с.

233. Чепиков В. Т. Воспитание нравственных качеств младших школьников : [учебно-метод. пособие] / В. Т. Чепиков. – Гродно : ГрГУ, 2001. – 189 с.

234. Чернуха Н. Н. Духовное развитие младших школьников средствами национального искусства : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. Н. Чернуха. – Луганск : Луганский гос. пед. ин-тут имени Т. Г. Шевченко, 1997. – 250 с.

235. Штихалюк О. П. Формування моральних відносин молодших школярів у навчально-виховному процесі школи й родини : дис. ... канд. пед. наук. 13.00.07 / О. П. Штихалюк. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 196 с.

236. Эльконин Д. Б. Детская психология / Д. Б. Эльконин. – М. : Учпедгиз, 1960. – 305 с.

237. Этическая мысль : научно-публицистические чтения. – М., 1991.

238. Юрій М. Ф. Етика : підручник / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2006. – 320 с.

239. Якобсон С. Г. Психологические проблемы этического развития детей / С. Г. Якобсон. – М. : Педагогика. – 1984. – 144 с.

240. Якобсон С. Г. Что, по мнению детей, хорошо, а что – плохо // Дошкольное воспитание / С. Г. Якобсон. – 1988. – №1. – С. 46–49.

241. Якобсон С. Г., Фещенко Т. И. Формирование Я-потенциального положительного как метод регуляции поведения дошкольников / С. Г. Якобсон, Т. И. Фещенко // Вопросы психологии. – 1997. – №3. – С. 3–12.

242. Ясякевич Г. Я. Формирование гуманных отношений младших школьников во внеучебной деятельности : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Г. Я. Ясякевич. – К. : Украинский гос. педагогический ун-т им. М. П. Драгоманова, 1997. – 169 с.

Додаток А

Анкета

для вихователів дошкільних закладів

Мета нашого дослідження – з'ясування стану роботи з морально-етичного виховання дітей дошкільного віку. Будь ласка, дайте відповідь на такі запитання:

1. Що Ви розумієте під поняттям «морально-етичне виховання»? _____

2. Що таке «мораль»? _____

3. Що таке «ввічливість»? _____

4. Які позитивні моральні якості, на Вашу думку, найбільше проявляються у дітей старшого дошкільного віку? _____

5. Яка у Вас у групі є методична література з морально-етичного виховання дошкільників? _____

6. Які види роботи Ви плануєте з морально-етичного виховання дітей дошкільного віку? _____

7. Які методи Ви використовуєте у морально-етичному вихованні? _____

Дякуємо за співпрацю!

Анкета

для вихователів дошкільних закладів щодо з'ясування
використання ними українського фольклору в морально-етичному
вихованні дошкільників

1. Що таке «український фольклор»? _____

2. Які жанри фольклору Ви використовуєте з метою морально-етичного
виховання? _____

3. Яка література з українського фольклору є у Вас у групі чи в ДЗО? _____

4. Як часто Ви плануєте роботу з використання українського фольклору в
морально-етичному вихованні дітей? _____

Додаток Б

Розподіл малих фольклорних творів за жанрами відповідно до завдань морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку

Фольклорні твори	Завдання морально-етичного виховання							
	Ввічливість	Гостинність	Доброта	Дружба	Скромність	Правдивість, чесність	Повага і турбота	Співчуття і взаємодопомога
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Казки	Морозко	Лисичка та Журавель		Рукавичка				
Пісні		Ой, гоп, динидини. Коровай, господарю, викупай		Ладки, ладки. Посварились бабки.	Грушка	Не вчися, коте, красти...	Ходить гарбуз по городу. Летіла зозуля. Ходить сон коло вікон. Ходив кіт по горі. Колишися, колисонько	Подоляночка
Народні ігри			Редька	Горю-дуб. В горохової скрині. Маринка. Кіт та миша. Залізного ключа. Квочка. Варена рибка. Перстень. Панас. Відьма.		Лис.	Щітка маленька. Гуси.	Перепілка.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Забавлянки		Дід ходить по горі.				Гойда, гойда, гойдаша. Ласочка, ласочка. Зайчику, зайчику.	Гопа, гопа, гопа-чуки	
Скоро- мовки	Семен ска- зав своїм синам.	Гостюват и йшла стоніжка.	Дівчинка Люба.	Катерина і Ан- дрій. Раз Варва- ра та Дем'ян.	Вередувал и веред- нички.			
Чистомовки		Ана-ана- ана - іменини у Івана.			Ти-ри-ри, ти-ри-ри скромних кличемо до гри.		Джу-джу- джу я бабусі поможу. Ти-ти-ти хочу їсти лиш торт. Ю-ю-ю що ти любиш, Юлю?	Па-па-па у Пилипа мавпа. Єць-єць- єць дивний заєць. Фа-фа-фа сумувала висока жирафа.
Примовки	Помовчи, язичку, кашки дам. Будь добрим слухачем. Благодаре ники за вареники.	Наш Івашко... Антошку ! Їж по- трошку! А де ти був. За- барився?	Равлику- павлику,		Не хочем ми того. Сиджу скраю. Ой чие то козеня. –Вереду, вереду. Хвалилас я дівчина. Ой дів- чина ма- лесенька.	А Степан- Степано к.	Потягусі, потягусі. Цить, не плач! Дасть мати калач.	Ой чим же я не хазяйка. Тихо, дітечко, не плач!

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Побажання		Будь великий, як верба. Будь здорова! Щоб Ви були веселі...						
Утішка			Пішла киця по водицю				Не плач, киця принесе калач. Мати сина колихала. Дрібен дощик стукотить. Ой ти, коте	
Лічилки	Весела лічилка		Котилася торба з високого горба.				А між нами, хлопчачками.	
Загадки			Її багато не буває..	Що на дзеркало так схоже...		Що наймудріше		Солоне, а не сіль..
Мирилки				Мир миром. Подвір'ям курочка ходила. Миристь, миристь. Через тин вишня похилилася. Не штовхайся і не бийся. Сиділи на ганку. Помирімося, помирімося. Подружимося, подружимося. Летів горобець. Любуню, Любуню! Пробач мені!				

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Прислів'я і приказки	Будь добрим слухачем... Бджола жалить жалом ... Від грубого слова ... Ввічливий кожному... Гостре словечко... Добре слово... Слово – не горобець....	В чужому домі... До хорошої господині... подарки... З того як частують гостей... По щедрості руки... Так ведеться... Чим багатіємо....	Добра людина... Не слова красять людину, а... Будеш супутником доброї людини... Добре да леко розкодиться... За добро віддячують добром... Зробити добро... Добрий чоловік і гарна днина... Не одежа красить людину... Хто людям добра бажає... Добро довго пам'ятається...	В пригоді пізнавай приятеля... Вірний приятель – то... Де дружно... Для приятеля нового... Друга шукай, а найдеш... Дружба – то найдорожчий скарб. Дружба, мов дзеркало... Друзі пізнаються в біді. Єдність і братерство... З другом говори ввічливо... Не май сто рублів... Нових друзів наживай... Один у полі не воїн... Що одному не дається, те... Щоб узнати чоловіка... Яку дружбу заведеш... Щастя має друзів... Сила життя у дружбі. Старий друг краще...	Держи голову високо... З насмішки... Задирай голову настільки... Коза з вовком тягалася... Не кажи «гоп», поки... Не копай іншому ями... Не пнишь бути найвищим... Не смійся з другого.. Не смійся, горох... Не хвали сам себе... Не хвались, почавши діло... Солодка морква... Скромних скрізь поважають... Хоч ганьба... Хто хвалиться, той...	Зароблений сухар краще... Не хитруй, не мудруй... Правда – як олія... Правда світліша за сонце. Правду не сховаєш. Чесному всюди честь. Чесна праця – найбільше багатство.	Всякій матері свої діти милі. Дітки плачуть... Добрі діти доброго слова послухають... Материн гнів, як... Матері ні купити... Матері своїх дітей жаль... Мати б'є, то не болить... Мати одною рукою б'є... На сонці тепло... Слухняному синові батьків наказ... Тій людині пошана... Хто людей не поважає.. Хто людям добра бажає... Шануй батька і матір...	Будеш супутником доброї людини... Поводься з іншими так... Птахи славляться піснями... При горі та в лиху годину... Раніше комусь помагай, а тоді вже... Хто любить лише себе, того люди не люблять.

Додаток В

План роботи з малими жанрами фольклору упродовж року

№ п/п	НАЗВА ТВОРУ	на заняттях	у повсякден- ному житті	Термін виконання
1	Прислів'я: 1. Не май сто рублів, а май сто друзів. 2. Єдність і братерство – велика сила.	+		Вересень
2	Мирилка: Мир миром, пироги з сиром. Народна пісня: Ходить гарбуз по городу.		+	
3	Скоромовка: Раз Варвара та Дем'ян посварилися за бур'ян. Народна пісня: Посварились бабки	+		
4	Прислів'я: 1. Дружба – то найдорожчий скарб. 2. Один у полі не воїн. 3. Друга шукай, а найдеш — тримай. Мирилка: Подвір'ям курочка ходила...	+		
5	Народна гра: Маринка. Скоромовка: Гостювати йшла Стоніжка		+	
6	Скоромовка: Катерина і Андрій посварилися за щавій. Мирилка: Мирись, мирись, та більше не сварись!	+		
7	Прислів'я: Дружба, мов дзеркало, розіб'єш – не склеїш. Приказка: Друзі пізнаються в біді.	+		
8	Прислів'я: 1. Ввічливий всякому приятель. 2. Гостре словечко коле сердечко.	+		Жовтень
9	Народна пісня: Ой, гоп, дини-дини.		+	
10	Прислів'я: 1. Яку дружбу заведеш, таке й життя проведеш. 2. Коза з вовком тягалася – тільки шкура зосталася.	+		
11	Забавлянка: 1. Гойда, гойда, гойдаша. Примовка: Равлику-павлику		+	
12	Мирилка: Через тин вишня похилилася. Забавлянка: І цьому дам, і цьому дам.	+		

13	Прислів'я: 1. Бджола жалить жалом, а чоловік словом. 2. Від грубого слова близький стає чужим.		+	
14	Народна гра: Горю-дуб. Примовка: Іванку, Іванку (Яринко), у кого ти вдався (лася)?		+	
15	Забавлянка: Хто попереду, той пасе череду... Прислів'я: 1. До хорошої господарки всі сусіди в гості заходять. 2. Так ведеться, що гостя частують усім, що в хаті знайдеться.	+		
16	Народна пісня: Ой, гоп, дини-дини.		+	Листопад
17	Прислів'я: 1. Будеш супутником доброї людини – допоможе тобі за всякої днини. 2. Добре слово – краще за цукор і мед.	+		
18	Народна гра: В гороховій скрині. Народна пісня: Коровай, господарю, викупай.		+	
19	Скоромовка: Дівчинка Люба. Прислів'я: 1. Хто сам хвалиться, той кається. 2. Не хвались, почавши діло...	+		
20	Забавлянка: Як тобі ім'я? Тарадайко.		+	
21	Прислів'я: 1. Не хвали сам себе, нехай тебе інші хвалять. 2. Задирай голову настільки, щоб шапка не злетіла.	+		
22	Прислів'я: 1. В чужому домі будь привітливий, а не примітливий. 2. По щедрості руки видно, яке серце.	+		
23	Лічилка: А між нами, хлопчиками.		+	
24	Прислів'я: 1. Кожна пташка своїм носиком живе. 2. Не слова красять людину, а її справи. 3. Пташка красна своїми пір'ями, а людина знаннями.	+		
25	Примовка: Потягусі, потягусі, на (ім'я) ростусі.		+	Грудень
26	Прислів'я: 1. Хто любить лише себе, того люди не люблять. 2. Тій людині пошана, яка для інших живе. 3. Раніше комусь помагай, а тоді вже в когось поміч приймай.	+		
27	Забавлянка: Ой гуц, гуца, гуца. Прислів'я: 1. Хотів зробити спішно, а вийшло смішно.		+	

	2. Хто чисте сумління має, спокійно спать лягає.			
28	Прислів'я: 1. Птахи славляться піснями, люди – ділами. 2. Чесному всюди честь. 3. Чесна праця – найбільше багатство.	+		
29	Казка: рукавичка.		+	
30	Забавлянка: Ой гиля, гиля, білії гуси. Прислів'я: 1. Не кажи «гоп!», поки не перескочив. 2. Не смійся з другого,	+		Січень
31	Забавлянка: Дід ходить по горі.		+	
32	Утішка: Мати сина колихала. Прислів'я: 1. Дітки плачуть, а в матері серце болить. 2. Шануй батька і матір і тебе шануватимуть.	+		
33	Примовки: 1. Антошку! Їж потрошку. 2. Помовчи, язичку...		+	
34	Прислів'я: 1. Слово – не горобець, вилетить не спіймаєш. 2. Не пнишь бути найвищим, а вчись бути корисним.	+		
35	Побажання: 1. Будь великий, як верба, а здоровий, як вода! 2. Будь здорова, як вода, а щаслива, як зоря! 3. Щоб Ви були веселі, як весна.		+	Лютий
36	Прислів'я: 1. Не копай іншому ями, бо й сам в неї упадеш. 2. З насмішки люди бувають, а насмішникам очі вилазять.	+		
37	Народна гра: Щітка маленька.		+	
38	Прислів'я: 1. Хто людей не поважає, сам поваги не має. 2. Хто людям добра бажає, той і собі має. 3. Чим багатіємо, тим і приймаємо. Забавлянка: Гопа, гопа-чуки, наварила мама щуки.	+		
39	Загадка: Не колода, не пень, а лежить цілий день, не жне, не косить, а прийде обід – їсти просить. (Ледар)		+	
40	Прислів'я: 1. Поводься з іншими так, як ти бажаєш, щоб вони поводитися з тобою. 2. При горі та в лиху годину пізнаєш вірну людину.	+		
41	Примовки: 1. Не хочем ми того. 2. Пішла Гандзя в поле жати.		+	
42	Прислів'я: 1. Добра людина надійніше кам'яного мосту. 2. Полохливий заєць і пенька... 3. Раніше встанеш – більше ...	+		Березень
43	Забавлянка: Ой чук, чуки!		+	

44	Прислів'я: 1. З того як частують гостей видно щедрість господарів. 2. Скромних скрізь поважають, а хвальків...	+		
45	Прислів'я: 1. Хоч ганьба очі не виїсть, але не дає на люди показатися. 2. Солодка морква, та в сусідньому городі.	+		
46	Примовки: 1. Петро-гарбуз на печі загруз. 2. В понеділок орав.		+	
47	Прислів'я: 1. В пригоді пізнавай приятеля. 2. Вірний приятель – то найбільший скарб. 3. Де дружно, там не сутужно.	+		
48	Примовки: 1. Ой чим же я не хазяйка. 2. А Степан-Степанок.		+	
49	Прислів'я: 1. З другом говори ввічливо: від грубого слова близький, стає... 2. Нових друзів наживай, а старих – не забувай. Народна гра: Варена рибка.	+		Квітень
50	Прислів'я: 1. Для приятеля нового... Народна гра: Перстень.		+	
51	Загадка: Що наймудріше на світі? (Правда). Прислів'я: 1. Правда світліша за сонце. 2. Правду не сховаєш.	+		
52	Утішка: Пішла киця по водицю.		+	
53	Прислів'я: 1. Держи голову високо, та не задирай носа. 2. Не смійся, горох, не лучче квасолі, – розмокнеш, то й лопнеш. 3. Не хвалися, ідучи в бій, а хвались йдучи з бою.	+		
54	Забавлянка: Два кокотки жито молотили.		+	Травень
55	Народна пісня: Ладки, ладки. Прислів'я: 1. Що одному не дається, те гуртом легко береться. 2. Щоб узнати чоловіка, треба з ним пуд солі з'їсти.	+		
56	Народна гра: Квочка. Скоромовки: 1. На печі, на печі. 2. Семен сказав своїм синам.	+		
57	Утішки: Ой ти, коте рябку.		+	
58	Казка: Морозко. Прислів'я: Служняному синові батьків наказ – найлегша ноша.	+		
59	Скоромовка: Гай-най, коточок. Примовка Сиджу скраю, як у раю	+		

Додаток Д

Д.1. Тема «Доброта»

1. Тлумачення морально-етичних понять для дітей: Доброта – це людська риса, яка спонукає людину робити хороші, добрі вчинки, допомагати людям, бути чуйним, привітним, доброзичливим, співчувати іншим, охоче ділитися з іншими своїми речами. Добра людина не жадібна, не робить поганих вчинків (не бере чужих речей без дозволу, не обманює), не ображає і намагається не засмучувати людей, добру людину всі поважають. Кажуть: добра душа, добре серце.

2. Тематичний словник до теми: Доброта, сердечність, добро, людяність, щиросердність, лагідність, душевність, благодущність, відкритість, благородство, ласка; добродій; віддавати; людяний, з доброю душею, хороший, щедро, по-доброму, по-братськи, по-людськи, щедрою рукою, щиро, гаразд, до ладу, вельми, сильно, людяно.

3. Фольклорні твори до теми.

Народна гра «Редька»

Спершу визначають, кому бути «сусідкою». Всі інші стають по двоє, потім присідають одне навпроти одного. Пара неподалік від пари, рядками, подібно до того, як росте редька на грядці.

«Сусідка» підходить до крайньої пари і розпочинає розмову:

—Бабо, дай редьки!

—Скопай грядку, то й знатимеш, звідки редька береться.

«Сусідка» обходить довкола «редьки», показуючи, як копають грядку. А тоді звертається уже до другої пари:

—Бабо, дай редьки!

—Посади собі.

Знову слід обійти довкола «редьки» та показати, як її саджають.

З тим же запитанням «сусідка» підступає до інших пар, а їй відповідають:

—Полий собі.

—Посапай собі.

—Прополи собі.

«Сусідка» показує як усе те робиться, аж поки почує:

— Вирви собі.

Та пара, яка це каже, міцно тримається за руки, а «сусідка» хапає когось одного попід руки й пробує відірвати від того, з ким він зчепився руками. Як не відірве, то далі йде зі своїм запитанням. А як відірве, то сяде на те місце, а її замінить той, хто не вдержався. І гра продовжується далі.

Утішка (для заспокоєння дитини)

Пішла киця по водицю,

Та й упала у криницю.

Пішов котик рятувать,

А вже киці не видать.

Узяв кицю за вушко,

Та й поніс на сушку.

- Лежи кицю до вечора,

Дам тобі хліба та печива.

Ой, будь, киця, весела,

Та поїдьмо до села

Хліба добувати,

Дітей годувати!

Спіть, діточки, спіть,

Віченька стуліть!

Скоромовка

Дівчинка Люба

Всім людям люба.

Тому що Любі

Всі люди любі.

Примовка

Равлику-павлику,
Вистави рожки

На чотири стожки.
Тобі два, мені два –
Поділимось обидва!

Лічилка

Котилася торба з високого горба,
В тій торбі хліб паляниця,
З ким хочеш, з тим поділися.

Загадка

Її забагато не буває, вона всім допомагає (доброта).

Прислів'я і приказки

Добра людина надійніше кам'яного мосту.
Не слова красять людину, а її справи.
Будеш супутником доброї людини – pomoже тобі за всякої днини.
Добре далеко розходиться. а лихе ще далі.
За добро віддячують добром, а не злом.
Зробити добро – завжди вчасно.
Добрий чоловік і гарна днина ніколи не набриднуть.
Не одежа красить людину, а добрі діла.
Хто людям добра бажає, той і собі має.
Добро довго пам'ятається, а лихо ще довше.

Д.2. Тема «Правдивість, чесність»

1. Тлумачення морально-етичних понять для дітей: *Правдивий* – це той, хто завжди каже правду, навіть, якщо це йому неприємно, але він ніколи не збреше, бо знає, що правду не сховати, про неї всеодно дізнаються. Не дарма в народі кажуть: «Правда світліша за сонце». Правдиву людину поважають, до її думки прислухаються, бо знають, що вона справжня, істинна, правдива.

Чесний – це той, хто говорить правду, ніколи не бере чужого без дозволу,

навіть, якщо про це ніхто не дізнається, ніколи не обманює. Про таку людину кажуть совісна, порядна, сумлінна, правдива, а ще кажуть що: «Чесному всюди честь».

2. Тематичний словник до теми: Чесність, правдивість, відвертість, сумління, порядність, шляхетність, правдолюбство, правда, добросовісність, справедливість, істина; бути чесним, казати правду, поводитися порядно, розсудити справедливо, працювати сумлінно, добросовісно, бути щирим; чесний, правдивий, відвертий, без хитрощів, сумлінний, порядний, добросовісний, шляхетний, істинний, справедливий, правдолюбний, щирий; почесному, по-правді, чесно кажучи, відверто, порядно, добросовісно, істинно, справедливо, благородно, відкрито.

3. Фольклорні твори до теми.

Казка «Лисиця та Рак»

Біжить лисичка полем. Добігла до річки, аж дивиться — рак виліз з води на камінь та клешні точить, щоб гостріші були.

—Здоров був, раче! — каже йому лисичка. — З тим днем, що сьогодні! Це ти, мабуть, до косовиці готуєшся, що клешні об камінь гостриш?

Поздоровкався і рак та й каже:

—Я клешнями роблю те, що ти зубами; так треба, щоб гостріші були.

Лисичка тоді йому:

— Тепер я бачу, чого з тебе люди сміються, розказуючи, як ти сім літ по воду ходив, та й ту на порозі розлив! Як його ходити, коли на ногах зуби? Признайся, що таки правду люди говорять про тебе!

— Може, колись теє й правдою було, та тепер брехнею стало! Ось коли хочеш, то давай побіжимо наввипередки. Я тобі ще на один скок уперед ходу дам. Біжим до тієї осички, що стоїть онде на узліссі.

— Як так, то й так,— каже лисиця.

Повернулась до лісу, стала на один скок уперед проти рака та й дожидає,

коли той звелить бігти. А рак, учепившись клешнями за лисиччиного хвоста, підібгав усі вісім своїх ніг та й гукнув:

— Но!

От лисичка і подалась вповдовж поля. Добігала до осики, повернула, щоб подивитись, а де той рак чимчикує, аж чує позад себе:

— Та й забарилась ти, лисичко! Я вже і на осику лазив, усе визирав, чи скоро ти прибіжиш.

Дуже здивувалась лисичка, аж рота роззявила:

— Чи то ж видано! — каже.

І більш не сміялася з рака.

Казка «Хитрий півень»

Півень, тріпочучи крилами, злетів на пліт і почав на все горло кукурікати. З сусіднього лісочка підкралася лисичка.

— День добрий! — гукнула вона. — Почула, як ти гарно кукурікаєш. Чудовий у тебе голос. Тільки не знаю, чи вмієш ти так співати, як співав твій батько.

— А як же співав мій батько?

— Він на одній нозі ходив по плоту і, заплющивши одне око, так гарно кукурікав, що й ну...

— І я зможу! — сказав півень, випрямився, заплющив око і почав кукурікати.

— А чи зможеш ти стояти на одній нозі і, заплющивши очі, співати?

— Зможу! — крикнув півень.

Та тільки заплющив він очі, як лисиця підскочила і схопила його.

Понесла лисиця його в ліс і хотіла вже з'їсти, а він і каже:

— Твоя мати не так робила!

— А як же вона робила? — спитала лисиця.

— Схопивши півня, вона, перш ніж розірвати його, мала звичку співати.

— Я вся вдалася в матір! — промовила лисиця. Заплющивши очі, вона почала щось шепотіти. Півень тільки цього й чекав: змахнув крилами, злетів і

сів на дерево.

— Ось тобі й маєш, півень мене перехитрив,— облизавшись, промовила лисиця, зітхнула і голодна подалася в ліс.

Казка «Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат»

Були собі дід та баба. От раз у неділю баба спекла пиріжків з маком, повибирала їх, поскладала в миску та й поставила на віконці, щоб прохололи. А лисичка бігла повз хатку та так нюхає носом; коли чує — пиріжки пахнуть. Підкралась до вікна тихенько, вхопила пиріжок моторненько та й подалась. Вибігла на поле, сіла, виїла мачок із пиріжка, а туди напхала сміттячка, стулила його та й біжить. От біжить, а хлопці товар женуть.

— Здорові були, хлопці!

— Здорова, здорова, лисичко-сестричко!

— Проміняйте мені бичка-третячка за маковий пиріжок!

— Де ж таки — бичка за пиріжок!

— Та він такий солодкий, що аж-аж-аж!.. Таки найшла одного,— проміняв.

— Глядіть же,— каже,— хлопці, не їжте пиріжка, аж поки я зайду в ліс.

Та й побігла і бичка гоном погнала. Ті подождали, поки вона сховалась у лісі, тоді до пиріжка, — аж там сміттячко...

А лисичка там часом пригнала бичка у ліс, прив'язала його до дуба, а сама пішла рубати дерево на саночки. Рубає та й приказує:

— Рубайся, деревце, криве й праве! Рубайся, деревце, криве й праве!

Нарубала дерева, зробила саночки, запрягла бичка, сіла та й їде. Аж біжить вовк-панібрат.

— Здорова була, лисичко-сестричко!

— Здоров вовчику-братику!

— А де до ти взяла бичка-третячка та саночки?

— Бичка заробила, саночки зробила та й їду.

— Ну то підвези ж і мене!

— Куди я тебе візьму? Ти мені саночки поламаєш!

— Ні, не поламаю, я тільки одну лапку покладу.

— Та клади вже, ніде тебе діти.

От вовк і поклав лапку. Відїхали трохи, вовк і каже:

— Покладу я, лисичко-сестричко і другу лапку.

— Е, вовчику-братику, ти мені санки поламаєш!

— Ні, не поламаю!

— Ну, клади!

Вовк і поклав. їдуть, їдуть, коли це — трісь!

— Ой, лишенько,— каже лисичка,— санки тріщать!

— Та ні, лисичко-сестричко, то в мене кісточка хруснула. Ну, дарма, —

їдуть... А вовчик знову:

— Покладу я, лисичко-сестричко, і третю лапку.

— Та де ти кластимеш? Та ти мені зовсім санки поламаєш!

— Та ні, чого б вони ламалися?

— Та вже клади!

Тільки поклав, а саночки знову — трісь-трісь!

— Ей, вовчику, саночки тріщать! Злазь, бо поламаєш!

— Та де там вони тріщать! Що ж бо ти, лисичко-сестричко, вигадуєш? То я

орішок розкусив.

— Дай же й мені!

— Так останній.

Проїхали ще трохи.

— Ой, лисичко-сестричко, сяду я й увесь!

— Та куди ти сядеш? Тут ніде тобі й сідати!

— Та я зібгаюсь так, що поміщусь.

— Та ти мені санки зовсім поламаєш! Чим же я тоді дровець привезу?

— От-таки, чого я поламаю? Я легенький. Сяду я, лисичко-сестричко, бо притомивсь. Я помаленьку.

— Та вже сідай.

От він вліз зовсім у саночки, та тільки сів, а санки — трісь-трісь-трісь! Так

і розсипались.

Давай тоді його лисичка лаяти:

— А щоб тобі добра не було, капосний вовцюгане! Що це ти мені наробив!

Лаяла його, лаяла, а тоді трохи згодом:

— Іди ж тепер та рубай дерево на санчата!

— Як же його рубати, лисичко-сестричко, коли я не вмю і не знаю, якого треба дерева?

— А, капосний вовцюгане! Як санчата ламати, так знав, а як дерево рубати, то й ні! Кажі: «Рубайся, деревце криве й праве! Рубайся, деревце, криве й праве!»

Пішов вовк. От увійшов він у ліс та й почав:

— Рубайся, дерево криве й криве! Рубайся, дерево, криве й криве!

Нарубав, тягне до лисички. Глянула та, аж воно таке корячкувате, що й на полицю в плуг не вибереш, не то на полозок. Давай вона його знову лаяти:

— Нащо ж ти такого нарубав!

— Коли воно таке рубається!

— А чом же ти не казав так, як я тобі веліла?

— Ні, я так саме й казав: «Рубайся, дерево, криве й криве!»

— Ну й дурний же ти який й до того недотепний! Сиди ж тут, бичка погляди, а я сама піду нарубаю!

Пішла вона.

А вовк сидить сам собі, та так йому хочеться їсти! Почав він перекидати, що було в санчатах, - ні, нема ніде нічого. Думає, думає та й надумає: "З'їм бичка та й утечу!" Проїв дірку в бичка, зсередини все виїв, туди горобців напустив і соломою заткнув, а бичка під тином поставив і палкою підпер.

Приходить лисичка...

— Ну стривай же ти, вовцюгане! Я ж тобі це згадаю!

Та й побігла шляхом.

Біжить, коли це їде валка запізнілих чумаків з рибою. Вона впала серед шляху і ноги відкинула – притаїлась, мов нежива.

Чумаки зараз її й побачили:

— Дивіться, хлопці, яка здорова лисиця лежить!

Обступили її, перевертають. Треба взяти – дітям шапочки будуть. Кинули її на задній віз і знову рушили.

Їдуть попереду, а лисичка-сестричка бачить, що вони не дивляться, і давай кидати рибу з воза. Кидає та й кидає по рибці на шлях, усе кидає... Накидала багато та нишком і зіскочила з воза. Чумаки поїхали собі далі, а вона позбирала ту рибу, сіла та й їсть.

Зирк – аж і вовк-панібрат біжить.

— Здорова була, лисичко-сестричко!

— Здоров!

— А що це ти робиш, лисичко-сестричко?

— Рибку їм.

— Дай же й мені!

— Отак! Я стільки морочилась, ловила та й віддай! Піди сам собі налови!

— Та як же я наловлю, коли не вмію? Хоч навчи, як її ловити!

— Та як же ловити? Піди до ополонки, встроми хвоста в ополонку і сиди тихенько та й приказуй: «Ловися, рибко, велика й маленька!». То вона й наловиться.

— Спасибі за науку!

Побіг вовк мерщій на річку та до ополонки, та хвіст в ополонку...

— Ловись, – каже, – рибко, велика та все велика! Ловись, рибко, велика та все велика!

Не хочеться йому малої. А мороз на дворі такий, що аж шкварчить! Лисичка ж бігає по березі та все:

— Мерзни, мерзни, вовчий хвосте! Мерзни, мерзни, вовчий хвосте!

А вовк:

— Що ти, лисичко-сестричко, кажеш?

— Та то ж і я кажу: ловися, рибко, велика й мала!

— Ану й я так: ловися, рибко, велика та все велика!

Ворухнув вовк хвостом – важко вже. А лисичка:

— Ото вже рибка почала чіплятися.

Трохи згодом:

— Ану, вовчику, тягни!

Вовк як потяг, а хвіст уже прикипів до ополонки,— не витягне. А вона його ще й лає:

— А, капосний вовцюгане, що ти наробив?! Бач, казав: «Ловися, рибко, велика та все велика»,— от велика начіплялася, тепер і не витягнеш. Треба ж тобі помочі дати,— побіжу покличу людей.

Та й майнула на село. Біжить селом та й гукає:

— Ідїть, люди, вовка бить! Ідїть, люди, вовка бить!

Як набігалось людей!.. Хто з сокирою, хто з вилами, з ціпами, а баби з рогачами, з кочергами! Як почали вони того бідолаху вовка періщити!

А лисичка тим часом ускочила в одну хату,— нікого нема, хазяйка побігла на річку вовка бити і діжу немішену покинула. Вона взяла вимазала голову в тісто – та в поле... Коли дивиться — вовк насилу лізе,— добре дали йому, сердешному. Вона зараз-таки прикинулась хворою, тільки стогне. А вовк побачив її:

— А,— каже, – така ти! Наробила ти мені добра, що й хвоста збувся!

А вона:

— Ой вовчику-братику, хіба ж то я? Хіба ж ти не бачиш, що з мене й мозок тече,— так мене побили, що й голову провалили мені. Вовчику-братику, підвези мене!

— Та я й сам нездужаю!..

— Та в тебе ж тільки півхвоста нема, а мені й голову провалили. Ой-ой-ой, не дійду додому!..

— То сідай уже, що з тобою робити...

Вона злазить йому на спину, вмощується та так стогне.

Повіз її вовк.

От вона їде та все приказує:

— Битий небиту везе! Битий небиту везе!

— Що ти там, лисичко-сестричко, кажеш?

— Та то я кажу: битий биту везе.

А сама знов нищечком:

— Битий небиту везе!

От довіз він її до хатки:

— Уставай, лисичко, доїхали!

Вона тоді плиг з вовка та:

— Битий небиту привіз! Битий небиту привіз!

Вовк до неї, хотів її зубами, а вона в хатку та й зачинилася. Не влізе вовк.

А вона ще визирає у вікно та й дражнить:

— Битий небиту привіз!

Тупцявся вовк, тупцявся коло лисиччиної хатки — не влізе.

— Не клята ж лисичка?.. Отак піддурила!

Та й потяг додому.

А лисичка живе та курей ловить.

Народна гра «Лис»

Побравшись за руки, всі стають у коло, а один з учасників гри, по вибору, стає за лиса і йде в середину. Коло подається то вправо, то вліво з піснею:

Ха-ха, ха-ха, гі-гі-гі!

Лис зловився в капкані.

Качки, кури, голуб'ята,

Тіштесь, смійтесь, гі-гі-гі!

Злодій лис у капкані.

Ой, ой! Вирвавсь, утікайте!

Тепер в нього страшна злість.

Кого зловить, того з'їсть.

Коли проспівують усю пісню до кінця, то швидше розбігаються на всі боки, а лис ловить. Кого піймає, той стає лисом, і гра починається спочатку.

Пісенька

Не вчися, коте, красти,
 А вчися, коте, чесно жити.
 Бери ціп, йди на тік
 Жито молотити.

Забавлянки

Гойда, гойда, гойдаша *(про чесність і засудження крадіїства)*

Гойда, гойда, гойдаша,
 Купив батько лоша,
 Вивів лоша пасти,
 Стоїть злодій під корчем,
 Хоче лоша вкрасти.

Ласочка, ласочка, де була *(про чесність і засудження крадіїства)*

— Ласочка, ласочка, де ти була?	— Під столом.
— У Бога служила.	— Хто вкрав?
— Що заслужила?	— Оришка,
— Кусок сала.	Меле хвостом, як мишка.
— Де поклала?	

Зайчику, зайчику *(про чесність і засудження крадіїства)*

— Зайчику, зайчику, Де ти бував?	Ледве я втік — Через бабин тік
— У млині, у млині.	Да через колоду,
— Що ти видав?	Головою у воду,
— Міх муки, міх муки.	Да через поліно,
— Чом ти не вкрав?	І зодрав коліно,
— Там були кравчики, Побили пальчики.	Через конопельки — Конопельки трісь, трісь А вербчик пісь, пісь.

Примовка

*Коли діти не признаються, хто зробив
шкоду, примовляють, соромлячи*

А Степан-Степанок

Поїв бабин медок

І сховався в куток.

Загадка

Що наймудріше на світі? (правда)

Прислів'я і приказки

Зароблений сухар краще краденого бублика.

Не хитруй, не мудруй, а чесно працюй.

Правда — як олія, скрізь наверх спливає.

Правда світліша за сонце.

Правду не сховаєш.

Чесному всюди честь.

Чесна праця – найбільше багатство.

4. Конспект гри «Правда – неправда»

Мета: виховувати бажання бути чесним, говорити правду.

Хід гри: Ведучий каже фразу і кидає м'яч одному з учасників, наприклад: «Небо зелене», «Слони літають», «Навесні яблуні цвітуть». Якщо це правда, дитина має спіймати м'яч, а якщо це неправда – відбити його. Той учасник, який помилився, виходить з гри, а той, хто тричі правильно відповів – стає ведучим.

Д.3. Тема «Дружба»

1. Тлумачення морально-етичних понять для дітей: Дружба – це добрі стосунки між людьми, які допомагають один одному, ніколи один одного не ображають, співчують, якщо щось трапилося погане і разом радіють гарним

новинам і подіям, не дарма в народі кажуть: «Друзі пізнаються в біді». Друзям цікаво разом гратися, часто їм подобаються схожі, чи однакові речі, вони рідко сваряться і не сперечаються один з одним. Дуже важливо для людини мати друзів, аби було з ким поговорити, погратися.

2. Тематичний словник до теми: Дружба, товаришування, дружність, приятельство, приязнь, співдружба, співдружність, довіра, взаємність, друг, товариш, приятель, дружити, товаришувати, брататися, бути в дружбі, водити компанію, одним духом дихати; дружній, товариський, братній, приятельський, приязний, співдружній, братерський, довірливий, взаємний; дружно, по-приятельськи, приязно, по-братньому, по-дружньому, прихильно, злагоджено, узгоджено, одностайно, плече-в-плече.

3. Фольклорні твори до теми.

Казка «Рукавичка»

Ішов дід лісом, а за ним бігла собачка, та й загубив дід рукавичку.

От біжить мишка, увізла в ту рукавичку та й каже;

—Тут я буду жити!

Коли це жабка плигає та й питає:

—А хто, хто в цій рукавичці? А ти хто?

— Жабка-скрекотушка. Пусти й мене!

— Іди!

От уже їх двоє. Коли біжить зайчик, прибіг до рукавички та й спитав:

— А хто, хто в цій рукавичці?

— Мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка. А ти Хто?

— А я зайчик-побігайчик. Пусти і мене!

— Іди!

От уже їх троє. Коли це біжить лисичка та до рукавички:

— А хто, хто в цій рукавичці?

— Мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка та зайчик-побігайчик. А ти хто?

— А я лисичка-сестричка. Пустіть і мене!

— Та йди!

Ото вже їх четверо сидить. Аж суне вовчик та й собі до рукавички, питається:

— А хто, хто в цій рукавичці?

— Мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-побігайчик та лисичка-сестричка. А ти хто?

— Та я вовчик-братик. Пустіть і мене!

— Та вже йди!

Уліз і той,— уже їх п'ятеро. Де не взявся,— біжить кабан:

— Хро-хро-хро! А хто, хто в цій рукавичці?

— Мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-побігайчик, лисичка-сестричка та вовчик-братик. А ти хто?

— Хро-хро-хро! А я кабан-іклан. Пустіть і мене!

— Оце лихо! Хто не набреде, та все в рукавичку! Куди ж ти тут улізеш?

— Та вже влізу,— пустіть!

— Та що вже з тобою робити, — йди!

Уліз і той. Уже їх шестеро, уже так їм тісно, що й нікуди. Коли це тріщать куші, вилазить ведмідь та й собі до рукавички, реве й питається:

— А хто, хто в цій рукавичці?

— Мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-побігайчик, лисичка-сестричка, вовчик-братик та кабан-іклан. А ти хто?

— Гу-гу-гу! Як вас багато! А я ведмідь-набрід. Пустіть і мене!

— Куди ми тебе пустимо, коли й так тісно?

— Та якось будемо.

— Та вже йди, тільки скраєчку!

Уліз і ведмідь — семеро стало. Та так вже тісно, що рукавичка ось-ось розірветься.

Коли це дід оглядівся,— нема рукавички. Він тоді назад — шукати її, а собачка попереду побігла. Бігла, бігла, бачить — лежить рукавичка і

ворушиться. Собачка тоді: «Гав-гав-гав!»

Вони як злякаються, як вирвуться з рукавички,— так усі й порозбігалися лісом. Прийшов дід та й забрав рукавичку.

Народні ігри

Горю-дуб

Усі стають парами одна за одною. Один - «Горю-дуб» - попереду на віддалі співає:

*Горю, горю, палаю,
Кого схочу, спіймаю.
Раз, два, три! Біжіть!*

Перша пара біжить до «Горю-дуба» і, розірвавши руки, намагається оббігти його з обох боків і знову з'єднатися. Якщо «Горю-дуб» когось спіймає, то стає з ним позаду усіх, а той, хто залишився без пари, є «Горю-дубом».

В гороховій скрині

Спершу визначають, кому бути «гороховою скринею». «Горохова скриня» сідає або присідає. Всі інші обступають її колом, беруться за руки й крутяться, примовляючи:

Сиди, сиди, скринє,	Як ворота,
В гороховім місці,	На крюк, на замок,
Закрий рота,	А кому не йметься,
	В того обдереться.

Водночас «горохова скриня» лічить:

Раз, два, три,	А ти – ні,
Грав я й ти,	Тебе бити,
А я виграв,	Мене — ні.

«Горохова скриня» лічить так, щоб останнє слово випало на того, що в колі. Всі зупиняються, а той, на кого вказано, виходить, знімає головний убір або яку-небудь річ і віддає. Зразу ж повертається на своє місце, і гра

продовжується, поки кожний не залишить щось у «горохової скрині».

Тоді стають рядком і просять «горохову скриню» повернути речі:

—Добродійко, голубонько, оддай мені моє!

А «горохова скриня» відповідає:

—Ні, так не вийде. Покажи мені щось, тоді віддам.

Діти по черзі співають пісеньки, розповідають віршики, танцюють.

Маринка

Грають двоє дівчаток. Окреслюють коло, а за ним утикають дві палички.

Стають кожна біля своєї. Одна починає:

—Де ти стоїш?

—Що хоч?

—На ринку.

—Сім кіп галушок,

—Що продаєш?

І з сливами пиріжок

—Маринку.

За останнім словом зриваються, оббігають коло. Хто швидше повернеться на своє місце, знову починає.

Кіт та миші

Вибирають «кота» і «мишку», які стають посередині кола. Всі інші тримаються міцно за руки і йдуть неквапливо по колу і примовляють:

А до нори, мишко, до нори.

— Не втече,

А до золотої комори.

А що ж то за котик

Мишка — у нірку,

— Не дожене! Мишка

А котик — за ніжку:

— у нірку,

— Ходи сюди! —

А котик — за ніжку:

А що ж то за мишка

— Ходи сюди, ходи сюди!

Коли піднімають руки вгору, «мишка» тікає від «кота». Він кидається за нею, але перед ним опускають зчеплені руки, не дають вискочити. Як прорветься й спіймає «мишку», то ті, хто не вдержав, виходять на середину кола, й гра продовжується.

Залізного ключа

Діти стають у коло, побравшись за руки, а один хтось залишається всередині і намагається прорватись, налягаючи їм на руки. Його питають:

—Який ключ?

Він відказує:

—Залізний.

Як розчепить чиї руки, то виривається з кола і втікає, а за ним всі женуться та співають:

Ой дзвони дзвонять,	По болотах, очеретах,
Хорти вовка гонять	Де люди не ходять.
Хто зловить, той сам стає вовком, і тоді знов грають спочатку.	

Квочка

У цю гру грати найкраще напровесні, коли вперше випускають квочку з курчатами надвір. Забивають в землю кілочок, прив'язують мотузок до кілочка; хтось із дітей стає за квочку і, взявшись за кінець мотузка, під приспів:

Ходить квочка	Водить діток,
Коло кілочка.	Дрібних квіток.
	Діти-квіти: «Квок»,

– ходить кружкá. Після слів: «Діти-квіти: «Квок» — усі розбігаються хто куди, а квочка, квочучи, ловить їх та збирає до купи.

Варена рибка

Діти, взявшись за руки і швидко обертаючись колом, приспівують:

Вареної рибки	Тому не минеться.
Держімося кріпко:	Держіть, не пускайте!
Як хто увірветься,	

Обертаються, поки хто одірветься з кола. Потім гра починається спочатку.

Перстень

Діти сідають рядком або колом. Беруть якусь маленьку річ, частіше

перстень. Цей перстень кладуть у руки так, щоб відгадуючий не знав, у кого цей перстень. Діти наставляють руки, а той, що роздає перстень, кладе свої руки з перснем в інші руки і, кому забажає, тому й опустить той перстень. Це залишається таємницею, щоб відгадуючий не побачив персня. Коли перстень роздано, той, хто відгадує, підходить до сидячих і говорить:

Гадало, гадало	Дай, Боже, вгадать
По полю гуляло,	І перстеньок взять.

Він підходить до кого-небудь з дітей, які, на його думку, мають перстень. Коли відгадає — сідає на його місце, а той стає відгадуючим. Коли відгадуючий не вгадає, все повторюється знову, аж поки не вгадає.

Панас

Малюки в колі вибирають Панаса. Панас –у центрі, діти, взявшись за руки, йдуть по колу і промовляють:

Панасе, Панасе, не лови нас *(2 рази)*

Дамо тобі кошик груш,

Тільки ти нас не руш *(2 рази)*

На рахунок «Раз, два, три» хлопчики й дівчатка промовляють:

«Раз, два, три – нас лови».

Панас ловить дітей. Спійманий – стає Панасом, і гра продовжується.

Відьма

Діти, міцно взявшись за руки, утворюють коло і співають. «Відьма» ходить поміж ними і б'є їх по руках.

Ходить відьма по бору

Три оберемки кладе.

І рве траву лебеду, лебеду

Ой ти, Відьмо, ой ти, лиса пріч,

Ой, що ж вона рве.

од мене!

Тоді «відьма» грудьми навалюється на стиснуті руки, щоб розірвати коло. Якщо вона не вирветься, гра починається спочатку. Якщо виривається, всі її доганяють. Хто спіймає, стає «відьмою».

Пісенька-забавлянка

Стоячи парами один напроти одного, – діти плескають у долоньки під музику. На словах «посварились бабки» – беруться за голову і хитають нею у різні боки. «За що?» – розводять руки в сторони, ніби запитують.

«За кисіль, що наївся Василь» – тупотять ногами, наполегливо дивлячись в очі напарника.

«Туги, туги» – роблять рухи, наче сваряться один на одного.

Ладки, ладки,

За кисіль,

Посварились бабки.

Що наївся Василь.

За що?

Туги, туги, туги.

Скоромовки *(Дітей, що сперечаються, присоромлюють)*

1. Катерина і Андрій

2. Раз Варвара та Дем'ян

Сварилися за щавій.

Сварилися за бур'ян,—

Катерина Андрію

Бо Варвара Дем'яну

Не давала щавію.

Не давала бур'яну.

Мирилки

Мир миром

Пироги з сиром,

Подвір'ям курочка ходила,

Варенички в маслі.

Маленьких діточок учила:

Ми подружки красні.

Підніміть ви крила, усміхніться,

Обнімемося! Поцілуємося!

Сонечку ясному покажіться,

Не сваріться, діточки, помиріться,

(2 варіант) Мир миром

Подайте один одному ручки –

Пироги з сиром,

Посміхніться! Мирись, мирись,

Варенички в маслі –

Та більше не сварись! Поцілуймося!

Ми дружечки красні,

Поцілуймося! Помирімося!

Миристь, миристь
Та більше не сварись!
Поцілуймося.

Через тин вишня похилилася,
А дружка з дружкою посварилася,
— Тобі яблучко, мені грушечка,
Не сварімося, помирімося, дружечко.

Не штовхайся і не бийся,
А зі мною подружися.
Сиділи на ганку,
Лизали сметанку,
І сметанка згодиться,
Треба, треба помириться.

Помирімося, помирімося,
Одне одному посміхнімося,
Будемо дружити,
Як у гаю квіти.

Помиристь, помиристь
І ніколи не сварись.
А якщо посваришся,
То скоро зістаришся.

Подружимося, подружимося
І ніколи не сварімося.
Будемо з тобою,
Як риба з водою.

Дам тобі я пиріжок
Помирімося, мій дружок.

Летів горобець,
Сів на стовпець,
Нашій сварці – кінець.
Поцілуймося.

Любуню, Любуню!
Пробач мені!
Забудь образу,
Дай руку мені.

Загадка

Що на дзеркало так схоже, необережно розіб'єш, і назад вже не складеш?

(дружба)

Прислів'я і приказки

В пригоді пізнавай приятеля.

Вірний приятель – то найбільший скарб.

Де дружно, там не сутужно.

Для приятеля нового не пускайся старого.
 Друга шукай, а найдеш — тримай.
 Дружба – то найдорожчий скарб.
 Дружба, мов дзеркало, розіб'єш – не склеїш.
 Друзі пізнаються в біді.
 Єдність і братерство, — велика сила.
 З другом говори ввічливо: від грубого слова близький, стає чужим.
 Не май сто рублів, а май сто друзів.
 Нових друзів наживай, а старих – не забувай.
 Один у полі не воїн.
 Що одному не дається, те гуртом легко береться.
 Щоб узнати чоловіка, треба з ним пуд солі з'їсти.
 Яку дружбу заведеш, таке й життя проведеш.
 Щастя має друзів, а їх вивіряє нещастя.
 Сила життя у дружбі.
 Старий друг краще нових двох.

4. Конспекти ігор, ігрових завдань, оповідань до теми.

Дидактична гра «Помири казкових героїв»

Мета: навчити залагоджувати суперечки і миритися.

Матеріал: картки з зображенням героїв казкових творів.

Хід гри: На столі розкладені зображення героїв казкових творів трьома купками, перша: Карлсон, П'ятачок, Попелюшка, Лисичка, Півник; друга: Малюк, Вінні Пух, Принц, Журавель, мишенята Круть і Верть; третя: банка варення, повітряна кулька, черевичок, глечик і тарілка каші, тарілка з пиріжками.

Дітям повідомляється, що це герої відомих казок, вони посварилися між собою, але можуть помиритися за допомогою подарунків. Діти, як ви думаєте, що має подарувати Малюк Карлсону? Що він йому скаже? Вінні Пух П'ятачку? Принц Попелюшці? Виграє той, хто відповідь правильно на всі запитання.

Дидактична гра-дослід «Слово не горобець» (За методикою О.Є. Гордійчук).

Мета: Наочно показати дітям важливість уважного ставлення до друзів.

Матеріал: Склянка води, сільничка з сіллю, чайна ложка.

Хід гри-дослід: Уявіть діти, що сільничка це ви, а сіль – ваші слова. Склянка з водою – інша людина, ваш друг. Насипте трохи солі в воду, бачите, сіль розчинилася, її не видно, попробуйте воду – вона солонна, несмачна, а назад сіль уже з води забрати не можна. От так і слова наші, можна сказати якесь образливе слово, а потім ви б і хотіли його повернути, та не можна, бо людина вже ображена. Тому перед тим, як щось сказати, треба подумати. Запам'ятайте: «Слово – не горобець, вилетить не спіймаєш».

Оповідання «Сашкові друзі»

Мета: Ознайомити дітей з правилами поведінки між друзями.

В дошкільному закладі проводився конкурс, усі діти брали в ньому участь, відповідали на запитання ведучих і за правильні відповіді отримували призи – маленькі іграшки і солодоці. От тільки новенький хлопчик Сашко не відповів на жодне запитання і йому не дісталось навіть маленького цукерка. Він дуже засмутився. Всі діти раділи, а Іван сказав Сашкові: «Бачиш, скільки я призів отримав, цукерків стільки, що самому й не з'їсти, це тому, що я розумний і багато знаю. А в тебе жодного нема, – ти що нічого не знаєш?» Незручно і сумно стало Сашкові, адже він новенький і знав набагато менше, ніж вони, тому й не зміг відповісти на запитання.

Оповідання «Забута подруга»

Мета: Вчити дітей цінувати дружні стосунки.

Послухайте, що сталося з Олесею. Вона дружила з Наталкою, що жила по сусідству, аж доки до неї в гості не приїхала двоюрідна сестричка Надійка, з іншого міста. Олеся почала гратися з Надійкою, пройшов день, другий, тиждень, а вона й не згадувала про Наталку, адже з новою подружкою було так цікаво! Наталка кілька раз подзвонила подрузі, але та не запросила її гратись, от

вона і вирішила не нав'язуватись. Наталка чекала, доки та сама їй подзвонить і покличе гратися. Прошло кілька тижнів, Надійка поїхала додому, і ось тоді Олеся згадала про Наталку. Пішла до неї, але та чомусь була засмучена і відмовилась гратися з Олесею. Чому? – спитала Олеся, я ж нічого поганого тобі не зробила? Так, ти нічого не зробила, ти про мене забула, – відповіла Наташа. Відтоді Наташа і Олеся більше не дружили.

Оповідання «Справжній друг»

Мета: навчити цінувати дружбу, виховувати бажання допомагати друзям.

Жили двоє друзів Максим і Вадим, які завжди разом гралися, придумували цікаві ігри, ходили один до одного на гостини. Якось вони гралися на дитячому майданчику, Максим упав і пошкодив ногу, йому важко було йти, Вадим допоміг йому — відвів додому, хоча сам запізнювався і переживав, що мама сваритиметься, бо вже було сутеніло. Коли Вадим повернувся додому, мама почала йому дорікати, бо вона хвилювалася, а Вадим розповів їй, що сталося з Максимом і як він йому допомагав і через це запізнився. Тоді мама сказала: «молодець, ти вчинив гідно, як справжній надійний друг».

Оповідання «День народження Наталки»

Мета: уточнити знання про правила поведінки між друзями, про дружбу.

У Наталки був день народження. Їй принесли багато подарунків (іграшок, ласощів), а під вечір до неї забігла сусідська дівчинка Оленка. Вона не знала, що в Наталки був день народження, тому й не принесла подарунка. Коли Наталка почала їй розповідати про свої подарунки, Оленка зніяковіла і почала вибачатися, що прийшла без подарунка, адже вона не знала про день народження. «Нічого, не переймайся», відповіла Наталка, я теж тобі нічого не подарую на твій день народження, так буде справедливо. А тепер пішли гратися, запропонувала дівчинка. От тільки Оленка чомусь відмовилась і пішла додому.

Д.4. Тема «Співчуття і взаємодопомога»

1. Тлумачення морально-етичних понять для дітей: *Співчуття* – це чуйне ставлення до людини, от коли комусь погано, наприклад, дівчинка упала, боляче вдарилася коліном, а хлопчик побачив це, підійшов до неї, допоміг їй піднятися і почав заспокоювати: «Я знаю тобі боляче, я теж колись падав, тому знаю як це». Оце і є – співчуття, коли одна людина бачить, що іншій людині боляче і розуміє як це, ніби відчуває разом з тією людиною.

Взаємодопомога – це допомога одне одному між друзями, або допомога батькам, рідним, допомога безкорислива, від доброї душі.

2. Тематичний словник до теми: Співчуття, жалощі, милосердя, великодушність, чуйність; добродіяти, підтримувати, зараджувати, співчувати, співпереживати, вболівати, жаліти, змилостивитися, змилосердитися, зжалитися, змилюватися, заспокоїти, вдовольнити, допомогти, виручити, підтримати; співчутливий, доброзичний, прихильний, жалісний, милосердний, душевний, великодушний.

3. Фольклорні твори до теми.

Казка «Кривенька качечка»

Був собі дід та баба, та не було у них дітей. От вони собі сумують; а далі дід і каже бабі:

— Ходім, бабо, в ліс по грибки!

От пішли; бере баба грибки, коли дивиться — у кущику гніздечко, а в гніздечку качечка сидить. От вона дідові:

— Дивись, діду, яка гарна качечка!

А дід каже:

— Візьмемо її додому, нехай вона у нас живе.

Стали її брати, коли дивляться, аж у неї ніжка переломлена. Вони взяли її тихенько, принесли додому, зробили їй гніздечко, обложили його пір'ячком і посадили туди качечку, а самі знов пішли по грибки.

Вертаються, аж дивляться, що в них так прибрано, хліба напечено, борщик зварений. От вони до сусідів:

— Хто це? Хто це? Ніхто нічого не знав.

Другого дня знов пішли дід і баба по грибки. Приходять додому, аж у них і варенички зварені, і починок стоїть на віконці. Вони знову до сусідів:

— Чи не бачили кого?

Кажуть:

— Бачили якусь дівчину, від криниці водицю несла. Така,— кажуть,— гарна, тільки трішки кривенька.

От дід і баба думали, думали: «Хто б це був?» — ніяк не згадають. А далі баба дідові й каже:

— Знаєш що, діду? Зробимо так: скажено, що йдемо по грибки, а самі заховаємося та й будемо виглядати, хто до нас понесе воду.

Так і зробили.

Стоять вони за коморою, коли дивляться, аж із їх хати виходить Дівчина з коромислом: така гарна, така гарна! Тільки що кривенька трішки. Пішла вона до криниці, а дід і баба тоді в хату; дивляться, аж у гніздечку нема качечки, тільки повно пір'ячка. Вони тоді взяли гніздечко та й укинули в піч, воно там і згоріло.

Коли ж іде дівчина з водою. Ввійшла в хату, побачила діда й бабу та зараз до гніздечка — аж гніздечка нема. Вона тоді як заплаче! Дід і баба до неї, кажуть:

— Не плач, галочко! Ти будеш у нас за дочку; ми тебе будемо любити й жалувати, як рідну дитину.

А дівчина каже:

— Я довіку жила б у вас, якби ви не спалили мого гніздечка та не підглядали за мною; а тепер,— каже,— не хочу! Зробіть мені, Діду, кужілочку й веретенце, я піду від вас.

Дід і баба плачуть, просять її зостатися; вона не схотіла.

От дід тоді зробив їй кужілочку й веретенце; вона взяла, сіла надворі й пряде. Коли ж летить каченят табуночок, побачили її й співають:

— Онде наша діва,
 Онде наша Іва,
 На метеному дворці,
 На тесаному стовпці.
 Кужілочка шумить,
 Веретенце дзвенить.
 Скиньмо по пір'ячку,
 Нехай-летить з нами!

А дівчина їм відказує:

— Не полечу з вами!
 Як була я в лужку,
 Виломила ніжку,
 А ви полинули
 Мене покинули!

От вони їй скинули по пір'ячку, а самі полетіли далі.

Другий табуночок, і ці теж:

— Онде наша діва,
 Онде наша Іва,
 На метеному дворці.
 На тесаному стовпці.
 Кужілочка шумить,
 Веретенце дзвенить,
 Скиньмо по пір'ячку,
 Нехай летить з нами!
 А дівчина їм відказує:
 — Не полечу з вами:
 Як була я в лужку,
 Виломила ніжку,
 А ви полинули,
 Мене покинули!

Коли ж летить третій табуночок, побачили дівчину і зараз:

— Онде наша діва,
 Онде наша Іва,
 На метеному дворці,
 На тесаному стовпці.
 Кужілочка шумить,
 Веретенце дзвенить,
 Скиньмо по пір'ячку,
 Нехай летить з нами!
 А дівчина їм відказує:
 Не полечу з вами:
 Як була я в лужку,
 Виломила ніжку,
 А ви полинули,
 Мене покинули!

Скинули їй по пір'ячку, дівчина увертілася в пір'ячко, зробилася качечкою і полетіла з табуночком. А дід і баба знов zostались самі собі.

Народна гра «Перепілка»

Діти стоять у колі і з допомогою лічилки вибирають «перепілку», що всередині кола виконуватиме всі рухи, про які йтиметься у пісні. Малюки будуть повторювати приспів. Лічилкою вибирають «шуліку», що має бути поза колом.

Діти співають:

А в нашої перепілоньки та й голівка болять.

Приспів: Тут була, тут була перепілонька.

Тут була, тут була білозірочка.

А в нашої перепілоньки білі ручки болять.

Приспів. А в нашої перепілоньки та й колінця болять.

Приспів. А в нашої перепілоньки та й плечики болять.

Приспів. А в нашої перепілоньки крильця не болять.

«Перепілка» «літає» у колі та поза ним. На сигнал «шуліка летить» «перепілка» «залітає» у коло. «Шуліка» намагається спіймати її. Спіймана «перепілка» стає на місце, вибирають іншу «перепілку», і гра продовжується.

Народна пісня «Подояночка»

(Діти водять хоровод, а один малюк, який стоїть у колі, робить рухи, що відповідають змістові пісні.)

Десь там була подояночка,	Устань, устань, подояночко,
Десь там була молодесенька.	Промий очки, як ті скляночки,
Тут вона стояла,	Та візьмися в боки.
До землі припала.	Та й піди у скоки.
Личка не вмивала.	Підскочи до гаю, бери дівча скраю.

(Дитина, що всередині, вибирає когось із кола замість себе, і гра продовжується).

Чистомовки

Па-па-па живе у Пилипа мавпа,
 Пу-пу-пу вона розбила лампу,
 Па-па-па лапу порізала мавпа
 Пи-пи-пи лікаря до мавпи,
 Ип-ип-ип покликав Пилип:
 Пу-пу-пу «Подивіться лапу,
 Пу-пу-пу вилікуйте мавпу».

Єць-єць-єць живе в лісі дивний заєць,
 Єць-єць-єць він сміливий, він боєць.
 Ає-ає-ає він образи не прощає,
 Ає-ає-ає та маленьких захищає.

Фа-фа-фа сумувала висока жирафа:
 Фа-фа-фа «Я вища ніж будь-яка шафа!»

Фі-фі-фі, що ж робити бідній жирафі,
 Фі-фі-фі важко в джунглях високій жирафі,
 Фу-фу-фу звірі дражнили бідну жирафу.
 Фу-фу-фу «не сумуй» – заспокоїла мавпа жирафу
 Фо-фо-фо «вони заздрять, тобі, жирафо!»

Примовки

<i>Коли дитина лінується</i>	Сміття не носила.
<i>допомагати, примовляють</i>	Тихо, дітечко, не плач!
Ой чим же я не хазяйка,	Ми дамо тобі калач.
Чим не господиня?	Ти калач наш візьми
Сім день хати не мела,	І у коло з нами йди.

Загадка

Солоне, а не сіль,	Коли б угадати
Біжить, а не річка,	Та менш його знати
Блищить, а не золото.	(сльози).

Прислів'я і приказки

Будеш супутником доброї людини – pomoже тобі за всякої днини.
 Поводься з іншими так, як ти бажаєш, щоб вони поводитися з тобою.
 Птахи славляться піснями, люди – ділами.
 При горі та в лиху годину пізнаєш вірну людину.
 Раніше комусь помагай, а тоді вже в когось поміч приймай.
 Хто любить лише себе, того люди не люблять.

4. Конспект гри «Кошик добрих вчинків»

Мета: ознайомити дітей із моральною нормою «взаємодопомога»; виховувати бажання допомагати дорослим і одноліткам.

Хід гри: На столі стоять два кошики, поряд лежать фанти (паперові

зірочки, квіти тощо). Діти поділяються на дві команди. Правдолюбка пропонує дітям по черзі пригадати і розповісти, які добрі вчинки вони зробили, як вони допомагають батькам, братикам, сестричкам, друзям. За кожну правильну розповідь дитина має покласти в кошик своєї команди фант, чий кошик скоріше наповниться, та команда виграє.

Д.5. Тема «Ввічливість»

1. Тлумачення морально-етичних понять для дітей: Ввічливість – доброзичливе, привітне ставлення до людей, якщо ви привітно посміхаєтесь, кажете слова подяки, вибачення чи прохання, не залишаєтесь байдужими, коли до вас звернулися по допомогу, то з вами буде приємно людям спілкуватися, а отже, ви – ввічлива, вихована, чемна людина.

2. Тематичний словник до теми: увічливість, чемність, люб'язність, тактовність, обхідливість, делікатність, коректність, галантність; вітатись, вибачатись, посміхатись, вітати, поздоровляти, перепрошувати, поступатись, ділитись, дякувати, дарувати, пам'ятати, прощатись; увічливий, чемний, люб'язний, шанобливий, вихований, тактовний, гречний, обхідливий, галантний, шановний, делікатний, коректний, дорогий; ввічливо, чемно, люб'язно, тактовно, коректно, делікатно, уважно.

Чарівні слова: добрий день, добрий ранок, добрий вечір, здрастуйте, на добраніч, до побачення, будь-ласка, будьте ласкаві, будьте добрі, до зустрічі, вибачте, перепрошую, дякую, смачного, щасливої дороги, на все добре, бажаю здоров'я; пані, панянка, панове, добродій, громадянин.

3. Фольклорні твори до теми.

Малі фольклорні жанри

Скормовки

Семен сказав своїм синам:

Сини склали скирту сіна.

«Сини-соколи, складіть сіно».

Семен сказав своїм синам: «Спасибі».

Бук бундючивсь перед дубом,
Тряс над дубом бурим чубом.

Дуб пригнувся до чуба бука –
Буде букові наука.

Примовки

Дитині, що перебиває нечемно інших, примовляють

1. Помовчи, язичку, кашки дам.
2. Будь добрим вислухачем, будеш добрим оповідачем.

Жартівлива приказка (дитячий фольклор)

Діти жартома дякують одноліткам за пригощання

Благодареники за вареники.

Весела лічилка

Ось чий-то кіт стрибнув на ганок
Йому ми скажем добрий ранок
- Вітаю, відгукне вусатий,
Чемним дітям – завжди радий,

Не часто стрінеш дитинча,
що ввічливо віта kota.
А ви на мене не зважайте,
Скоріше гру розпочинайте.

Прислів'я і приказки

Будь добрим слухачем, будеш добрим оповідачем.

Бджола жалить жалом, а чоловік словом.

Від грубого слова близький стає чужим.

Ввічливий кожному приятель.

Гостре словечко коле сердечко.

Добре слово – краще за цукор і мед.

Слово – не горобець, вилетить не спіймаєш.

4. Конспект гри «Загублені слова»

Мета: збагатити знання дітей з моральної якості «ввічливість»; виховувати бажання бути ввічливим.

Хід гри: На початку гри за допомогою лічилки, в якій йдеться про ввічливість, обирається ведучий.

Весела лічилка

Ось чий-то кіт стрибнув на ганок	Не часто стрінеш дитинча,
Йому ми скажем добрий ранок!	що ввічливо віта kota.
- Вітаю, відгукне вусатий,	А ви на мене не зважайте,
Чемним дітям – завжди радий,	Скоріше гру розпочинайте.

(Діти вивчають лічилку). Вихователь пояснює дітям правила гри «Загублені слова»: Чарівні слова, такі як: добрий ранок, добрий вечір, до зустрічі, на добраніч, прошу пробачення, красно дякую та інші, мають пари, але їхні пари загубились і тепер ці пари треба віднайти. Наприклад, ведучий каже добрий ..., а хтось із гравців має продовжити (ранок, вечір, день). Дитина, яка правильно відповіла, стає ведучим і придумує свій початок, наприклад, красно..., тощо.

Д.6. Тема «Гостинність»

1. Тлумачення морально-етичних понять для дітей: Гостинний – це той, хто любить запрошувати гостей, пригощає їх, розважає, привітно і уважно до них ставиться.

2. Тематичний словник до теми: відвідувати, дарувати, запрошувати, закликати, пригощати, частувати; гостинний, гостелюбний, доброзичливий, хлібосольний, приятний, привітний, подільчивий, щедрий, щирий; доброзичливо, ласкаво.

3. Фольклорні твори до теми.

Казка «Лисичка та Журавель»

Були собі лисичка і журавель. Ото й зустрілися якось у лісі. Та такі стали приятелі! Кличе лисичка журавля до себе в гості:

— Приходь, — каже, — журавлику, приходь, лебедику! Я для тебе — як для себе.

От приходить журавель на ласкаві запросини. А лисичка наварила кашки з молоком, розмазала по тарілці та й припрошує:

— Призволяйся, журавлику, призволяйся, лебедику!

Журавель до кашки — стукав, стукав дзьобом по тарілці — нічого не вхопить.

А лисичка як узялася до страви — лизь та лизь гарненько язиком, поки сама всю кашу чисто вилизала.

Вилизала та до журавля:

— Вибачай, журавлику, — що мала, тим тебе й приймала, а більше нема нічого.

— То спасибі ж, — мовить журавель. — Приходь же, лисичко, тепер ти до мене в гості.

— А прийду, журавлику, прийду, лебедику! На тому й розійшлися.

От уже лисичка йде до журавля в гостину. А журавель наварив такої-то смачної страви: узяв і м'яса, й картопельки, й бурячків — усього-усього, покритив дрібненько, склав у глечичок з вузькою шийкою та й каже:

— Пригощайся, люба приятелько, не соромся!

От лисичка до глечика — голова не влазить! Вона сюди, вона туди, вона й боком, і лапкою, і навстоячки, і зазирати, й нюшити... Нічого не вдіє!

А журавель не гуляє: все дзьобом у глечик, усе в глечик. Помаленьку-помаленьку — та й поїв, що наварив. А тоді й каже:

— Оце ж, — каже, — вибачай, лисуню, що мав, то тим і приймав. Та вже більше нічого не маю на гостину.

Ох і розгнівилася ж лисичка! Так розсердилася, що й подякувати забула, як годиться, чемним будши. Так-то їй журавлева гостина до смаку припала!

Та від того часу, й не приятелює з журавлями.

Народні пісні

Ой, гоп, дини-дини

(жартівлива пісенька, яку співають для гостей)

Ой, гоп, дини, дини,	Мисник сватався до полиці,
Сватався гарбуз до дині.	Житній хліб до паляниці.
Його диня не схотіла,	
Огірочки полюбила.	Небилиці ми співали.
	І гостей всіх звеселяли.
Горщик сватався до миски,	Тож давайте-но хутчіше
Ополоник до колиски,	Затанцюймо веселіше!

Коровай, господарю, викупай

Місили коровай, місили,	Ми свою вчинили –
З трьох криниць воду носили:	Коровай замісили.
Не так з криниць, як з ріки,	Ой десь подівся господар,
Замісили коровай навіки.	Ой нехай принесе пива дзбан,
Наш милий господарю,	Нехай викупить коровай.
Вчини свою славу;	

Забавлянки

Дід ходить по горі (хазяйновитість)

Дід ходить по горі,	Дід бабу свою хвале,
Баба по городу,	Що хороший борщик варе.
Дід носить чаплію,	А молодий свою гуде,
Баба сковороду.	Що не варе, а псує.

Скоромовка

Гостювати йшла стоніжка,	Всі сто ніжок обмітала,
Забруднила ноги трішки.	Всі сто ніжок витирала.
На порозі біля хати.	А як стала на помості –
Стала ноги витирати.	Із гостей вертались гості.

Чистомовка

Ана-ана-ана - іменини у Івана,
 Ас-ас-ас - принесла Даша ананас,
 Ан-ан-ан, а Роман – барабан
 Ар-ар-ар і Оксана – ліхтар.
 Ан-ан-ан - посміхається Іван,
 Ад-ад-ад – подарункам дуже рад!

Побажання

На день народження другові чи подружці бажують

1. Будь великий, як верба, а здоровий, як вода!
2. Будь здорова, як вода, а щаслива, як зоря!

Мамі, бабусі, тітці, виховательці зичать на свято чи день народження

3. Щоб Ви були веселі, як весна,
 Багаті, як земля, бистрі, як вода,
 А гожі, як рожі.

Або: З роси Вам та з води!

Примовки

*Тому, хто гарно їсть,
 жартома примовляють*
 Наш Івашко не перебирашко,
 аби в мисці повно.

*Тому, хто поспішає їсти,
 жартома примовляють*
 Антошку!

Їж потрошку,
 Лише не з'їж ложку.

*Тим, кого довго чекали,
 а він барився, примовляють*

- А де ти був,
 Забарився?
 - На дірявім мосту
 Провалився.

Прислів'я і приказки

В чужому домі будь привітливий, а не примітливий.

До хорошої господарки всі сусіди в гості заходять.

З того як частують гостей видно щедрість господарів.

По щедрості руки видно, яке серце.

Так ведеться, що гостя частують усім, що в хаті знайдеться.

Чим багатіємо, тим і приймаємо.

4. Конспекти ігор і оповідань до теми.

Гра-драматизація: «Маленькі журавлі».

Мета: ознайомити з правилами прийому гостей, поведінкою в гостях.

Хід гри:

Ми, маленькі журавлі,

в гості до Ліси прийшли

(діти йдуть по колу)

Всі присіли за столи,

(присідають)

Подивились в тарілки.

(потягнулися вперед,

Кашу дзьобиком не взяли,

похитали головами)

Так нічого ми не з'їли,

(імітують рухи, як журавлі

навіть крихти не знайшли

збирають крихти)

Підстрибнули та пішли!

(підстрибують і йдуть

по колу)

Дуже засмутились ми

(йдуть по колу, засмучено

Більше в гості нас не зви!

хитаючи головою)

Оповідання про Ласунку і Смішинку

Мета: розширити знання дітей про «гостинність», ознайомити з правилами поведінки в гостях.

Скромниця розповідає про історію, яка сталася з її сусідками Ласункою і Смішинкою. Ласунка любила все солодке, а Смішинка була завжди весела, от їх так і прозвали. Вони ніколи не дотримувалися жодних правил гарної поведінки,

а жили як хотіли. Одного разу до Ласунки в гості зайшла Смішинка, а Ласунка в цей час їла морозиво і зовсім не зраділа подрузі – це ж треба ділитись, а їй не хотілося, вона почала швидше їсти морозиво, що аж сукню заляпала. Смішинка ж з її неохайності сміялась. Ласунка образилася на неї, і сказала, що вона її в гості не запрошувала і ділитися з нею не збиралася, на що Смішинка образилася і відтоді вони не розмовляють.

Д. 7. Тема «Скромність»

1. Тлумачення морально-етичних понять для дітей: Скромність – дуже хороша людська риса: скромна людина це та, яка, зробивши щось хороше, цим не буде вихвалитися, вона не хвалитиметься ані своїми вчинками, ані своїми іграшками, або новими, гарними речами, вона краще похвалить свого друга, аніж себе, скромна людина ніяковіє, коли її починають хвалити у вічі; скромна людина, не вимагає собі нагороди за добрі вчинки.

2. Тематичний словник до теми: скромність, простота, невигадливість, сором'язливість, бути скромним, соромитися; скромний, сором'язливий, непоказний, простий, звичайний; сором'язливо, просто.

3. Фольклорні твори до теми.

Казка «Хвалькувата муха»

Раз тягнули чотири волики тяженький плуг з поля додому. Тягнуть вони, тягнуть а над плугом літає уперта муха, сідає собі поважно на ріг одного вола і їде з ним помаленьку. Надлітає тим часом друга муха і питає ту, що сидить на рогові вола:

— А ти звідки їдеш, сестро?

— З поля,— відповідає та,— цілий день орала з волами аби люди мали хлібця досить!

Що варт такий чоловік, котрий чужою працею хвалиться?..

Народна пісня «Грушка»

Діти сідають у коло, беруться за руки й співають. Посередині – «грушка» – хлопець або дівчина.

Як послала мати	Як послала мати
Грушки садити.	Грушки наглядати.
Моя грушка отака, отака,	Моя грушка отака, отака,
Бийте, дівки, гопака, гопака.	Бийте, дівки, гопака, гопака.

Як послала мати	Як послала мати
Грушки поливати.	Грушки трусити.
Моя грушка отака, отака.	Моя грушка отака, отака,
Бийте, дівки, гопака, гопака.	Бийте, дівки, гопака, гопака.

При цьому «грушку» починають трясти, піднімають угору.

Забавлянка «Хто попереду» *(про місце і скромну поведінку)*

Хто попереду,	Той пасе жабу;
Той пасе череду;	Хто в серединці,
Хто позаду.	Той у золотій скриньці.

Чистомовка

Ти-ри-ри, ти-ри-ри скромних кличемо до гри,
 Ти-ри-ри, ти-ри-ри, нам про себе розкажи,
 Ти-ри-ри, ти-ри-ри, та себе ти не хвали,
 Ти-ри-ри, ти-ри-ри, чесно правду нам скажи.
 Ить-ить-ить, скромний сам себе не хвалить,
 Ить-ить-ить, скромний друзям радість дарить
 Ить-ить-ить, скромний добрі вчинки робить,
 Ить-ить-ить, і до стелі ніс не зводить

Скоромовка

Вередували вереднички,
Що не зварили вареничків.

Не вередуйте, вередниченьки,
Ось поваряться варениченьки.

Примовки (*Вередливим примовляють*)

Не хочем ми того,
Дайте нам другого,

Дайте нам іншого,
А щораз ліпшого

Примовляють сидячи рядочком, кожен хвалить своє місце

Сиджу скраю, як у раю.

В серединці — В новій скриньці.

В серединці — В драній ряднинці.

Приказки

Діти приказують до вередливих

Ой чие то козеня,
Що задрало хвостеня,
Позаду біжить,
Аж земля дрижить,
Біжить та реве,
Що не дожене?

Доганяючи одне одного,

приказують про вередунів
– Вереду, вереду,
Чорт попереду!
– Ладу, ладу,
Чорт позаду!

Приказки вихваляння

Хвалилася дівчина:
«В мене коса до пояса.
В мене личко, як яблучко.
В мене очки, як терночок.
В мене брівки, як шнурочок».

Ой дівчина манесенька,
Яка ж бо ти гарнісінька:
За косою барвіночок
Ще й рученька білісінька.

Прислів'я і приказки

Держи голову високо, та не задирай носа.

З насмішки люди бувають, а насмішникам очі вилазять.

Задирай голову настільки, щоб шапка не злетіла.
 Коза з вовком тягалася — тільки шкура зосталася.
 Не кажи «гоп», поки не перескочив.
 Не копай іншому ями, бо й сам в неї упадеш.
 Не пнишь бути найвищим, а вчись бути корисним.
 Не смійся з другого, щоб тобі не перепало того.
 Не смійся, горох, не лучче квасолі, – розмокнеш, то й лопнеш.
 Не хвали сам себе, нехай тебе інші хвалять.
 Не хвалися, ідучи в бій, а хвались йдучи з бою.
 Не хвались, почавши діло, а хвались, закінчивши.
 Скромних скрізь поважають, а хвальків зневажають.
 Солодка морква, та в сусідньому городі.
 Хоч ганьба очі не виїсть, але не дає на люди показатися.
 Хто сам хвалиться, той кається.

4. Конспекти ігор до теми.

Гра «Скромники і хвальки»

Мета: активізувати словник дітей лексикою морально-етичної спрямованості.

Хід гри: Діти поділяються на дві команди: Хвальків і Скромників і по черзі називають антоніми морально-етичного змісту: Скромники кажуть – хороший, Хвальки відповідають – поганий (добрий-злий, веселий-сумний, скромний-хвастун та ін.). Виграє та команда яка назве більше слів.

Гра: «Скажи навпаки»

Мета: розкрити дітям сутність моральної якості «скромність»; виховувати бажання бути скромним, збагатити словник дітей.

Хід гри: Обирається ведучий, всі діти стають півколом, ведучий називає слово і кидає м'яч одному з учасників, той має сказати слово з протилежним значенням і відбити м'яч. Наприклад: соромитись – хвалитися.

скромний – (хвалько)	тихий – (галасливий)
простий – (зарозумілий)	поводитися просто – (зазнаватися)
сором'язливий – (нахабний)	хороший – (поганий)
спокійний – (вередливий)	невибагливий – (вибагливий)
соромитися – (вихвалитися)	

Д. 8. Тема «Повага до батьків, сім'ї та інших дорослих, турбота про молодших»

1. Тлумачення морально-етичних понять для дітей: *Повага* – це хороше почуття, добре, чемне, шановне ставлення до дорослих: батьків, дідуся, бабусі, інших родичів, вихователів, та інших дорослих. Людині, яку поважають треба казати «Ви», колись на Україні так казали навіть батькам, у наш час «Ви» кажуть тільки стороннім дорослим людям. Якщо людину поважають, значить, це хороша людина, чесна, розумна, вихована.

Турбота – це піклування, бажання комусь допомогти, захистити, наприклад, батьки турбуються про своїх дітей, аби ті не захворіли, аби добре вчилися і їх ніхто не образив. А діти, у свою чергу, мають піклуватись і турбуватися про батьків і інших родичів, допомагати їм.

2. Тематичний словник до теми: повага, пошана, вшанування, шанувати, поважати, цінувати, вшановувати, шановний, поважний, добросердний, шанобливо, поважно, уважно, дбайливо; турбота, турбуватися, дбати, піклуватися, милосердя, піклування, опікування, опіка, доглядати, піклуватись, допомагати.

3. Фольклорні твори до теми.

Народні ігри

Щітка маленька

Хлопці й дівчата стають один за одним і кладуть руки на плечі попереднього. Першим стоїть найменший. Ведучий ходить навколо цього ряду і співає:

Ой щітко маленька,

Скажи, скажи, де твоя ненька?

На морквиці сиділа, сиділа,
Дрібний мачок дзьобала, дзьобала.
Ой дзюб, дзюб, дзюбанець,

По три копи гребінець,
По чотири – щітки,
Кошикові дітки.

Закінчуючи слова, ведучий бере останнього за руку і вже вдвох обходять цілий ряд, співаючи. Гра повторюється, аж поки не залишиться найменший. Тоді всі гуртом підкидають його вгору.

Гуси

Діти вибирають з-поміж себе двох – матку і вовка. Матка жене всіх учасників, своїх дітей у поле, а потім, усівшись на певній віддалі, за лінією, яка називається городом, кличе своїх дітей:

- Гуси, додому!

- Які?

- Задля чого?

- Сірі! Сірі!

- Вовк за горою.

Гуси волохаті,

- Що він робить?

Тікайте прямо до моєї хати!

- Гуси скубе.

Гуси біжать в город, а вовк перебігає їм дорогу і намагається кого-небудь зловити. Коли вовк зловить за лінією, то його гуси б'ють крилами, і пійманого за лінією гусеняти він не бере до себе; пійманих же на шляху до городу забирає і садовить їх усіх разом. Гра продовжується доти, поки вовк не переловить усіх гусей.

Народні пісні

Ходить гарбуз по городу (Осіння співаночка)

Ходить гарбуз по городу,

Обізвались огірочки,

Питається свого роду:

Гарбузові сини й дочки:

«Ой чи живі, чи здорові

«Іще живі, ще здорові

Всі родичі гарбузові?»

Всі родичі гарбузові!»

Обізвалася жовта диня,

Обізвалася квасоля,

Гарбузова господиня:

А за нею й бараболя:

«Іще живі, ще здорові

«Іще живі, ще здорові

Всі родичі гарбузові!»

Всі родичі гарбузові!»

Обізвались буряки,
 Гарбузові свояки:
 «Іще живі, ще здорові
 Всі родичі гарбузові!»
 Обіззався старий біб:
 «Я іздержав увесь рід!»

«Іще живі, ще здорові
 Всі родичі гарбузові!»
 «Ой ти, гарбуз, ти перистий,
 Із чим тебе будем їсти?»
 «Миску пшона, трошки сала, —
 От до мене вся приправа!»

Летіла зозуля

Летіла зозуля, та й стала кувати,
 Ой то не зозуля – то рідная мати. (2)
 Ой то не зозуля – то рідная мати,
 Вона прилетіла дочку навіщати. (2)
 Якби, мамо, знала, яка мені біда,
 То ти б передала горобчиком хліба. (2)
 Горобчиком хліба, синичкою солі.

Ой мамо, ой мамо, як тяжко в неволі. (2)
 Якби була знала, що піду від мами.
 Була б не садила рожу під вікнами. (2)
 Рожу посадила, рожа прийнялася,
 А я своїй мамі важкою вдалася. (2)
 Летіла зозуля, та й стала кувати.
 Ой то не зозуля – то рідная мати. (2)

Колискові пісні

Ходить сон коло вікон

Ходить сон коло вікон,
 А дрімота коло плота.
 Та й питає сон дрімоту:
 - Де ми будем ночувати?
 Чи у лузі при березі,
 Чи у полі при тополі,
 Чи у прибраному дворі,
 Де хатинка чепурненька,
 Де дитинка маленька?
 - Тут ми будем ночувати,
 Дитиноньку колисати.

Ходив кіт по горі

Ходив кіт по горі,
 Носив сало в пелені.
 Та не знав, де діти,
 Та вкинув між діти.
 Діти полякалися,
 В хату поховалися.
Колишися, колисонько
 Люлі, люлі, мій синочку,
 Зроблю тобі колисочку –
 Мальовані бильця,
 Срібні колокільця,
 Та нову колисоньку

Повішу на калиноньку.
 Будуть гулі прилітати,
 Дитиноньку годувати.
 Будуть вітри повівати,

Калиноньку колихати.
 Колишися колисенько,
 Засни, моя дитинонько.

Забавлянки

Гопа, гопа, гопа-чуки

(турбота про дітей, повага до батьків)

Гопа, гопа, гопа-чуки,
 Наварила мама щуки,
 Та не знала де подіти,
 Та кинула межі діти.

- А ви, діти, не сваріться,
 Та рибкою поділіться.
 А ви, діти, пам'ятайте,
 Свою матір споминайте.

Утішки

Не плач,
 Киця принесе калач

На хвостику
 По зеленім мостику.

Мати сина колихала,
 Мати сина колихала,
 Дня і ночі не доспала
 Та думала – добрий буде,
 Що він мене не забуде.
 Мати сина годувала,
 Всю надію покладала.

- Може, мені хоч на старість
 Буду мати з нього радість...
 А він ледащиченька,
 Свою неньку зневажає,
 З двору її виганяє.

Дрібен дощик стукотить,

(Для заспокоєння дитини)

Дрібен дощик стукотить,
 Вікнам казку гомонить...
 Дрібен дощик пада там,
 А тут тихо, тепло нам.
 При матусі ріднесенькій,
 У світличці чистесенькій,
 Спіть, діточки, спіть,
 Віченька стуліть!
 Дрібен дощик стукотить...

Ой ти, коте

Ой ти, коте рябку,
 Та вимітай хатку,
 А ти, котку сірий,
 Та вимітай сіни.
 А ти, котку-котарю,
 Та вимітай кошару.
 Виженемо овечки,
 Щоб по гірці не ходили,
 Діток малих не будили,
 Щоб вовниці не губили.
 В нас вовниця дорога,
 У нас дитина малая.

Чистомовка

Джу-джу-джу я бабусі поможу – кукурудзу посаджу,
 Джу-джу-джу до джерельця за водою сходжу,
 Джу-джу-джу, а як стомлюся – сяду посиджу.

Ти-ти-ти «я хочу їсти лиш торти,

Ти-ти-ти а уроки не бажаю вчити,
 Ти-ти-ти не буду більше прибирати,
 Ти-ти-ти досить мамі допомагати!
 Тя-тя-тя хай лежить оте сміття»,
 Тя-тя-тя вередував маленький Костя.

Ю-ю-ю що ти любиш? питаю Юлю:
 Ю-ю-ю «Я багато що люблю:
 Ю-ю-ю я співаю і танцюю,
 Ю-ю-ю ще – читаю і малюю,
 Ю-ю-ю та багато ігор знаю,
 Ю-ю-ю і мамі допомагаю!»

Примовки

Примовляють дівчаткам після сну (виховання поваги, слухняності)

Потягусі, потягусі,
 На (Галю) ростусі.
 Щоб (Галочка) росла,
 Росла-виростала,
 Щоб (Галочка) своїй мамці
 Скоріш в поміч стала.
 У помочі стала,
 Діток колихала
 Й хату доглядала.

Жартівлива примовка *(плаксуна діти жартома втішають)*

Цить, не плач!
 Дасть мати калач.

Лічилка

А між нами, хлопчиками,

Хтось не слухається мами.

Раз, два, три,

Це, напевне, будеш ти.

Прислів'я і приказки

Всякій матері свої діти милі.

Дітки плачуть, а в матері серце болить.

Добрі діти доброго слова послухають, а лихі — й дрючка не бояться.

Материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане.

Матері ні купити, ні заслужити.

Матері своїх дітей жаль, хоч найменшого, хоч найбільшого.

Мати б'є, то не болить, а мачуха як подивиться, то й на душі холоне.

Мати одною рукою б'є, а другою гладить.

На сонці тепло, а біля матері добре.

Слухняному синові батьків наказ – найлегша ноша.

Тій людині пошана, яка для інших живе.

Хто людей не поважає, сам поваги не має.

Хто людям добра бажає, той і собі має.

Шануй батька і матір і тебе шануватимуть.

Шануй батька й неньку, буде тобі скрізь гладенько.

4. Конспект гри: «Сім гномів»

Мета: навчити дітей розпізнавати почуття поваги і співчуття, виховувати в дітей ці почуття.

Матеріал: 7 ляльок-гномиків, паперові квіти (жовті і червоні).

Хід гри: Виходять сім гномиків, вітаються.

1 гномик: Я бабусю навіщаю,

завжди їй допомагаю,

як здоров'ячко питаю,

і город я їй сапаю,

це не важко, я вважаю

бо її я ... (*поважаю*) (Відповідь дітей).

2 гномик: Я веселкою стрибав,

із песиком своїм іграв,
раптом бачу він пропав,
аж дивлюсь він в річку впав.
Я собаку урятував,
бо йому я ... (*співчував*) (Відповідь дітей).

3 гномик: А я ось так допомагаю –
газету дідусю читаю,
бо його я ... (*поважаю*) (Відповідь дітей).

4 гномик: Якось менший брат пропав,
я його вже скрізь шукав,
у сусідів я спитав,
ледве плакати не став,
а брат знайшовся і сказав:
що навмисно він сховався,
це він так пошуткував,
і чого я хвилювався,
Скрізь шукав, переживав?
У відповідь малий сміявся
і мені не (*співчував*) (Відповідь дітей).

5 гномик: Мій товариш захворів,
він ангіною болів,
я його не залишаю
бо йому я ... (*співчуваю*) (Відповідь дітей).

6 гномик: Ми з сестричкою гуляли
і під сильний дощ попали,
швидко в дім ми повтікали,
але замерзали і чихали,
я сестричці чай зварив,
теплим одіялом вкрив:
захворіла – хвилювався,
бо їй (*співчував*) (Відповідь дітей).

7 гномик: А я квітів назбираю,
 навіть віршик я складаю,
 і бабусю привітаю –
 з днем народження скажу,
 і свій віршик прочитаю,
 я ж її так ... (*поважаю*) (Відповідь дітей)

За кожен правильну відповідь діти отримують квітку, виграє той, у кого буде більше квітів.

Д. 9. Кросворд та сценарій розваги з морально-етичного виховання старших дошкільників

Кросворд

1. Коротке речення, що повчає людей, дає пораду в складних умовах. Його створив народ, дуже давно і в ньому говориться про всі важливі події у житті людей.
2. Закінчить прислів'я «Яку дружбу заведеш, таке й життя ...»
3. Як ім'я принцеси з чарівної країни Злагоди?
4. Продовжить: «Єдність і братерство, — велика...»
5. Закінчить прислів'я: «Дружба – то найдорожчий ...»
6. Закінчить прислів'я: «Хто любить лише себе, того люди не...»
7. Закінчить прислів'я: «Правда світліша за...»
8. Закінчить прислів'я «Один у полі не...»
9. Хто допомагав нам у пошуках принцеси Доброслави?

Кросворд

	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>5</u>	<u>6</u>	<u>7</u>	<u>8</u>	<u>9</u>
--	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------

<u>1</u>								

СЦЕНАРІЙ РОЗВАГИ «ВЕСЕЛИЙ ЯРМАРОК»

Ведуча: Добрий день любі друзі, я рада вас вітати на Веселому ярмарку, який проходить у місті Злагода. Ярмарок у нас веселий: з конкурсами та розвагами, з піснями та жартами.

Скромниця: Хочу вас я запитати:

Чи сподобалася вам чарівна країна,
 Чи будете дружно жити,
 чи будете пам'ятати, що у дружбі сила?

Правдолюбко: Що про дружбу ви дізналися,

Чи чогось навчилися,
 Чи ви розуму набули,
 Мудрості набралися?

Скромниця: Як у нас сподобалось, то зробіть нам ласку:

Візьміть участь у веселій і чарівній казці,
 Відгадаймо загадки, закружимося у танці,
 Розповімо прислів'я та й веселу байку!

Правдолюбко: Перш за все хочу запросити вас на конкурс: «Хто більше знає прислів'їв».

Діти діляться на дві команди.

Скромницка: Хто прислів'їв більше знає

Той виграє і калач отримає,

А хто не знає, – той програє!

1 команда: Хотів зробити спішно, а вийшло смішно!

2. команда: Полохливий заєць і пенька боїться.

1 команда: Пташка красна своїми пір'ями, а людина знаннями.

2. команда: Добре слово – краще за цукор і мед.

1 команда: Коза з вовком тягалася — тільки шкура зосталася.

2. команда: Кожна пташка своїм носиком живе.

1 команда: Правда — як олія, скрізь наверх спливає.

2. команда: Хоч ганьба очі не виїсть, але не дає на люди показатися.

(Діти змагаються, хто більше знає прислів'їв, команда яка виграла отримує приз – калач.)

Скромницка: Молодці! А тепер питаннячко до всіх: які прислів'я ви знаєте про дружбу і товаришування?

Діти згадують прислів'я про дружбу, за кожну правильну відповідь дитина отримує паперову зірочку. Виграє той, у кого більше зірочок. Цікавинка запрошує цю дитину до середини залу.

Скромницка: Для нашого переможця і для усіх дітей, ми з Правдолюбком приготували сюрприз – веселу жартівливу пісеньку.

Правдолюбко: Послухайте пісеньку та й повеселіться! Дівчатка виконують українську народну пісню «Ой у полі, ой у полі...»

Скромницка: Ой, у полі, ой, у полі,

Зацвіла пшеничка

Я сплету собі віночок,

Бо я невеличка.

2 дівчинка: Ой, чия ж то хатинонька

У селі найкраща?

2 дівчинка: Їдуть люди з поля,

Їдуть і сміються,

Що у мене

В подушечках

Ворони несуться.

3 дівчинка: Не смійтеся, люди,

<p>Ой, чия ж то дівчинка Така роботяща? <i>З дівчинка:</i> А вже вечір вечоріє, Буйний вітер віє, Мамця хату підмітає, Бо доня не вміє. <i>Скромнинка:</i> Чом я не хазяйка, Чом не господиня, Сім днів хати не мела Печі не топила.</p>	<p>Якось воно буде, Я ворону обскубу, Ще й перина буде. <i>Правдолюбко:</i> Ой насмішили ви мене, бо я точно знаю, що у нашому садку – ледачих немає А як є, то краще самі признавайтесь, І скоріше від ліні позбавляйтесь!</p>
--	---

Скромнинка: Не переживай, Правдолюбко, у нас усі діти хороші: дружні, чемні та нелінів.

Правдолюбко: Так, я знаю, от ще й наші хлопчики хочуть нам пісеньку заспівати про роботу та лінь. Давайте послухаємо.

Хлопчики виконують жартівливу пісню «Грицю, Грицю, до роботи» (укр. народна пісня).

1-ий хлопчик: Грицю, Грицю до роботи!

2-ий хлопчик: В мене порвані чоботи!

1-ий хлопчик: Грицю, Грицю до телят!

2-ий хлопчик: В мене ніженьки болять!

1-ий хлопчик: Грицю, Грицю до Марусі!

2-ий хлопчик: Зараз, зараз приберуся!

<i>1-ий хлопчик:</i> Ви почули як співаємо, І загадки гарні знаємо.	<i>2-ий хлопчик:</i> Можемо ми їх загадати, А ви спробуйте відгадати!
--	--

Хлопчики загадують загадки, а всі діти їх відгадують.

1) Не колода, не пень,
а лежить цілий день,
не жне, не косить,

2) Я антонім слова сміх,
Не від радості потіх
Я буваю мимоволі

а прийде обід – їсти просить.

(Ледар)

Від нещастя, горя, болю,

Від образи і невдач

Відгадали слово... *(Плач)*

3). Скажіть мені будь ласка, діти

Що наймудріше є на світі? *(Правда)*

Правдолюбко: Молодці діти! Я переконався – ви багато загадок знаєте!

Правдолюбко: Діти, а тепер пригадаймо забавлянки.

1 дитина: Гопа, гопа, гопа-чуки,

Наварила мама шуки,

Та не знала де подіти,

Та кинула межі діти.

2 дитина: А ви, діти, не сваріться,

Та рибкою поділіться.

А ви, діти, пам'ятайте,

Свою матір споминайте.

Ведуча: Спасибі, діти, а зараз ми станцюємо і заспіваємо для вас (муз. «Ой лопнув обруч»).

1 дитина: Танцював би гопака,

Та не маю сіряка.

Сірячина по коліна

Тай та ззаду прогоріла!

2 дитина: Ковалиха коваля

Проміняла на теля,

Сама сіла на міху

Тай умерла зо сміху!

1 дитина: Ой, лопнув обруч коло

діжечки,

Дівчата мої – сиріжечки,

Наквасив би вас,

Нема діжечки!

2 дитина: Ой, мала я доню,
Ой вередливу мала
Посадила на пеньок
Тай ворона вкрала!

Обі дитини: Ой того не чули,
Того не відали,
Щоб ворона з дівчиною
Ось так пообідала

Правдолюбко: Дякуємо, діти, що до
нас завітали,
Зичимо вам щастя,
Ні грама печалі!

Скромницка: Ми чекаємо вас у гості
І завжди вам раді
Хай прислів'я народні
Будуть вам у нагоді!

Правдолюбко: Будьте дружніми, слухняними, нас не забувайте,
Мудрість народную завжди пам'ятайте!

(Ведучі прощаються з дітьми й ярмарок закривається.)

Додаток Ж
Акти про впровадження результатів дослідження
Додаток Ж. 1.
Акт №5/06

про проведення експериментального дослідження з теми:
**"Морально-етичне виховання дітей старшого
дошкільного віку засобами українського фольклору"**
Кисельової Ольги Ігорівни

Дошкільний навчальний заклад № 31 м. Рівне підтверджує практичне виконання дослідження О.І. Кисельової у ньому впродовж 2007-2008 років.

У процесі експериментального дослідження було проведено констатувальний етап експерименту, за результатами якого з'ясувалось, що дітей з високим рівнем сформованості морально-етичної вихованості не було. 15% дітей ЕГ і 12% дітей КГ знаходилися на достатньому рівні. Переважна більшість дітей ЕГ і КГ опинилися на середньому рівні (60% дітей ЕГ і 65% дітей КГ). Низький рівень засвідчили 25% дітей ЕГ і 23% дітей КГ. Здебільшого складності у дітей виникали з самооцінкою (переважно завищена), а також спостерігалась разюча невідповідність між знаннями дітей щодо правил і норм морально-етичної поведінки, та їх дотриманням у житті.

На основі отриманих даних дисертанткою було розроблено і впроваджено модель морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору, що передбачала три етапи. На першому етапі (ознайомлювально-когнітивному) проводилось ознайомлення дітей з творами українського фольклору морально-етичної спрямованості, збагачення знань дітей з морально-етичних категорій, моральних норм, якостей і правил поведінки. Робота здійснювалась на заняттях з художньої літератури. На другому етапі — креативно-діяльнісному — дітей вчили розпізнавати хороші і погані вчинки, розуміти мораль фольклорних творів, оцінювати поведінку

героїв художнього твору, однолітків та свої власні вчинки. Робота здійснювалась на заняттях з різних розділів програми (художня література, розвиток мовлення, малювання). Четвертий етап – оцінно-рефлексивний передбачав закріплення й уточнення знань дітей про моральні норми, категорії, правила поведінки, оцінювання поведінки однолітків та своєї власної. Робота проводилась на заняттях з художньої літератури, малювання і в повсякденному житті. На всіх етапах велика увага приділялася збагаченню й активізації словника дітей лексикою морально-етичної спрямованості, для чого було розроблено тематичний словник за темами: чесність і правдивість, увічливість і чемність, доброта, скромність, дружба.

Упродовж дослідження активно проводилась робота з батьками, яка полягала у проведенні семінару-практикуму з теми "Морально-етичне виховання дітей у сім'ї" (1 раз на місяць).

По завершенню впровадження поетапної методики більшість дітей перебували на високому (30%) і достатньому (38%) рівнях сформованості морально-етичної вихованості, що засвідчило ефективність експериментальної методики.

Відтак, на нашу думку, експериментальне дослідження О.І. Кисельової є актуальним, має практичне значення і заслуговує на впровадження в навчально-виховний процес ДНЗ.

Зав.ДНЗ №31
м.Рівне

20.06.08 р.

Кульчинська В.Л.

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИ
ім. К. Д. УШІНСЬКОГО

З ОРИГІНАЛОМ З

начальник відділу кадрів—

Додаток Ж. 2.

АКТ

про впровадження результатів наукового дослідження Кисельової О.І.

**"Морально-етичне виховання старших дошкільників засобами
українського фольклору"**

Дошкільний навчальний заклад №239, м. Одеси підтверджує практичну реалізацію дослідження Кисельової О.І., що проходило впродовж 2007-2008 років.

У дошкільному навчальному закладі було апробовано експериментальну методику морально-етичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору, яка складалася з чотирьох етапів: пропедевтичного, ознайомлювально-підготовчого, діяльнісного, оцінно-рефлексивного. До кожного етапу автором було розроблено конспекти занять, дидактичні ігри та вправи, сценарії літературних ранків і свят, які широко застосовувались вихователями впродовж означених років. Проводилися консультації для вихователів та обговорювалися актуальні питання з морально-етичного виховання старших дошкільників в навчально-виховному процесі ДНЗ.

Заслуговують на увагу визначені дисертанткою критерії (когнітивний, мотиваційно-ціннісний, оцінно-рефлексивний) з їх показниками відповідно яких було визначено рівні сформованості морально-етичної вихованості старших дошкільників.

Так, після реалізованої поетапної методики, діти експериментальної групи знаходилися на високому (30%), достатньому (44%) і середньому (26%) рівнях сформованості морально-етичної вихованості.

Отже, результати проведеного дослідження засвідчили ефективність розробленої дисертанткою експериментальної методики.

Вважаємо, що дослідження О. І. Кисельової є досить актуальним, заслуговує на увагу і впровадження в навчально-виховний процес дошкільних закладів освіти.

Завідуюча

ська

Додаток Ж. 3.

Акт

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Кисельової Ольги Ігорівни "Морально-етичне виховання дітей
старшого дошкільного віку засобами українського фольклору"
зі спеціальності 13.00.08 - дошкільна педагогіка.

Відділ дошкільної освіти Ялтинського МВО підтверджує практичну реалізацію результатів дослідження Кисельової О.І. в дошкільних навчальних закладах Південного берегу Криму (Лівадійський, № 5 Масандровської ради) впродовж 2007-2008 років.

У дошкільних навчальних закладах було апробовано експериментальну методику морально-етичного виховання старших дошкільників засобами українського фольклору, яка складалася з чотирьох етапів: пропедевтичного, ознайомлювально-підготовчого, діяльнісного, оцінно-рефлексивного. Відповідно до розробленого дисертанткою плану заучування жанрів українського фольклору, вихователі пропонували їх вивчення на індивідуальних та індивідуально-групових заняттях, а потім максимально використовували фольклорні твори у повсякденні.

Заслужують схвалення також розроблені О.І. Кисельовою експериментальні конспекти занять, казки, вправи, ігри морально-етичної спрямованості, побудовані на текстах українського фольклору.

Погоджуємось з автором відносно визначених нею критеріїв: когнітивно-го, мотиваційно-ціннісного, оцінно-рефлексивного і їх показниками: обізнаність дітей з морально-етичними категоріями, обізнаність із правилами морально-етичної поведінки, обізнаність дітей із фольклорними творами морально-етичної спрямованості; розуміння моралі фольклорного твору, вміння співпереживати персонажам фольклорних творів, здатність піклуватися про молодших, батьків та інших; самооцінка морально-етичних вчинків і власної поведінки, взаємооцінка морально-етичних вчинків і поведінки героїв фольклорних творів і однолітків, вміння відтворювати зміст знайомих фольклорних творів у різних видах діяльності,

Приємно відзначити, що апробоване дослідження вплинуло на сформованість морально-етичної вихованості дітей, що сприяло набуттю дітьми навичок моральної поведінки, вихованню моральних якостей та засвоєнню етичних категорій і збагаченню словника дітей з теми "морально-етичне виховання".

Суттєвим фактором у ході ефективної організації морально-етичного виховання було обговорення на семінарах-практикумах результатів дослідження. Дошкільники виявили переважно високий (25%) і достатній (40%) рівні сформованості морально-етичної Кисельової є вельми актуальним вихованості. заслужує вивра

Вважаємо, що дисертаційне

дослідження а розроблена нею

експериментальна методика

ОУКРАЇНСЬКІ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРС
ІІМ. К. Д. ГІШІНС

;ошкільних ачальн

О.В.Павленко
згідно

Зав. Ялтинським!

О. В. Павленко

Додаток Ж. 4.

**АКТ про впровадження результатів експериментального
наукового дослідження О.І. Кисельової
"Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку
засобами українського фольклору"**

Упродовж 2007-2008 років О.І. Кисельовою проводилось експериментальне дослідження у дошкільному навчальному закладі № 37.

Експериментальна методика, з теми "Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору", складалася з трьох етапів (ознайомлювального, креативно-діяльнісного, оцінно-рефлексивного), на яких проводилась робота з ознайомлення дітей з творами українського фольклору морально-етичної спрямованості, вивчення їх напам'ять, збагачення, уточнення й закріплення знань дітей щодо морально-етичних категорій, норм і правил поведінки, а також збагачувалися й уточнювалися знання дітей про моральні почуття; виховувалося вміння оцінювати поведінку героїв, однолітків і свою власну.

На початку експериментальної роботи дисертанткою було складено розповідь-казку про країну Злагоди і її мешканців: Правдолюбка, Доброславу, гнома Етикета, пані Ввічливість, Скромнику, чаклунку Злораду, сестер-русалоньок Чесність і Правдивість, які як наскрізні герої впродовж: усього експериментального навчання були присутні на заняттях і сприяли морально-етичному вихованню дітей і забезпечували принцип емоційності заняття. Під час занять дітям пропонувалися морально-етичні поняття (ввічливість, доброта, дружба, повага, скромність, чесність) визначених дисертанткою з урахуванням вікових можливостей розуміння дітей старшого дошкільного віку.

Особлива увага приділялася емоційному насиченню занять, для цього використовувалися означені постійні казкові герої, елементи змагань, сюрпризні моменти, різного роду заохочення, фольклорні твори.

На креативно-діяльнісному етапі експерименту з метою навчання дітей адекватною оцінки власних вчинків та вчинків однолітків проводилися етичні бесіди, з використанням прислів'їв і приказок. На заняттях з малювання, проводилося навчання дітей виражати своє ставлення і оцінку вчинків і поведінки і героїв фольклорних творів і однолітків. Автором також: було

розроблено дидактичні ігри та вправи, сценарії літературних ранків і свят, які широко застосовувались вихователями впродовж означених років.

Після проведення поетапної методики на високому рівні сформованості морально-етичної вихованості знаходилися 34% дітей експериментальної групи, на достатньому - 40% і середньому рівні - 20% дітей. Це засвідчило ефективність розробленої дисертанткою експериментальної методики.

Вважаємо, що розроблена О.І. Кисельовою експериментальна методика є актуальною і заслуговує впровадження у практику ДНЗ.

Завідуюча ДНЗ № 37

Гурчук

Н.Б. Гурінчук.

ІІОУКРАТІСЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ АГОПЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ (М.ОДЕСА)

З ОРІГІНАЛОМ з

начальник відділу кадрів.

200
Дир.
[Signature]

УКРАЇНА

Додаток Ж. 5.

Освітній комплекс економіко-гуманітарного початкова школа

Акт

і

^, ., підприємства

р і -гооській філії

;Г;" ПТбанк

і і 035648

84300, м.Краматорськ Донецької області вул.

Марата, 5-А, тел. 3-10-39

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Кисельової Ольги Ігорівни «Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору» зі спеціальності 13.00.08 – дошкільна педагогіка.

Впродовж 2006-2007 років у дошкільних групах освітнього комплексу "Надійка" було апробовано експериментальну методику морально-етичного виховання старших дошкільників засобами українського фольклору, зокрема проведені в системі заняття з використанням казок, ігор морально-етичної спрямованості, побудованих на текстах українського фольклору.

Проведене дослідження позитивно вплинуло на сформованість морально-етичної вихованості дітей, що сприяло набуттю дітьми навичок моральної поведінки, вихованню моральних якостей та засвоєнню етичних категорій і збагаченню словника дітей з теми "морально-етичне виховання".

Суттєвим фактором у ході ефективної організації морально-етичного виховання було обговорення на батьківських зборах та методичних консультаціях результатів дослідження, старші дошкільники виявили переважно високий (25%) і достатній (40%) рівні сформованості морально-етичної вихованості.

Вважаємо, що дисертаційне дослідження О.І. Кисельової є актуальним, а розроблена нею експериментальна методика заслуговує впровадження у практику дошкільних навчальних закладів.

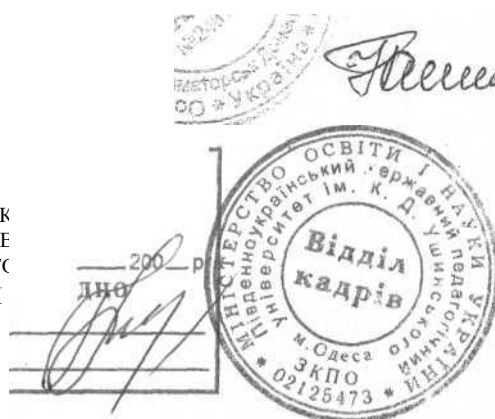
Директор ОК «Надійка»
Науковий керівник комплексу
доктор педагогічних наук,
професор

Р.В. Хорошайло

23.04.2007р.

Н.В. Гавриш

"ПІВДЕННОУКРАЇНСЬК
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. К. Д. УШИНСЬКОГО
З ОРИГІНАЛОМ
ЗГІДНО

Додаток Ж. 6.

АКТ №10

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Кисельової Ольги Ігорівни "Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору"

Дошкільний навчальний заклад № 175 м. Одеси підтверджує практичну реалізацію результатів дослідження Кисельової О. І. впродовж 2007-2008 років.

У дошкільному навчальному закладі було апробовано експериментальну методику морально-етичного виховання старших дошкільників засобами українського фольклору, що охоплювала три етапи: ознайомлювальний, креативно-діяльнісний, оцінно-рефлексивний. У дослідженні широко використовувались фольклорні твори морально-етичного змісту (народні ігри, пісні, казки, мирилки, прозивалки, забавлянки, лічилки тощо), особлива увага приділялася використанню прислів'їв, дібраних за темами (дружба, повага до дорослих, співчуття, взаємодопомога, скромність і ввічливість). Вихователі пропонували вивчення фольклорних творів на індивідуальних та індивідуально-групових заняттях, а потім максимально використовували їх у повсякденні.

Завдяки комплексному поєднанню різних форм і методів навчання у дітей старшого дошкільного віку відбулися значні позитивні зміни в рівнях сформованості морально-етичної вихованості. Суттєвим аспектом у ході ефективної організації роботи з морально-етичного виховання було використання авторських експериментальних казок морально-етичного змісту з наскрізним сюжетом та постійними героями (принцесою Доброславою, Правдолюбком, пані Ввічливістю, Скромнинкою, чаклункою Злорадою і Злим Драконом тощо).

Ефективним, на наш погляд є визначення критеріїв: когнітивного, почуттєво-ціннісного, оцінно-рефлексивного з їх показниками, завдяки яким можна визначити рівні сформованості морально-етичної вихованості.

Дані прикінцевого етапу засвідчили високий (28%), достатній (44%) і середній (28%) рівні сформованості морально-етичної вихованості дітей старшого дошкільного віку експериментальної групи.

Відзначимо, що проведене дослідження сприяло формуванню морально-етичної вихованості дітей, набуттю ними навичок моральної поведінки,

вихованню моральних якостей та засвоєнню етичних категорій, а також збагаченню словника дітей з теми "морально-етичне виховання", тому вважаємо, що розроблена експериментальна методика є ефективною і заслуговує впровадження у практику інших дошкільних навчальних закладів.

Завідуюча ДНЗ
№175

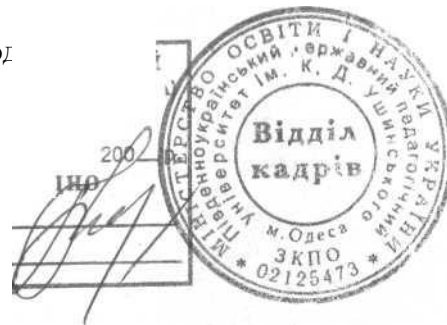

Л.М. Жильцова

з ОРИГІНАЛОМ...

...ділу кадрів—

...І ОПІСНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (М.ОД)
...ІМ. К. Д. УШИНСЬКОГО

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. К.Д.УШИНСЬКОГО**

65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26. Тел.: (048) 723-40-98, факс: (048) 732-51-03
Е-таї: [рфи@рсіри.є\(іи.иа](mailto:рфи@рсіри.є(іи.иа)

011

Від _____

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
О.І. Кисельової "Морально-етичне виховання дітей старшого
дошкільного віку засобами українського фольклору"**

Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського підтверджує практичну реалізацію наукового дослідження Кисельової О.І., що проходило впродовж 2007-2008 років на факультеті дошкільного виховання.

Зокрема, на лекційних заняттях з методики ознайомлення дітей з українським народознавством велика увага приділялася аспектам морально-етичного виховання під час розгляду народознавчих тем ("Малі жанри українського фольклору в роботі з дітьми дошкільного віку", "Українська казка в дошкільному закладі", "Методика ознайомлення дітей з родинними стосунками та сімейними традиціями України", "Методика ознайомлення з символами України" та інші). Відповідно до тематики занять вирішувалися завдання з виховання у дітей любові й поваги до батьків, патріотичного виховання, шанобливого ставлення до праці тощо.

Увага студентів акцентувалася на важливому значенні фольклору в морально-етичному вихованні дошкільників. До практичних занять студенти вивча-

ли по три-чотири твори морально-етичного змісту малих фольклорних жанрів; розробляли конспекти занять з морально-етичного виховання для середньої або старшої групи; продумували тему й мету етичної бесіди для старших дошкільників тощо. На заняттях майбутні вихователі складали тематичну добірку прислів'їв і приказок з кожного напрямку морально-етичного виховання; аналізували доступні збірки фольклору щодо вмісту в них фольклорних творів морально-етичної спрямованості; розробляли сценарії розваги з тем "Країна дружби", "Україна - моя батьківщина", "Вітати - здоров'я бажати" тощо; готували доповіді з тем: "Народна казка, як засіб морального виховання", "Прислів'я - джерело народної мудрості", "Народознавчий аспект морального виховання у працях видатних педагогів" та ін.

Результати контрольної роботи засвідчили, що студенти наприкінці року володіли теоретичними і практичними знаннями з морально-етичного виховання дошкільників, уміли розробляти конспекти занять, сценарії розваг, знали напам'ять твори українського фольклору морально-етичної спрямованості. Отже, результати проведеного дослідження засвідчили ефективність розробленої дисертанткою експериментальної методики.

Вважаємо, що дослідження О.І. Кисельової є досить актуальним, заслуговує на увагу і впровадження в навчально-виховний процес педагогічних ВНЗ і дошкільних навчальних закладів.

Декан факультету
дошкільного виховання
д. пед. н., проф.

Т.Г. Жаровцева

Проректор з наукової роботи

І.Г. Захарченко

